

CA
HA

M. TULLII CICERONIS
SCRIPTA QUAE MANSERUNT OMNIA.

RECOGNOVIT

REINHOLDUS KLOTZ.

PARTIS I. VOL. I.

CONTINENS

LIBROS IV AD C. HERENNIUM ET LIBROS II
DE INVENTIONE.

EDITIO ALTERA EMENDATIO.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXVIII.

PROOEMIUM EDITORIS.

In M. Tullii Ciceronis libris rhetoricis recognoscendis editione illa egregia, quam Io. Casp. Orellius et Io. Georg. Baierus professores Turicenses collatis viribus anno MDCCCXLV. paraverunt, ut par erat, pro fundamento usus sum. Sed in singulis tamen locis et saepius quidem, quam ab initio putaram, etiam ab illorum iudicio atque auctoritate mihi recedendum fuit, quod aliquoties mihi viderentur homines doctissimi suis copiis, quas summo studio atque maxima diligentia comparaverant, nimium confisi quae ab aliis parata essent considerasse minus atque a vero descivisse. Eorum locorum quos paucis verbis satis a me explicari posse arbitratus sum brevi notatione, quam subieci, pertractavi, illos autem, qui longiorem disputationem requirerent, praetermittere hoc loco malui, quam ita tangere, ut tamen non satis intelligerentur.

Lib. *ad C. Her.* 1. c. 1. §. 1. dubitavi omnium paene librorum auctoritatem: *de re dicere incipimus, sed si etc.* negligere, quod ea oratio maiorem familiaris sermonis speciem habet ad hunc locum maxime idoneam, v. *Cic. ep. ad Att.* IV, 8. a. §. 2. *Valde scribas ad me velim de gladiatoribus, sed ita, bene si rem gerunt etc.* cl. infra *ad C. Herenn.* II, 1, 1. *de inv.* I, 9, 12. c. 3. §. 4. scripsi: *in sex partes orationis consumitur: exordium, narrationem etc.* non sine libris, et sic constanter in his libris dicitur, v. I, 10, 17, 1, 11, 19. II, 2, 3, II, 4, 6, II, 5, 8, II, 13, 19, II, 18, 28. III, 1, 1. III, 2, 3. III, 11, 20. III, 13, 23. IV, 34, 46. c. 4. §. 8. edidi: *a nostra, ab adversariorum nostrorum, ab auditorum persona*, non solum de optimorum et plurimorum librorum auctoritate, qui *nostrorum* addunt, verum etiam propterea, quod hic rei intelligentia eo verbo adiuvatur. Paulo post c. 5. non erat spernenda omnium librorum auctoritas in verbis his: *si nostrum officium sine adrogantia laudabimus, atque in rem publicam quales fuerimus aut in parentes aut in amicos aut in eos ipsos, qui audiunt, aliquid referemus, dum haec etc.* nam quod volgo omittunt *aliquid* ante *referemus*, propterea falsum est, quia saepe soliti sunt Latini, quo magis iustam quendam modum in aliqua re servare viderentur, per istum Accusativum, qui adverbii vicem adsumit, ipsi restringere quodammodo quod dixerunt, V. *Cic. orat. Sestian.* c. 4. §. 10. *Recita, quaeso, P. Sesti, quid decrerint Capuae de-*

curiones, ut iam puerilis tua vox possit aliquid significare inimicis nostris, quidnam, quam se corroborarit, effectura esse videatur. Cf. Lexic. lat. ling. nostrum vol. I. p. 298 sq. Eadem §. extrema scripsi: *si nostram causam laudando tollemus plurimorum et optimorum librorum auctoritate, quod etsi recte inter se extollere et deprimere opponerentur, tamen non minus vv. laudando tollere et per contempionem deprimere eandem oppositionis rationem conficiunt.* c. 6. §. 10. omisi verbum *exordiemur* post verba: *ab aliqua re, quae risum movere possit*, vulgo positum, quia id verbum omni librorum auctoritate destituitur, et facile aliquid verbi a communi intelligi potest. c. 7. §. 11. Lambini coniecturam secutus scripsi *in dicendo pervenire* pro vulgato *in dicendi opere pervenire*, quod libri non hoc, sed *in dicendi opere venire* habent. *Ibid.* duas interpolationes induxi et primum verba *leviter commutat* vulgo post verba: *Item illud, quo posita delevi, deinde verba: quod separatum vocatur; in quo etiam translatum includitur*, sustuli. Omnia haec, quae carent librorum testimonio, ex lib. *de invent.* I, 18, 26. huc illata sunt. Inter haec verba autem scripsi *aut nimium longum est* ex optimis et plurimis libris pro vulgata scriptura: *aut nimis longum est.* V. lib. I. c. I. §. 1. *ne nimium longa sumatur oratio.* et Cic. *ep. ad Att.* XII, 18, 1. *quod mihi tamen nimium longum videtur.* c. 8. §. 12. non credo verba *vel laudationis* in paucis libris omisa in suspicionem interpolationis vocanda esse propterea, quod aut propter similitudinem terminationum aut etiam ideo omitti poterant, quod *vel* particula, in hoc membro per se aptissima librariis post *aut* — *aut* — *aut* suspecta videbatur. c. 10. §. 16. *artificium* ex optimis et plurimis libris scripsi, quia hic non tam de officio, quam de ratione disciplinae sermo est. V. infra III, 1, 1. cl. II, 1, 1. §. 17. retinui quidem vulgatam scripturam *perorata narratione*, quamquam ex librorum vestigiis, v. I. G. Baisteri *Var. lect. ad rhet. ad Her. libros IV.* p. 5. et Oudendorp ad h. l. p. 32. ed. Lindem., apparet non hoc, sed compendium quoddam in antiquo libro fuisse. Id non videtur *post narrationem*, ut in quibusdam libris explicatum est, fuisse, sed *3m*, i. e. *secundam narrationem*. V. lib. II. c. 9. §. 13., ubi plures libri eodem modo turbant et in libro Trossiano *secundum* per *post* exponitur. II, 30, 47., ubi eodem modo pro verbis *secundum narrationem* in Cod. Claudii Puteani *cum ratione* a pr. manu, in Erf. *cum narratione* non satis intellecto a librariis usitato compendio scriptum est. Item lib. IV. c. 40. §. 52., ubi in libris permultis pro *secundam narrationem* legitur *dum narrationem* propter idem compendium. c. 11. §. 18. ubi vulgo edebatur: *e corpore telum cruentum educit*, libri omnes *e* praepositionem omittunt, quod recepi. V. *Virg. Aen.* X, 744. *Hoc dicens educit corpore telum.* *Plin. hist. nat.* VII, 20 (19), 83. *C. Milonem athletam, quam constitisset, nemo vestigio educerat.* Paulo post retinui omnium paene librorum scripturam: *Quum fratrem occisum, inimicum fratris cum gladio cruento videt, capitis accessit.* Etenim illud ipsum, quod in libris aliis vel *vidit* vel *videret* vel *videat* scriptum est, ostendit particulam quam ante *fratrem*

ex antiquo fonte manasse. c. 12. §. 21. revocavi librorum tantum non omnium scripturam: *qui per id temporis quaestor urbanus erat.* Nam *per*, quod ex uno alterove libro excidit, facile per compendium scriptum *p* obliterari potuit. Eodem iure autem *per id temporis* dici poterat, quo Cic. *pro Cael.* 8, 18. dixit *ad id loci* et multa eiusmodi. c. 13. §. 23. scripsi: *Lex: SI FURIOSUS ESCIT ETC.* pro eo, quod vulgo edebatur: *Lex est: SI ETC.* Nam *est* et hoc loco in libris deest et altero, qui est *de invent.* II, 50, 148. Paulo post scripsi: *Ei damnato — soleae lignae in pedibus inductae sunt et in carcerem ductus est*, pro eo, quod vulgo contra libros substituerunt *soleae lignae pedibus inductae sunt.* Eodem modo *de invent.* lib. II. c. 50. §. 149. edendum est ex librorum testimonio: *Ei statim — lignae soleae in pedes inductae sunt.* Neque enim solum *indui* sic dicebatur, verum etiam *induct.* Eodem modo ipse locutus Augustus videtur in commentariis suis, si conferas *Plinii* verba *hist. nat.* II, 7 (5), 24. *Divus Augustus laevum prodidit sibi calceum praepostere inductum, quo die seditione militari prope adflictus est, cum Suetonii verbis vit. August.* c. 92. *Auspicia et omnia quaedam pro certissimis observabat, si mane sibi calceus perperam ac sinistero pro dextero induceretur, ut dirum etc.* Uterque enim scriptor ex eodem fonte hausisse videtur. Tum *Virg. Aen.* VIII, 457. *tunicaque inducitur artus*, et *Stat. silv.* VIII, 2, 67. *Abentique humeros induxit anictu.* c. 15. §. 25. edendum putavi: *ut, si impedimenta relinqueret, exercitum educeret, ex libris optima notae, Cod. Gryph. uno, Leidensi altero, Mediceo longe praestantissimo, quorum librorum consentiens vox maximopere nos movere debet.* Nam quod alterum efficacius dixerunt Orellius et Baierus, non agnosco. V. Gronovium acute de hoc loco disputantem. c. 17. §. 27. scripsi: *sed eae omnes simili ratione reperientur*, quod in libris tantum non omnibus *sed et omnes* scriptum est. Facile enim *ee'*, i. e. *eae*, et *e*, i. e. *et* confundi poterat.

Lib. II. c. 1. §. 1. scripsi: *in quibus partibus artis elaborare conveniret.* H. l. *partes artis* dicuntur eodem modo, quo infra III, 1, 1. *partes artificii.* *Officiis* autem ab eis interpolatum videtur, qui verba *ut ea officia etc.* ante oculos habebant. Tum *scriberemus* erat scribendum pro *conscriberemus* propter ipsam librorum auctoritatem. §. 2. *sed parvam partem etc.*, quod est in libris plerisque reliqui, ut familiarius dictum, v. quae dixi ad III, 1, 1. Paulo post *contuncte* pro *contunctim* ex optimorum librorum indicio scribendum erat. Eadem ratio infra obtinenda est III, 2, 3. *proximus* autem pro *postremus* Gronovius recte adsumpsisse videtur. c. 3. §. 5. verba *in quo* cum multis libris omisi. Loci intelligentia ita adjuvatur, si pleniore interpunctione post *devocari* facta scribis: *Deinde vita hominis ea ante factis spectatur: primam considerabit accusator etc.* c. 4. §. 7. retinui vv. *transigendam* et paulo post *ad id perficiendum*, ab aliis in suspicionem adducta. Addi talia potuerant, sed etiam omitti, praesertim si erant, ut hoc loco factum est in vet. edd. per compendia scripta: *adeurétrāsigeđā* et *ad idpficiēđū*. Postea: *Spes perficiendi equa fuerit*, Spengelium secutus ex optimorum

librorum indicis edidi, in quibus haec qua, haec quae et similia scripta sunt. c. 5. §. 8. reliqui librorum omnium scripturam: *per quod res coarguitur etc.*, quae intelligi recte potest, pro eo, quod Ernestius reus substituit. Deinde scripsi ex optimorum et plurimorum librorum auctoritate: *si quid eiusmodi relictum sit aut vestigium rei repertum*, pro eo, quod volgo legebatur: *relictum aut — repertum fuerit*. fuerit enim per se minus aptum substitutum est, ubi sit post relictam oblitteratam erat. Caeterum in extrema §. peccati se c. scribendum nunc ex libris credo. c. 6. §. 9. scripsi cum libris: *Proprii sunt, quibus nisi accusator, et ii, quibus nisi defensor nemo potest uti*. Sed fortasse olim scriptum fuit: *Proprii ii sunt, quibus nisi accusator, et ii, quibus etc.* Eo enim loco si facile praetermitti in describendo potuit. Eadem §. extremam ex bonorum librorum (Cod. Claud. Puteani, Medicei optimi, Bambergensis antiquioris, Frisingensis, Erfurtensis aliorumque) auctoritate edidi: *Haec et ad improbationem et ad interrogationem testium pertinebunt*, pro eo, quod volgo legebatur: *et ad improbationem et ad approbationem*, in quibus verbis ipsis non consentiunt caeteri libri. Est autem *improbatio* testium universa de testibus oratio elevans eorum auctoritatem, *interrogatio* autem singularis illa actio, qua testes in iudicio interrogantur. c. 9. §. 13. *scierintne* est de Orellii coniectura pro *volgato scirentne*, tum quod scripserit pro quod perscripsit ex optimis libris positum est, cum ratione autem pro certa cum ratione scriptum est, quod adiectivum certa in plurimis libris nullam certam sedem habet, in quibusdam etiam prorsus omissum est. c. 11. §. 16. ex libris bonis et multis scripsi *quam odiosi tum obscuri interpretes sunt* pro *volgato tum odiosi etc.*, de quo iam rectissime iudicavit Lindemannus ad h. l. Postea reliqui *interdicere* in libris scriptum, quamquam non nego mihi Ciceronem *interdicere* scripsisse videri. c. 12. §. 17. non erat omnium librorum scriptura in dubium vocanda, sed potius rectius interpungenda hoc modo: *Maiestatem mimat is, qui ea tollit, ex quibus rebus civitatis amplitudo constat; quae sunt ea, quae capiunt suffragia populi et magistratus consilium. Nempe igitur tu et populum suffragio et magistratum consilio privasti, quam pontes disturbasti*, in quibus verbis si scriptor pro *quae sunt ea, quae etc.* dixisset: *haec autem sunt ea, quae etc.*, fortasse nemo de loco dubitasset. Sed non debet offendere repetitum pronomen, v. II, 20, 30. Verba autem: *quae capiunt suffragia populi etc.* faciliora essent ad intelligendum, si scripsisset auctor: *quae continent suffragia etc.* quamquam verbum capiendi recte usurpatum est, v. III, 19, 35. §. 18. scripsi ex libris paene omnibus: *Haec legibus et moribus, aequo et bono reperientur*, pro eo, quod legebatur: *legibus, moribus, aequo et bono etc.* Nam quemadmodum *aequam et bonum* coniuncte dicitur, ita etiam verba *legibus et moribus* aptius inter se copulata sunt. V. infra III, 3, 4. c. 14. §. 22. scriptum est ex libris paene omnibus: *quam statuendi non habuerit potestatem*, c. 15. autem de Gronovii coniectura: *deinde spectandum est, aequene magnum sit illud peccatum*. Nam quam libri optimi et plurimi

an, quod volgo ante *aeque* legebatur, non agnoscant, alii autem si eius loco habeant, verisimillimum est, quae in reliquis membris scripta est, ne particulam post *aeque* oblitteratam esse. V. etiam *Madvigii Opusc. Acad. alt.* p. 164. c. 16. §. 24. bona pars librorum, in quibus omnes Leidenses, scriptum exhibent: *quare non imprudentia se defendet, sed culpa contaminabit personam*, quae scriptura per se difficilior, quam volgata lectio *contaminabit* vel *contaminabitur*, propterea mihi videtur reiicienda non esse, quod si *personam*, usitato more per compendium scriptum erat, facile excidere potuit. c. 18. §. 27. rescripsi: *quid quoque loco dixerimus*, quod olim legebatur et in bonis libris habetur. Nam *quoquo* quod nuper ediderunt neque a sententia neque ab librorum auctoritate satis defenditur. c. 19. §. 29. scripsi: *Virum fortissimum — iniuria lacessitum, ira eauscitatum si homo timidus, nocens, conscius sui peccati, insidiosus inimicum incolumem esse novit, cui tandem hoc mirum videbitur?* Nam quamquam in particula *si* ante homo adiecta tantummodo Cod. opt. Mediceus ap. Gronovium, tum Vossianus II. ap. Oudendorp. cum ed. Mediol. conspirant, tamen eiusmodi ista scriptura est, ut non ab interpolatione adiecta esse videatur, praesertim isto loco. Illud autem apparet ea interposita loci intelligentiam admodum invari. c. 21. §. 33. edidi de Gronovii sententia, qui ad lib. II, c. 9. §. 13. recte de loco disputavit, *si quos praeterquam ille dixerit potuisse etc.* Nam praeterea quam verum non esse inde apparet, quod in permultis libris legitur: *praeter eos quos vel praeter eos quam*. c. 22. §. 34. scribendum erat omnia cum libris et particula: *Immensae porro cupiditates infinitae, immoderatae sunt*. Sic enim per asyndeton explicaverunt talia non solum grammatici, verum ipse Cicero, quem vide de *senect.* 11, 36. *Nam quos ait Caecilius comicos stultos senes, hos significat credulos, obliviosos, dissolutos*. Tum in versibus Ennii, quos laudavit de eius *Medea* Cicero, ita secutus sum optimos et plurimos libros, ut priore loco scriberem: *Nam nunquam hera errans mea domo efferret pedem* omisso versu, quem volgo addunt: *Medea, animo aegra, amore saevo saucia*, posteriore autem loco adderem cum libris illa verba: *Utinam ne hera errans mea domo efferret pedem, Medea animo aegra, amore saevo saucia*. Similiter eo loco usus est *Cic. pro Cael.* 8, 18. c. 23. §. 36. scripsi de Orellii coniectura: *qui contra Fortunam negent miseriam esse ullam*, pro *volgato Fortunam*, quod facile incuria descriptentis nasci potuit. c. 24. §. 38. cum libris paene omnibus scripsi: *Si probus est, collocavi*, pro *volgato te locavi*. Absolute enim propterea *collocavi* poni poterat, quod statim dicitur: *sin est improbus, divortio te liberabo incommodis*, quae verba loquentis orationem adjuvant. c. 26. §. 42. revocavi omnium paene librorum scripturam: *quae ego profiteor esse mea: me aequum est frui etc.*, de qua iam Gronovius recte existimaverat. Postea ex librorum optimorum auctoritate edidi: *contra atque ante dixerit*. Vide *Gronov.* ad lib. II, c. 9. §. 13. de hac re disputantem. c. 27. §. 43. librorum paene omnium testimonium me movit, ut reponerem: *quorum controversia quam de musica inducta est, disputatio*

— consummatur. Coniunctivus rem ad dicendi cogitationem vocaret, indicativus scenam tantum modo illam, quae dicitur fuisse apud Pacuvium, nobis repraesentat. Tum extremâ eâdem §. dubitavi verba: *et in huiusmodi deprehensione ostendemus* inducere ob eam rem, quod optimorum librorum indicia inter se pugnant et facile si librarii oculus ab extrema syllaba verbi *deprehendemus* ad vocabulum *ostendemus* aberravit, omitti poterant. §. 44. edidi optimorum et plurimorum librorum auctoritate et indicio: *Mortuum deformatum, tenore praeditum, corpore decoloratum constat fuisse, constat ergo veneno necatum*. Et vocem *corpore* ante *decoloratum* qui omiserunt, parum memores lib. II. c. 5. §. 8., ii videntur non meminisse h. l. corpus non ad omne corpus humanum pertinere, sed ad carnem, qua ossa vestita sunt, v. *Cic. de nat. deor.* II, 15, 139. deinde quum in aliis libris *constat fuisse scriptum* sit, in aliis *fuisse constat*, tum in multis libris *necatum pro necatum est*, facile coniectura ad id, quod reposui, ducimur. c. 28. §. 45. optimi et plurimi libri habent: *an non accipere*, pro eo, quod volgo editur, *an non*, quod propter ipsam librorum auctoritatem spernendum non fuit. c. 29. §. 46. scripsi: *quae pertinent ad exaugendam et collocupletandam argumentationem* ex optimis libris, quorum scriptura etiam eo iuvatur, quod etiam alias istud verbum sine idonea causa in dubitationem adductum est, ut lib. IV. c. 13. §. 19. lib. IV. c. 24. §. 34. Postea omnium paene librorum scripturam: *aut sibi ipsi obest, qui adfert*, recte iam Lindemannus defenderat. Mox contra tantum in libris omissum delendum fuit, quo facile caremus, si verbum *augeri* voce eferamus. c. 30. §. 47. non omittenda censeo verba: *In quattuor locis — conclusionem*, in paucis libris praetermissa. Nam videtur hoc quoque loco librarius a v. *commiseratione* propter similem exitum ad v. *conclusionem* aberravisse. Tum *ordine, ut quidquid erit dictum*, ex libris antiquis recepi. Videtur enim hic locus ad antiquiorem istum sermonem pertinere, de quo disputavit *Madvig.* ad *Cic. de fin.* p. 655 sq. Deinde retinenda erat librorum plurimorum et optimorum scriptura: *facta enim et dedita opera comparata oratio etc.* Sic etiam infra lib. III. c. 22. §. 37. *factas* in paucis libris in *factas* corruptum est. §. 48. scripsi de Baiteri sententia: *aut perperam factum iudicium corrigere possit*, ex ipsis librorum restigiis satis certis. Deinde retinui v. *adimento sine ulla dubitatione* in verbis his: *huius rei aut leniendae aut corrigendae nullam rem adimento futuram*. Constructio enim haec est: *nullam rem futuram adimento huius rei aut leniendae aut corrigendae*. c. 31. §. 50. libri quidem constanter servant: *quibusque incommotis sinus*, sed credo tamen auctorem scripsisse: *quibusque in incommotis sinus*.

Lib. III. c. 2. §. 2. scribendum putavi bello *Poenico* pro vulgata scriptura *bello Italico* propter rei gestae rationem. §. 3. e libris bonis recepi *velimus pro volumus*, quod etiam aptius ad ipsam sententiam est. c. 3. §. 4. scripsi: *aut si, qua in re cohortabimur aliquid, cuius rei — poterimus habere, quomodo aut qua quidque ratione fieri oporteat, ostendemus etc.* Sic enim interpunctis verbis locus recte intelligi potest. Paulo

post permirum est omnes editores usque ad hoc tempus edidisse: *si nec prece nec precio nec gratia nec periculo nec similitate a via recta ostendemus deduci oportere*. Nam neque in libris verba sunt *nec prece* nec apta ad ipsam sententiam propterea, quia quod *prece* fit, *gratiâ* fieri apparet. Atque scriptor sibi repugnaret ipse, si hoc loco aliter loqueretur atque locutus est lib. II. c. 7. §. 11. *testes corrumpi posse vel precio vel gratia vel metu vel similitate*. §. 6. eo magis dubitavimus verba *et inertiam*, quae quasi suppositicia Orellius et Baierus notaverunt, reicere, quod saepius nomina eiusmodi repetita leguntur apud veteres et in aptiore duorum nominum coniunctione, qualem hic habemus, non tam singula nomina spectantur, quam universa sententia, quam plures conficiunt. c. 4. §. 8. scripsi ex libris optimis et plurimis, *Confirmatione et confutatione utemur nostris locis, quos ante ostendimus, confirmandis, contrariis confutandis*, in qua extremi ablativi rationem demonstrant, qua fiat confirmatio et confutatio. c. 5. §. 9. quod scripsi: *eum tute vivere, qui honeste vivat, non, qui in praesentia incolumis*, id factum est consensu optimorum librorum. Facile autem ex antecedentibus vis verbi adsumitur. c. 6. §. 11 sq. plura mutavimus, sed non sine libris. Primum scripsimus: *Ab nostra, si laudabimus, aut officio facere etc.* omissio verbo *dicemus*, tum eodem verbo reiecto *vereeri nos, ut illius facta verbis consequi possimus*. Facile enim a communi sententia vis verbi suppletur, vide quae diximus ad lib. I. c. 6. §. 10. Eadem de causa infra: *pauca de nequitia eius nos esse dicturos*, scripsimus et postea: *qui vituperatur, eos illius etc.* omissis verbis *nos sperare*. c. 7. §. 13. multum turbant in extremis verbis libri, neque satis certum est, quid profectum ab ipso auctore sit. Quare ego ea potissimum recipienda putavi, quae in libris antiquis essent, nec tamen ut integra putarem. Extrema sic fere intelligenda erunt: *Educatio, si bene educatus erit, in laude, quod honeste etc.* ut in lacuna fuisse videatur: *male (nempe si fuerit educatus), in laude etc.* Sed singula quis praestare potest? §. 14. scripsi *afuisse* pro *fugisse* ex Gruteri sententia, quoniam in libris antiquis *fuisse*, non *fugisse* legitur. c. 8. §. 15. scripsi: *Si vituperabimus* et deinde *factum esse dicemus* ex libris bonis et multis. Saepae enim liberius auctor conformavit orationem. c. 11. §. 19. falsum non est, quod volgo edunt: *dixerimus: egregie etc.* sed quum in libris permultis legatur *nec egregie etc.*, verisimile est aliquam particulam oblitteratam esse, veluti *tamen*, si erat *tñ* scriptum et pro eo legebatur *n*. §. 20. in constituenda scriptura secutus sum rationem Schützi, quae summam probabilitatis speciem habet. c. 14. §. 24. scripsi ex libris bonis et multis: *crebris intervallis et divisionibus uti oportebit, ut in ipsa pronunciatione etc.* nam non debet nos movere, quod plurimis interpositis verbis *in animis auditorum* alio quodam modo adicitur. §. 25. primum *leviter*, deinde *leniter* contrario atque volgo ordine edidi. In eodem loco *nimiae cachinnationis* scripsi, ut est in libris pro *nimiae cachinnationis*, quod ne Latine quidem dici posse existimo pro *nimicae*. Tum mihi ratio nulla fuisse videtur, quamob-

rem recederetur ab omnium paene librorum scriptura: in distributione vocem ab imis faucibus exclamatione quam clarissima adhibere oportet. Nam quo iure dici poterat exclamationem adhibere, eodem etiam vocem exclamatione adhibere, vide *Lexic. Lat. ling. nostr.* vol. I. p. 129. c. 15. §. 27. non potui a me impetrare, ut pro omnium librorum scriptura *celeriter porrectione brachii* scriberem *c. proiectione br.* Nam ut *porrigere brachium* recte dicitur, sic potuit etiam *porrectio brachii* dici. Similiter legitur apud *Cic. de nat. deor.* lib. II. c. 60. §. 150. *Digitorum enim contractio facilis facilisque porrectio etc.* Paulo post paene necessario scribendum erat ex libris tantum non omnibus: *qui motus corporis exprimere verbis et imitari scriptura conatus sim etc.* pro vulgato: *expr. verbis, imitari scriptura etc.* Nam asyndeton minime convenit aequabili orationi docentis h. l. c. 16. §. 28. In quibusdam exemplaribus editionis meae falso *quiddam artificiosi* pro *quiddam artificii*, quod retinendum est, legitur. Tum *sed quomodo pro sed quia* est scriptum de *Madvigii* coniectura ad *Cic. de fin.* p. 428. §. 29. et sententia loci et plurimorum et plurimorum librorum testimonium flagitavit, ut a me scriberetur: *Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio, quod tute paulo post poteris intelligere, et si illi, freti ingenio suo nostri non indigerent etc.* pro eo quod vulgo pleniore interpunctione post *intelligere* facta legitur: *Quod si illi etc.* c. 21. §. 34. retinendam putavi omnium librorum scripturam: *Iam domi ultionem reges Atridae parant* pro vulgata: *Iam dominationem etc.* Nam etiam ea scaena, quae deinceps representatur, potius ultionem quam dominationem demonstrare videtur. Sed locus totus, ut iam alii existimaverunt, satis incertus est. Paulo post ex librorum vestigiis eliciendum putavi: *Nam quam est utraque ab altera separata, minus erit firma etc.* sed nemo tamen in eiusmodi locis quid verum sit potest pro certo adfirmare. c. 22. §. 35. scripsi: *Nam si quas res in vita videmus parvas, usitatas, cotidianas, meminisse non solemus*, omissis cum libris pronomine *cas* ante *meminisse*. Sic enim saepius scriptor non adiuncto accusativo in eiusmodi locis locutus est, v. I, 12, 22. in iudiciis tamen non nihil utimur. Sic libri, Ernestius *ca utimur*. III, 18, 31. Nam *imagines sicut litterae delentur, ubi nihil utimur*. Sic libri, *illis utimur* Ernestius, §. 37. scripsi ex libris primum *inducamus*, deinde *attribuamus*, quamquam supra indicativus futuri dicitur. Saepe enim sic immutavit constructionem scriptor, V. quae dixi ad III, 8, 15.

Lib. IV. c. 1. §. 1. in paucis exemplaribus huius editionis pro quibus in rebus falso scribitur quibus in locis, quod ex errore nescio quo ortum corrigendum est. §. 2. scripsi ex libris optimis et plurimis: *Etenim quum possumus ab Ennio sumere aut a Graccho ponere exemplum*. Nam qui *sumptum* scripsit pro *sumere*, videtur ante oculos habuisse formulam §. 1. usurpatam. Sed sicut *sumere exemplum ab aliquo* recte dicitur, ita etiam *ponere exemplum ab aliquo*, v. infra c. 3. §. 5. *proferre exemplum ab aliquo*, ut c. 3. §. 6. *adferre exempla ab aliquo*, ut c. 5. §. 7. et multa id genus alia. §. 3. scripsi: *nisi quam summe tenet*

artem. Ad indicativum, quem habent boni libri, tutandum etiam illa scriptura facit, quae est in multis libris *teneret*, ut in paucis admodum libris vulgata *teneat* haberi videatur. §. 4. auctore Baitero ex libris bonis, qui habent *nova auctoritate* pro *nos auctoritate sua* scripsi *nos sua auctoritate*. De vi ac significatione pronominis possessivi in hac verborum coniunctione v. quae dixi in *Emendat. Tullian.* (Lips. 1832.) p. 20 sq., mox ex libris bonis et multis recepti *fuerint et sint*, quo coniunctivo concinnior oratio efficitur. c. 3. §. 6. ex librorum vestigiis de Baiteri coniectura ordinem verborum *alii quid excogitarint* inverti pro vulgato *quid alii excogitarint*, c. 5. §. 7. scripsi: *quod contra hoc nulla staret illorum ratio*. *illorum* enim pro *eorum* optimi et plurimi libri obtulerunt. Eadem auctoritate c. 5. §. 8. pro *eorum* repositum est *horum*. c. 6. §. 9. dubitavi pauciores libros sequi, qui habent *tibi quod ostendam*, non quod putarem non facile *que* et *quod* confundi potuisse, quae verba sexcentiens in his ipsis libris inter se confusa sunt, sed quod pronomen *tibi* tantopere voce efferendum non videbatur. Postea *mercem* pro *merces* ex optimis et plurimis libris repositi. Extremam §. repositi ex librorum optimorum satis certis vestigiis: *ut Lysippus caput ostenderet Myronium, brachia Praxitelia, pectus Polyceletium, ventrem et crura ****, ut adiectiva a Cicerone etiam aliis in locis usurpata reponerem pro genitivis *Myronis, Praxitetae, Polyceleti*. c. 9. §. 13. ex libris paene omnibus scribendum erat *norunt* pro *norint*. Nam si referre vis ad sequentia per coniunctivum, potius *nosset* expectaveris. Deinde *pertineret* ex ratione grammatica paene necessarium repositi pro *pertineat*. Nam *pertineat* non esse profectum ab ipso auctore etiam libri demonstrant, qui satis constanter *pertinet* scriptum habent, quod ortum est ex *pertinet*, i. e. *pertineret*. c. 10. §. 14. dubium potest esse, utrum scriptor post *visum est* adiunxerit ipse *ire*, quod in aliquot libris sane habetur, an id verbum, quod in bonis et antiquis libris multis omissum est, ex interpolatione natum sit. *visum est, ut etc.* eodem iure dici potuit, quo *placuit, ut* et alia id genus multa. c. 10. §. 15. e libris tantum non omnibus scribendum erat: *nam ita ut corporis bonam habitudinem tumor imitatur saepe, ita gravis oratio saepe imperitis videtur ea, quae etc.* Nam eodem prorsus modo quo *sicuti* — *ut* et alia id genus inter se responderunt, sic etiam antiquiore quidem tempore *ita ut* — *ita*, ut *ita* illud prius artius adhaesisse videatur ut particulae. v. *Cato de re rust.* 144, 2. *scalae ita uti datae erunt, ita reddito, nisi quae vetustate fractae erunt*. nec aliter ipse *Cicero* infra IV, 48, 61. *Ita ut hirundines aestivo tempore praesto sunt, frigore pulsae recedunt* —, *item falsi amici sereno vitae tempore praesto sunt etc.* Mox scripsi quo omnes fere libri nos ducunt: *In hoc genus plerique quam declinassent, et ab eo, quo profecti sunt, aberraverunt et specie gravitatis falluntur nec perspicere possunt orationis tumorem, ut apodosis ab verbis: et ab eo, quo etc.* incipiat, c. 11. §. 16. ab initio, ubi ingens librorum discrepantia est, id repositi, quod mihi librorum auctoritas flagitare videbatur, ita tamen, ut singula vix queamus praestare. Tum recte scripserunt editores novissimi: *Nam istic in bal-*

neis accessit, sed debebant simul interpunctionem mutare et scribere: *Nam iste in balneis accessit ad hunc: postea dicit*, nec coniungere ad hunc postea dicit. Extremâ §. reddunt habent libri omnes nec debet praesens tempus offendere. c. 12. §. 18. ex plurimis libris scripsi: *ut haec est pro ut hoc est*. Intelligitur enim oratio. c. 14. §. 20. edidi: *Eum hominem appellas etc.* omnium paene librorum auctoritate pro volgato: *Eum tu hominem etc.* Neque enim ulla vis est in pronomine *tu* h. l. v. infra c. 20. §. 28. *Hominem laudas egentem etc.* c. 15. §. 21. nescio unde in verborum ordinem venerit *verbis aut*, quae verba in omnibus libris ommissa sunt, quare notavi ut suppositicia. §. 22. extremâ scripsi: *Utrum aliquem exornari oportuit, qui ista prohiberet etc.* ex libris multis, et *exornare* quidem eodem modo usurpatum est in *Plaut. Pseud. IV, 7, 65. Hominem exornavit, matrem qui arcesseret.* c. 16. §. 23. scripserunt novissimi editores: *quoniam, quam impudicam indicarent, ea veneficium quoque damnata existimabatur*, ex libris paucis, quod est et ad sententiam minus idoneum neque satis firmatum ab libris. Nam haec omnia eodem prorsus modo ad iudicium maiorum referenda sunt, quo superiora, et facile apparet, quom scriptum esset, ut fere est in libris: *ea veneficium quoque damnata existimabatur*, quemadmodum in paucis libris nasci potuerit altera scriptura. Paulo post omnium librorum paene conspirantem auctoritatem ita servandam existimavi, ut interpungerem: *Quid? veneficium damnatum quid putabant? Impudicam quoque necessario.* Deinde sine idonea causa Ernestius voluit omitti *quam*, quem secuti sunt Orellius et Baierus in verbis his: *quam cuius mulieris animus esset corruptus, eius corpus castum esse non putaverunt. Quam — putaverunt est*, ut saepe, idem quod *eo*, quod — *putaverunt*. c. 18. §. 25. scripsi de Oudendorpii sententia, quam egregie adjuvant quae sunt in optimis libris scripta, sic: *Qui in sermonibus — verum non dixerit, nunquid eam sibi in contionibus credis a mendacis temperaturum?* Nam si compendium vocis *nunquid* cum vocis *nunquam* esset confusum id, quod per facile fieri potuit, necesse erat omitti negationem ante *dixerit*, unde nata est volgata scriptura. §. 26. reliqui quod falsum per se non est, *Hoc orationis genus*, quemadmodum omnes libri scriptum exhibent. Plerique *exornationis* scripserunt. c. 19. id, quod est in libris tantum non omnibus scriptum: *Ea duobus membris suis haec exornatio potest constare*, sine idonea causa mutatum est. *suis* qua ratione explicandum esset, iam Gronovius vidit, sic interpretatus: *duobus membris*, quae sunt ei propria et naturalia, quae habere minimum semper solet (debet?). c. 20. §. 28. prorsus inducendum erat pronomen *eius*, quod est in nullo libro ante *v. a sapientia*, his in verbis: *Cuius omnis in pecunia spes est, a sapientia est animus remotus*. Pronomine omissio oppositio exstat magis. Paulo post non potui a me impetrare, ut volgatam scripturam: *quorum alterum in exitu, alterum in casu similitudine versatur*, immutarem eo modo quo Orellius et Baierus fecerunt: *qu. alt. in exitu, alterum in casu similiter versatur*. Facili enim errore pro *in exitu* scribi potuit *in exitu* et hinc illa scriptura nasci. Mox *qui his*

bene utuntur scribendum ex libris erat. c. 22. §. 31. *confirmavit* pro *conformavit* retinui propter librorum auctoritatem, v. Lex. Lat. nostr. s. v. *confirmo*. Mox *Macedonum*, quod est in libris explicari non potest, itaque alii aliud verbi substituerunt, quae tamen incerta omnia sunt. Fortasse scripsit Cicero: *Alexandro si vita data longior esset, Oceanum Macedo nam transvolasset?* v. Cic. de inv. I, 8, 11. c. 24. §. 33. scripsi: *Non. Nam hic quidem ante oculos vestros quomodo vixerit, scitis omnes*, pro volgato: *At hic quidem etc.* Nam quum in omnibus libris non *at*, sed *nam* legatur, verisimillimum est, ante hoc verbum *non* ex libris excidisse, quod offert cod. Voss. I. et confirmat Leid. II. *non equidem* exhibens; facile enim cum scriptum esset *nō nā* alterum omissum est. Eodem modo infra dicitur: *Non: nam internatum necasti.* c. 25. §. 35. concessi libris maxime Oudendorpii *dolorum* pro *laborum* offerentibus. Saepe ista verba commutata sunt. c. 27. §. 37. necessario ex optimis et plurimis libris scribendum fuit: *Disiunctum est, quam etc.* pro *Disiunctio etc.* non minus, quam infra c. 30. §. 41. *Dissolutum est, quod etc.* Sic supra c. 20. §. 27. dicebatur: *Compar appellatur, quod habet etc.* c. 28. §. 38. plurimi libri, in quibus etiam antiquiores, *commiserationis* tuentur, quod reposui. §. 39. scripsi ex libris notis: *si stultus es*, et postea: *si taces*, sententia non mutata. c. 29. §. 39. erat retinendum, quod in libris optimis et plurimis scriptum est: *Quoniam — solum superest animus et corpus*. Antiquior adverbii *solum* usus satis notus est. Mox *impunitè* ex libris repositum est pro *impune*. §. 40. reliqui verbum *quaero*, mutata interpunctione. Est enim in libris omnibus nec unde venerit apparet. c. 30. §. 41. scripsi: *Hic atrocior tacita suspicio, quam diserta explanatio facti est*, sine ulla dubitatione, in quam coniecturam quum incidissem haec legens, vidi postea Orellium iam olim idem suspicatum esse. Deinde post *conficit* omisi *id* cum libris multis et bonis. c. 31. §. 42. libris hoc concedendum erat, ut *exornat* scriberetur pro *exornabit*. Deinde *Plagiozyppus* scripsi ex libris bonis, qui habent *Plagiozyppus*, cf. *Priscian. X. p. 876. Putsch. c. 33. §. 45. in superiore* pro *in superioribus* est e libris multis et bonis. c. 34. quod scripsi: *Ea [igitur] sumitur etc.* id bonorum librorum testimonio nititur, quam volgata scriptura: *Ea utitur etc.* in nullo libro inveniri videatur. Vide infra c. 45. §. 59 sqq. Deinde vix videtur verum esse, quod legitur in libris et editionibus omnibus: *quia paululum in rebus difficilimis aspiravit*. Neque tamen credo verum vidisse Ursinum, qui *in rebus facillimis* ex codice suo protulisse dicitur, sed puto a scriptore profectum *in rebus non difficilimis*. Saepe enim sic negatio oblitterata est. c. 35. §. 47. *Distributio est quam in plures res etc.*, quod est in libris plurimis, non erat mutandum. *per plures* enim ab iis scriptum est, qui omissam videbant in quibusdam libris particulam, quod facile fieri potuit post *quam*, si erat scriptum *cum in plures*. Deinde falso scripserunt editores novissimi: *ne ista sua turpitudine etc.* ex uno libro non optimo. Volgata: *ne iste sua etc.* rectissime se habet. Nam repetitio pronominis non solum non offendit, sed etiam exornat orationem. *sua* autem male

vi dicitur, si *iste*, quam si *ista* scribitur. De pronomine possessivo *suis* vide quae dixi in *Emendat. Tullian.* p. 20 sq. Est nostrum *persönlich.* c. 36. §. 48. scripturam omnium paene librorum consentientem sic interpunxi: *et eam — vos remoramini diutius et alitis ad rei publicae perniciem, retinetis, quoad potestis, in civitate?* Sic enim rectissime istud asyndeton maiore pondere orationis adiungitur. c. 37. §. 49. non satis caute novissimi editores particulam *tamen* ante *amicitia* deleverunt. Recte enim iam Gronovius rationem reddidit, quomodo explicanda oratio esset: *sed ista tamen amicitia — tametsi vereor quomodo accepturi sitis, tamen dicam — vos me privastis.* Repetitio autem particulae *tamen* in eiusmodi membris qui accurate legerit Latina scripta, offendet neminem. c. 39. §. 51. videtur mihi vix posse dubitari de veritate scripturae *inultos pro multos*, quod est in libris, in verbis his: *acuens dentes inultos in cuiusque fortunam. inultos dentes* habebit ille, si erit sententiis iudicium liberatus. *inultos et multos* autem in libris manu scriptis vix discernuntur. c. 41. §. 53. scripsi ego: *ut omnia inter se a primo ad postremum convenient maleficio*, felicem coniecturam in libro Duisburgensi propagatam *maleficio pro maleficia* adeptans, ut haec sententia nascatur: *ut omnia inter se a primo ad postremum ita convenient, ut eo maleficio factum appareat.* c. 43. §. 55. necesse esse non existimo adici *sic* contra libros omnes in verbis his: *saepe ipse secum loquetur*, quam intelligentia loci facilis sit per sese. c. 44. §. 56. *praecipione rhetoricae* est ex multis et bonis libris a me receptum, qui aut *rhetoricae* aut, quod idem est, *rhetorice* scriptum habent, pro *volgato pr. rhetorica.* §. 57. *per dedecus et per ignaviam vivere pro per dedecus et ignaviam v.* recepi ex libris permultis, vide Gronov. haec de re praecipientem ad lib. III. v. 13. §. 23. Paulo post ex optimis et plurimis libris recepi: *in qua et haec et illud sanctissimum nomen patriae continetur.* Nam *continentur*, quod in paucis libris est, deprimit, non effert sanctissimum nomen patriae. Deinde ex multorum librorum indicio satis certo scripsi: *et se devovisse dicitur pro legionibus et se in hostes immisisse medios*, quod mihi etiam ad sententiam aptius videtur pro *volgato: et se devovisse dicitur et pro legionibus in h. i. m.* Mox scripsi *audacius*, sed vere, ut puto: *Re enim vili carissimam et parva maximam redemit.* Hoc enim flagitatur ab sententia loci nec adeo repugnant optimi libri, in quibus non est, ut volgo editur: *Re enim vilissima caram et parva m. r.*, sed *re enim vilissima et parva m. r.*, ut appareat pro *vilicissimā* errore *vilissimā* scriptum, dein *caram* in paucis, in pluribus libris *certam* repositum esse, quod etiam gradu comparationis insolens est. c. 47. §. 60. *Simile* scripsi ex libris bonis: *Sametur et apertius dicendi causa simile: dicitur autem per brevitate etc.* De simili pro *similitudine v.* quae dixi ad c. 27. §. 37. In extremis huius §. verbis constituendis quam proxime studui accedere ad librorum scripturam, sed singula pro certo affirmare difficile est. c. 48. §. 61. eo magis dubitari coniunctionem abicere in verbis his: *terrestres et caelestes et maritimas*, quod et in libris plerisque certa eius deprehendun-

tur vestigia et in reliqua oratione eodem prorsus modo quae similem sententiam habent adiectiva inter se coniuncta leguntur. c. 52. §. 65. scripsi ex libris paene omnibus: *quin mihi praesto fuit?* *Vulgatam scripturam praesto fit* vitiosam esse recte vidit Madvigius ad *Cic. de fin.* p. 449. sed non vere emendavit *praesto si (praesto est)* scribens. c. 53. §. 66. reliqui quidem *volgatam scripturam: fit eloquens et formata et ei oratio attribuitur etc.*, sed ex librorum vestigiis satis certis credo restituendum esse auctore Gronovio alisque: *fit eloquens et formata et oratio attribuitur etc.* c. 55. §. 68. omisi cum libris omnibus et particulam ante *sudans*, qua facile caremus. Exposui haec paullo copiosius et explicatius, quam pro ratione huius editionis, de rhetoricis ad C. Herennium. De libris de *inventione* brevior ero.

Lib. de *inv.* I. c. 1. §. 2. scripsi *bestiarum more e libris plurimis et Alcivno de arte rhet.* p. 359. Nam quod Victorini auctoritatem adferunt, ea propterea magna non est, quod in aliis editionibus *modo*, in aliis *more* legitur. c. 3. §. 4. scripsi *tempore, quo etc.* pro *eo tempore, quo etc.*, quia non solum *in der Zeit*, sed etiam *in einer Zeit*, in *welcher etc.* dici poterat. c. 5. §. 7. omisi audaciter *verba et consultatione*, non tam propterea, quod in libris multis omissa sunt — poterant enim facile amitti propter *ὁμοιοτέλετον* —, quam quia in aliis libris *et consultatione*, in aliis *vel consultatione* scribitur, ut glossema appareat. c. 6. §. 9. scripsi: *neque eo, quod etc.* pro *neque eo dico, quod etc.* Nam in omnibus paene libris verbum *omissum* est, in quibusdam etiam glossema adscriptum: *scil. hoc dico*, ut de vera ratione vix queat dubitari. Paulo post malui cum libris omnibus *huius artis* scribere, quam auctore Victorino *huiusce artis.* c. 9. §. 12. paene necessario ex libris multis et bonis rescribendum erat: *quam deliberatio et demonstratio, neque ipsae similes inter se sint — et suam quaeque finem habeant, quo referri debeant*, pro eo, quod Orellius et Baierus ediderunt *habeat — debeat v. c. 3.* §. 4. ut — *opitulari suis quisque necessariis cogentur.* c. 13. §. 18. delenda erat copula in verbis his: *considerato genere causae et cognita constitutione.* Nam *et* neque in libris est et turbat potius quam adjuvat constructionem. c. 21. §. 30. scripsi *accidit* pro *acciderit* non solum propter optimorum librorum auctoritatem, verum etiam propter ipsam sententiam. Nihil aliud enim nisi condicio ponitur. c. 22. §. 32. in optimis libris scriptum est: *Quae autem partitio rerum distributarum continet expositionem*, pro eo, quod volgo legitur *distributam*, quod ego recepi. Nam ex eo quod ante dicitur §. 31. *expositio ponitur distributa* non sequitur hoc quoque loco ita dicendum fuisse. c. 23. reliqui *volgatam scripturam* hanc: *Haec ideo diligentius inducitur praescriptio, ut, aperte intellecta generali partitione, paucitas generum in partitione servari possit.* Illud enim, quod nuper restituerunt: *descriptio — generali praescriptione*, videtur ab eis mutatum esse, qui duplicem illam partitionem, alteram generalem, singularem alteram non satis dignoscerent. §. 33. in Terentii loco verba: *Liberius vivendi fuit potestas*, quae non sunt in libris nisi perpaucis, eo magis omittenda erant, quod satis erat in si-

guiscanda partitione prima enunciati verba ponere, id quod etiam in reliquis duabus factum est. c. 26. §. 39. libris optimis et plurimis et Prisciani testimonio p. 595 hoc concedendum putavi, ut *mensurari* pro *mensurari* reponerem. Nam etiamsi ista forma non legitur nunc nisi apud novissimos scriptores, tamen potuit iam antiquo tempore in vita cotidiana usurpari, si quis magis analogiam sequeretur. Paulo post revocavi in *fabularum numerum* reponantur pro *in f. numero rep.*, ut est in libris permultis scriptum et infra legitur I, 51, 97. ac de nat. deor. III, 19, 47. c. 30. §. 47. ex libris permultis et Victorino scripsi ut *locus in mari etc.* nam verba *in mari* ab aliis ommissa vix videntur abesse posse etiam propter ipsam sententiam. §. 50. ex libris tantum non omnibus scripsi: *Quare et de ea praescriptione nobis et in hoc loco dicendum visum est.* Nam utrumque et *res* et *locus* effertur. c. 36. §. 62. edidi et *quod stare inter omnes necesse est*, ex libris notis omnibus. Non enim solum *constare* sic dicitur pro *firmum esse*, sed etiam *stare*. *constare* autem huc vocatum est e §. 65. Omitto alia. c. 40. §. 73. eodem pacto pro eodem facto scripsi ex libris omnibus et Cic. et Victor., ut *facto* ex errore quodam ortum esse videatur librorum recentiorum. Tum scripsi §. 74. *aut ex conductionibus* ex optimorum librorum indicibus. c. autem 41. §. 75. ex libris tantum non omnibus *putet* pro *putent*. c. 42. §. 79. *aut si comprehensio etc.* pro *aut si complexio etc.* est ab libris optimis. *comprehensio* enim fere eodem modo dicitur, quo *complexio*. c. 43. §. 81. omnes omnino libri habent: *scisse eum, de quo quaeritur, eius rei legem et consuetudinem*, quod mutandum non erat, ideo quod saepe numero sic cum neutro componitur *ea res*. v. Cic. ad Her. II, 12, 17. *qui ea tollit, ex quibus rebus civitatis amplitudo constat.* Mox c. 44. §. 82. ex omnibus paene libris receptum est *demonstrabimus* pro *demonstrabitur*, tum c. 45. §. 83. *neget* pro *negetur*. c. 46. §. 86. *si hoc, quod sequitur* pro *si id, q. s.* c. 47. §. 87. *conficitur* pro *conficitur*. c. 51. §. 97. *Nobis autem non placuit hanc partem in numerum reponi etc.* pro *Nobis autem non placet, h. p. in numero reponi*. v. quae dixi ad c. 26. §. 39. c. 53. §. 101. scripsi: *ostenditur, aut ad omnes aut ad maiorem partem, quod atrocissimum est, an ad superiores etc.* ut aut pro *an* ante verba *ad omnes* reponerem ex libris optimis. Sic inter se respondent primum *aut ad omnes aut ad m. p.* v. F. A. Wolf. ad Cic. Inv. I, 1, 1., tum autem: *aut ad omnes aut ad maiorem partem* cum his *an ad superiores*, ut prius interrogationis membrum careat particula interrogativa. c. 54. §. 104. scripsi cum libris: *quae constant esse peccata.* Sic enim Cicero aliquotiens est locutus, v. Cic. pro A. Cluent. c. 37. §. 104. *quae praeiudicia de eo facta esse constarent, et de domo sua c. 54. §. 139. quae si omnia — acta esse constarent*, de quibus locis non satis recte existimavit Madvig. ad Cic. de fin. p. 356.

Lib. II. c. 1. §. 3. reposui ex optimis libris *uno se in corpore* pro *in corpore uno se* et c. 2. §. 5. *in suo genere* pro *suo in genere* et alia multa eiusmodi, de quibus nihil dico. c. 4. §. 15. interpunxi: *consequitur in itinere. Hominem comprehendit etc.* pro vulgato: *consequitur.*

In itinere hominem c. etc., quod erat paene necessarium. V. infra II, 51, 153. Mox c. 5. §. 16. *nam ut* pro *ut enim* et §. 18. *nam in horum genus* pro *nam horum in genus* est ex optimis libris. c. 7. §. 24. scripsi: *si ratio, adiutores, adiumenta ceteraque, quae etc.* ex omnibus fere libris pro vulgato *et caetera, quae aut caetera, quae*. Tantum enim abest, ut hoc falsum sit, ut Cicero saepissime sic dixerit, v. *Accusat. lib. I. c. 36. §. 91. Catil. or. III. c. 8. §. 18. ep. ad fam. lib. IV. ep. 13. §. 6. ep. ad Q. frat. lib. III. ep. 8. §. 1. de fat. c. 15. §. 33. et saepe alias*. c. 11. §. 36. malui librorum scripturam relinquere ita in ter punctam: *per quam miserum facinus esse et indignum demonstrabitur; ut, quam etc.* quam audacius cum Grutero reponere: *perquam miserum facinus esse et indignum, quam etc.* Neque c. 12. §. 41. copiam orationis recidendam putavi in verbis his: *Quo in genere eventus quoque videndus erit, hoc est, quod ex una quaque re soleat evenire, magno opere considerandum est, ut metus etc.* ubi novissimi editores verba *magno opere considerandum est* delenda putaverunt. c. 14. §. 45. optimorum et plurimorum librorum auctoritate scripsi: *cur hoc in ipso negotio, cur hoc post negotium, aut factum de industria aut rem ipsam consecutum sit* pro vulgato *aut quid factum de industria aut quid rem etc.* Sic enim bene procedit sententia. c. 20. §. 61. *utrum malitia quid aliud agatur*, ubi vulgo *quid abiiciunt*, scripsi ex libris fere omnibus, tum quocumque pro *quicum*, *hae* pro *vae*. c. autem 21. §. 62. *veniret* pro *venisset*, v. infra II, 42, 122. c. 22. §. 68. scripsi ex optimis libris: *quod inter quos convenit*, pro vulgato: *quod inter aliquos convenit*. Hoc enim facilius ex glossemate emanavit, quam illud. c. 24. §. 73. scripsi ex optimorum librorum indicibus: *ex quibus indicatio est*, pro vulgato: *ex quibus sunt indicationes*. c. 25. §. 75. retinui bis *illud, quod pro id, quod* cum libris plurimis. c. autem 26. §. 77. scripsi: *Loci communes hi erunt. Accusatoris etc.* pro vulgato: *Loci communes inerant, accusatoris etc.*, in quibus verbis permulti libri *erunt* habent pro *inerunt*, quod sane ex *hierunt* natum videtur. c. 27. §. 80. scripsimus: *Deinde negare audiri etc. omisso debet*, quod vulgo post *negare* legitur, ex libris optimis. Liberiorem loquendi rationem et in his ipsis libris et in rhetoricis ad C. Herennium saepe agnovimus. §. 81. *qui nunc accusat* cum libris paene omnibus retinimus. c. 36. §. 91. servavi librorum auctoritatem: *quum in alio culpa sit aut in ipso non sit, aut in ipso dicitur*, ut saepe alius, pro *aut certe in ipso non sit*. §. 92. revocavi *dedendusne sit hostibus necne* ex libris bonis, pro *dedendus*. v. infra §. 94. *fuertine — necne*. §. 93. ex libris optimis scripsi: *ab suo officio et a potestate etc.* pro *et a sua p.* §. autem 94. *et ex omnibus utilitatis partibus*, ubi vulgo omnibus omittunt, v. Gronov. ad Cic. ad C. Her. III, 13, 23., tum *aut conquestionis* pro *ac conquestionis*. c. 31. §. 95. *immolare* pro *immolari* est ex optimis libris. §. 97. retinui: *Quam in ea re contra legem aliquid fecerit*. Non satis caute novissimi editores omiserunt *aliquid*. Minus est *aliquid contra legem facere*, quam simplex *contra legem facere* et illud ad h. l. aptius.

c. 33. §. 101. scripsi cum libris tantum non omnibus: *Loci autem communes accusatoris, in confessionem, et quanta etc.*, ut unus post accusatoris, alter post et vulgo adiunctum prorsus ommitterem, salva sententia. c. 39. §. 115. transposui, ita ut libri iubent, verba: *et se pretium non pro facto etc.* pro vulgato: *et se non pretium pro facto etc.* c. 41. §. 137. *si de iis locis etc.* scripsi pro *de iis locis* ex optimis libris. c. autem 49. §. 147. *uti sanctius etc.* pro *quo sanctius* ex libris tantum non omnibus. c. 50. §. 148. *cur inductae, non indulae,* scripserim, dictum est ad lib. *ad C. Her. I, 13, 23.* c. 51. §. 154. putabam in verbis, quae sunt in libris: *in gladium in navi (nave) ibidem incumberet,* hoc latere: *in gladium ignave ibidem incumberet.* Sed fortasse auctor de industria scripsit: *in navi ibidem i. e. in navi eodem illo loco, ut indidem Athenis* et similia dicuntur. Alia quae mutavi benevolus lector ipse videbit.

Scripsi Lipsiae fertis autumnalibus a, MDCCCL,

Reinholdus Klotz.

PROOEMIUM EDITIONIS SECUNDAE.

In M. Tullii Ciceronis libris rhetoricis, qui sunt *ad C. Herennium* et *de inventione* inscripti, denno recognoscendis fateor me maxime iis copiis, quae C. Halmii et C. L. Kayseri diligentia nuper paratae erant, adiutum esse. Et de libris quidem, qui sunt *ad C. Herennium, C. L. Kayserus* duabus editionibus, quas nuper confecit, egregie meritus est, quem ego ita secutus sum, ut tamen in arte critica factitanda iudicio meo uterer neque longius abripi me paterer, quam fides scripturae, quae nobis antiquius tradita erat, concedere videretur; in illis autem locis, qui difficultiorem tractationem habere viderentur, potius rem differendam quam uno iudicio decernendam esse existimarem: id quod etiam ad eos locos pertinet, quos C. Halmius in libello, qui inscriptus est: *Zur Texteskritik der Rhetorik ad Herennium*, nuper tractavit, quo in libello multa egregie a viro clarissimo de singulis locis disputata esse nemo negabit, universa autem eius ratio, qua non paucos locos in interpolationis suspicionem vocavit, mihi nentiquam probari potuit. Id tamen non ita a me dictum ex-

istimari velim, quasi ego in his libris emendandis et corrigendis nihil, nisi quod certa librorum auctoritate confirmatum sit, recipiendum putem. Nam ego quoque codicem illum archetypum, quo illi libri ad nos pervenerunt, multis modis corruptum fuisse censeo, quamquam aliquanto cautius res mihi agenda videtur, quam placuit aliis. Sed de ea causa penes alios esto iudicium, si qui integri nec praeiudicatis opinionibus ducti, quid ego iam in his libris recognoscendis praestiterim, inquirere volent, hoc loco illud unum commemorare volui, me ipsum quoque coniecturis tum non abstinnisse, ubi satis tuto eis uti posse videremur. Eius rei testandae causa iam hic quosdam eius modi locos ponam, in quibus audacior scripturae mutatio mihi quoque necessaria esse visa est. Ac primum quidem lib. I. c. 11. §. 17 de coniectura mea iam superiore tempore proposita, vide prooemium editionis prioris p. IV., scripsi *secundum narrationem* pro vulgato *perovata narratione* et lib. II. c. 6. §. 9. de C. L. Kayseri suspicionem eiusdem compendii confusione idem verbum oblitteratum esse statui atque edidi: *Contra testes secundum vitae consuetudinem, testimoniorum inconstantiam* etc. lib. I. c. 12. §. 20 scripsi: *Post mortem eius vasa pretiosa et caelata magnifice petit mater. Filius se, quae ipse velit, in XXX pondo ei debere dicit,* pro eo, quod olim edideram *petit mulier. Tullius* etc. coll. lib. *de inventione* II. c. 40. §. 116. Lib. autem III. c. 25. §. 35 de Halmii coniectura scripsi: *ut imagines partim firmas et aeres et ad movendum idoneae sint* etc., quod ea scriptura egregie confirmatur loco Quinctiliani lib. XI. c. 2. §. 22. Libro vero IV. c. 18. §. 25 in verbis: *baccae aereae amoenissimae impendebant,* quae vera esse non possunt, de Halmii coniectura aëriae et de mea *amoenissime* reposui. Tum c. 18. §. 25 de coniectura mea edidi: *Nam quem in amicitia perfidiosum cognoveris, eum qua re putes inimicitias cum fide deposuisse?* quibus in verbis quod scripsi *deposuisse*, eo et librorum auctoritati et ipsi loci sententiae satis fieri arbitror, paullo vero post c. 19. §. 26 pro *suis*, quod in libris est, scripsi *si vis*, quod quam facile hic oblitterari potuerit apparet. Audacior etiam sui c. 31. §. 42. in corrigendis verbis: *Postquam iste in rem publicam fecit impetum, fragor civitatis inprimis est auditus,* quibus in verbis pro *inprimis*, quod aperte falsum est, reposui *ruentis*, quod eo loco maxime a sententia requiri mihi videbatur. C. 34. §. 45. iam de coniectura mea, quam C. L. Kayserus probavit, recepi *in rebus non difficillimis* pro vulgato *in rebus difficillimis*.

Eodem fere modo etiam in emendandis libris iis, qui sunt *de inventione* inscripti, quamquam in eis ipsis tam saepe mutata scriptura non est, rem mihi agendam esse putavi, itaque, quom in plerisque locis, quoad eius fieri poterat, ad optimorum librorum auctoritatem me applicarem, tamen ibi, ubi id ipsa res ac ratio requirere videbatur, quaedam etiam audacius mutanda esse existimavi. Ac primum quidem lib. I. c. 21. §. 30. in verbis: *contraria, quae praeteriri poterunt, praetereundo, quae illius erunt, leviter attingendo* etc. verba *quae illius erunt*, quae sunt in plurimis libris, vera esse non possunt. Scripsit igitur nuper Kayserus *quae dicenda sunt* ex paucis quibusdam libris; ego reposui *quae illustrata erunt*, nempe ut praeteriri plane non possint, *leviter attingendo*. C. 44. §. 82. legitur in

libris optimis et plurimis: *demonstrando difficultus et minus fuisse id, quod ad iudicandum adferatur*, id quod nuper recepit Kayserus. Sed id tamen, si rem et sententiam spectamus, verum esse non potest, quare rescripsi, id quod facile obliterari hoc loco potuit: *id, quod ante iudicatum adferatur*. lib. II. c. 14. §. 46. rescripsi: *tum illi in mediam coacervati loci procedent*. de Nipperdeii conjectura, in quam ipse quoque, ante quam Nipperdeii auctoritatem cognovi, incidere. Nam *conservati*, quod in libris est, verum esse non potest. C. 34. §. 104. ex optimorum librorum indiciis, in quibus non est *diixeris, possis*, verum *dicere possis*, totum locum nunc ita constitui: *Ut si pro aliquo claro aut forti viro — dices, re possis, quam videaris non uti deprecatione, uti tamen etc.* C. 43. §. 125. *quasi in testis loco* de conjectura Kayseri verissima reposui. C. 49. §. 145. libri quidem plurimi et optimi habent: *quia discrepent inter se, sed ea etc.*, quae tamen vera non potest esse scriptura: scripsi igitur: *quia discrepent inter sese, ea maxime etc.* c. 51. §. 154. scripsi nunc: *ille autem, cuius merces erant in navi, in gladium ibidem incumberet.* c. 53. §. 161 hoc reposui de conjectura mea: *pietas, per quam sanguine coniunctis patriaeque incolis officium et diligens tribuitur cultus*. Nam neque intelligo quid patriae benevoli hic velint neque quid benevolum officium. Facile autem patriaeque incolis in patriaeque, *uenerolis* mutari potuit. Dubitari autem potest, si librorum auctoritatem consideramus, utrum Cicero patriae incolis et sanguine coniunctis scripserit an quod nos edidimus: *sanguine coniunctis patriaeque incolis*, de emendatione tamen mea mihi videtur dubitari non posse. C. 54. §. 164. scripsi de conjectura mea: *per quam animi temere in odium alienius infestioris concitati comitate retinentur*. Nam *injectionis* aut *injectionis*, quod in libris est, nihil est, nimium autem recedit a librorum scriptura nec aptissimum est per sese, quod nuper Kayserus reposuit, *innocentis*. C. 56. §. 169 de conjectura mea rescripsi: *potentia est ad sua conservanda et alterius attenuanda idonearum rerum facultas*. Nam *obtinenda*, quod vulgo editur, satis consentaneum huius loci sententiae non est, nec vero illud probandum, quod nuper ex uno libro reposuit Kayserus: *adquirenda*. Quum igitur in libris plurimis sit *adtenenda*, vix potest dubitari quin *attenuanda* reponendum sit.

Quae praeterea mutavi, ea qua auctoritate a me reposita iam sint quum facile intellegi possit, amplius hoc loco exponenda non puto.

Scripsi Lipsiae diebus pentecostalibus anni MDCCCLXIII.

B. Klotz.

MEMORABILIA VITAE CICERONIS PER ANNOS DIGESTA.

Anni U. C. Varr.	Anni ante Chr. nat.		Anni Cice- ronis.
648	106 ¹	Coss. C. Atilius Serranus, Q. Servilius Caepio. ² M. Tullius Cicero natus Arpini ³ a. d. III. Nonas Ianuarias ⁴ , patre M. Tullio Cicerone, matre Helvia. ⁵ Marius in Numidia bellum gerit contra Iugurtham. — Cn. Pompeius Magnus natus prid. Kal. Oct.	1
649	105	Coss. P. Rutilius Rufus, Cn. Mallius. Iugurtha L. Cornelio Sullae, Marii quaestori, victus traditur, ab eoque ad Marium deducitur.	2
650	104	Coss. C. Marius II., C. Flavius Fimbria. C. Marius Kal. Ian. de Iugurtha triumphat. Bellum adversus Cimbricos et Teutonicos decernitur.	3
651	103	Coss. C. Marius III., L. Aurelius Orestes. Hunc annum Marius in apparando bello Cimbrico consumit. Eodem aut superiore natus esse videtur Q. Cicero Marci frater.	4
652	102	Coss. C. Marius IV., Q. Lutatius Catulus. C. Marius Teutonicos et Ambronas ad aquas Sextias prope Massiliam vincit. — Antonius orator maritimos praedones persequitur. Archias poeta Romam venit. ⁶	5
653	101	Coss. C. Marius V., M. Aquilius. M. Aquilius cos. adversus fugitivos in Siciliam mis-	6

1) In annis ante Christum natum, quo vitaretur confusio, secuti sumus vulgarem rationem, id est Almeloveenii et St. Allaisii (*Art de vérifier les dates avant l'ère chrétienne*, Paris, 1819.), ex qua Christus natus est a. u. c. 754. Varron. Alii numerant ex anno Varroniano 751., ita ut a nostris numeris in *Memorabilibus vitae Ciceronis* apud Schuetzium et Matthiaeum in Epistolis Cic. terni anni deducendi sint. Noster igitur annus a. Chr. n. 106. illis est 103., noster 43., quo Cicero occisus est, 40. Vera autem ratio a Sanclementio et Idelero demonstrata haec est, ut Christus natus sit a. u. c. 747. Varr. 2) Brut. 43. 3) Legg. II. l. 1. 4) ad Att. VII. 5. XIII. 42. 5) Ad Fam. XVI. 26. 6) pro Archia 3.

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
654	100	7
655	99	8
656	98	9
657	97	10
658	96	11
659	95	12
660	94	13
661	93	14
662	92	15
663	91	16

1) Lael. I. 2) Plat. Cic. I. De Leg. I. I. De Cicerone puero cfr. etiam de Or. II. I. 3) Cfr. de Or. III. I. 2.

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
664	90	17
665	89	18
666	88	19
667	87	20

1) Eius poem. fragm. vide de Div. I. 47. De caeteris Tuli nostri studiis cfr. de Or. I. 34. 2) Phil. XII. 11. 3) pro Planc. 10. Vell. Pat. II. 19. 4) ad Fam. XIII. I. 5) Brut. 89. 6) Lael. I. Brut. 90. cf. de Q. Mucio de Or. I. 45.

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
678	76	31
679	75	32
680	74	33
681	73	34
682	72	35
683	71	36
684	70	37

Cicero ex itinere in Graeciam et Asiam revertitur et Terentiam uxorem ducit.

Coss. *Cn. Octavius*,¹ *C. Scribonius Curio*.

In Hispania adversus Sertorium acerrime pugnatur. Cicero causas complures in foro agit, in primis orationem habet pro *Roscio Comoedo*.² Deinde quaesturam petens, in comitiis tributis cunctis suffragiis quaestor fit.³

Coss. *L. Octavius*, *C. Aurelius Cotta*.

Cicero quaestor in Sicilia Lilybaetanus praetore Sex. Peducaeo.⁴

Coss. *L. Licinius Lucullus*, *M. Aurelius Cotta*.

M. Antonius Creticus, M. triumviri pater curationem orae maritimae nactus Siciliam aliasque provincias depopulatur, deinde Cretensibus bello illato, re male gesta moritur.

Cicero ex quaestura Siciliensi ad Urbem redit.⁵

Coss. *M. Terentius Varro Lucullus*, *C. Cassius Varus*.

In Italia bellum a gladiatoribus excitatur duce Spartaco. *L. Lucullus* bellum contra Mithridatem gerit, Cyzicum urbem obsidione liberat.

Coss. *L. Gellius Poplicola*, *Cn. Cornelius Lentulus Clodianus*.

Lucullus Mithridatem in Pontum persequitur. Spartacus utrumque consulens proelio vincit.

Coss. *Cn. Aufidius Orestes*, *P. Cornelius Lentulus Sura*.

Mithridates ad generum suum Tigranem in Armeniam fugit. Spartacus a M. Licinio Crasso⁶ praetore proelio victus perit. Extremo anno Pompeius Magnus bello Sertoriano confecto ex Hispania redux, delictis reliquiis gladiatorum, triumphat.⁷

Coss. *Cn. Pompeius Magnus*, *M. Licinius Crassus*.

Cicero aedilis designatus, Siculorum patrocinio suscepto, C. Verrem, qui Siciliam provinciam per triennium rapinis et crudelitate vexaverat, repetundarum postulatam in iudicium vocat.⁸ Ad istam causam

1) de Fin. II. 28. extr. 2) de Roscio cfr. de Or. I. 28. Val. Max. VIII. 7. 3) Brut. 92. in Pis. I. 4) in Verrem II. V. 14. Tusc. V. 23. 5) pro Plane. 26. 6) Cfr. in Pis. 24. 7) Cfr. pro lege Man. II. pro Sest. 31. 8) Brutus 92. cfr. Verr. I. 3.

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
685	69	38
686	68	39
687	67	40
688	66	41
689	65	42
690	64	43

pertinet *divinatio in Q. Caecilium et Actio Cic. prima in Verrem. Actionis secundae libri quinque* postea, Verre iam exsulante, conscripti sunt.

Hoc anno *L. Aurelius Cotta* praetor tulit legem iudiciariam ad populum, qua iudicia, quae lege *Cornelia* penes senatores fuerant, communicata sunt cum equitibus et tribunis aeriariis. Tribunicia potestas in integrum restituta est.

Coss. *Q. Hortensius*, *Q. Caecilius Metellus Creticus*.

Cicero aedilis trinos ludos facit modico sumptu.¹ *M. Fonteius* ex Gallia provincia, quam pro praetore per triennium rexerat, repetundarum reum, oratione defendit. Ad eundem annum referenda videtur oratio pro *A. Caecina*.

Coss. *L. Caecilius Metellus*, *Q. Marcius Rex*.

Hoc anno incipiunt Ciceronis epistolae ad Atticum.

L. Cicero M. frater patruelis moritur.²

Coss. *C. Calpurnius Piso*, *M. Acilius Glabrio*.

Cicero praeturam petit et inter octo praetores primus designatur.³ Anno exeunte filiam *Tulliam C. Pisoni L. F. Frugi* despondet, nondum scil. nubilem, nuptiis in annum abhinc tertium dilatis.

Cn. Pompeio Magno bellum adversus piratas⁴ defertur lege *Gabinia*. *L. Roscius Otho* trib. pl. legem tulit, ut equites in XIV. ordinibus spectarent.⁵

Coss. *M. Aemilius Lepidus*, *L. Volcatius Tullus*.

Cicero praeturam gerit; eius frater *Q. aedilitatem* petit. Ipse orationem pro lege *Manilia* a trib. pl. *C. Manilio* promulgata habuit, ut bellum cum Mithridate a *Lucullo* gestum *Cn. Pompeio Magno* committeretur. Eodem hoc anno dixit pro *A. Cluentio* et pro *M. Fundanio*.

Coss. *L. Aurelius Cotta*, *L. Manius Torquatus*.

Cicero *C. Cornelium Gallum* de maiestate accusatum apud *Q. Gallium* praetorem defendit.⁶

Coss. *L. Iulius Caesar*, *C. Marcius Figulus*.

Cicero consulatum petit. Habet orationem in toga candida contra *Catillinae* et *Antonii* coalitionem. Consul designatur cum *C. Antonio*.⁷ Eius filius nasci-

1) in Pis. I. Verr. II. V. 14. pro Mur. 19. de Off. II. 17. Plut. Cic. 9. extr. 2) ad Att. I. 5. 3) pro lege Man. I. Brut. 93. 4) pro lege Man. II. 12. 5) pro Mur. 19. 6) Cfr. Or. 67. 70. Quintil. VIII. 3. 7) de lege agr. II. 2.

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
700	54	53
701	53	54
702	52	55

Consules ex interregno magistratum ineunt. Provinciae iis in quinquennium decernuntur, Pompeio Hispaniae cum Africa, Crasso Syria, Galliae Caesari in alterum quinquennium prorogantur. Pompeius provincias suas per legatos Afranium et Petreium administrari iubet, ipse in Italia manet. M. Crassus ad bellum Parthis inferendum antequam paludatus in provinciam exiret, apud Ciceronem in Crassipedis generi hortis cenat.

Hoc anno Cicero orationem habuit in *Pisonem*, scripsitque libros tres *de Oratore*;¹ ut nonnemo falso volt, etiam *libros tres de temporibus suis*.

Coss. *L. Domitius Ahenobarbus*, App. *Claudius Pulcher*. Cicero *Crassi* causam in senatu defendit; orationes habuit pro *Vatinio*, pro *Messio* et *Druso*, pro *M. Aemilio Scauro* a C. Triario repetundarum postulato, pro *Cn. Plancio*, pro *A. Gabinio* repetundarum accusato, (quem rogatu Pompeii defendit); pro *C. Rabirio Postumo* maiestatis reo. Otium impendit libris *de re publica* scribendis.² Q. Cicero legatus Caesari in Galliam proficiscitur.³

Julia Caesaris filia Cn. Pompeii Magni uxor moritur. Coss. *Cn. Domitius Calvinus*, *M. Valerius Messala*. Hi consules non Kal. Ianuariis magistratum ineunt, sed post plura interregna mense Aprili demum creati sunt.

Cicero, postquam M. Crassus exercitu a Parthis deleto perierat, in eius locum *augur* factus est.⁴

Coss. *Cn. Pompeius Magnus III. sine collega*.

Hoc anno Milo, P. Plautius Hypsaeus, Q. Metellus Scipio consulatum, Clodius praeturam petebat. Ambitus non more malorum, sed largitione aperta agebatur: denique res ad vim et caedem spectabat. XIII. Kal. Febr., cum Milo Lanuvium ad flaminem ibi prodendum proficisceretur, obviam ei fit Clodius Aricia rediens et pugna coorta interficitur. Pompeius ab interrege Ser. Sulpicio V. Kal. Martias cos. creatus paullatim coepit se a Caesare avertere. Uxorem ducit Corneliā, Q. Metelli Scipionis filiam, socerumque sibi in quinque extremos huius anni menses collegam in consulatu subrogavit.

1) ad Fam. I. 9. 2) de Legg. II. 19. 3) Cfr. ad Att. IV. 18. 4) Philipp. II. 4. Brut. I.

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
703	51	56
704	50	57
705	49	58

Cicero Milonem de vi accusatum defendit, sed ita ut fori adspectu, iussu Pompeii militibus circumdati et acclamationibus Clodianorum perturbatus parum constanter diceret. Eam quae exstat pro *Milone* orationem postea scripsit, cum Milo condemnatus Massiliam exsulatum abisset. Deinde defendit *M. Saufeium*, qui absolutus est. Mense Decembri T. Munatius Plancus Bursa, tribunatu plebis deposito, accusatus a Cicerone et condemnatus est. Hoc anno vel sequentis initio, certe post Milonianum iudicium, scripsit Cicero *libros de legibus*.¹

Coss. *Ser. Sulpicius Rufus*, *M. Claudius Marcellus*. Cum superiore anno Scto cautum esset, ne quis praetoris aut consularis intra quinquennium in provinciam iret, coacti sunt ii provincias administrare, qui in eas e consulatu et praetura nondum iverant. Itaque Ciceroni obtigit Cilicia pro consule regenda, cum exerciui peditum XII. M., equitum MMDC. Successit in provincia App. Claudio. Laodiceam in provinciam venit prid. Kal. Sext.²

Coss. *L. Aemilius Paulus*, *C. Claudius C. F. Marcellus*.

Ciceroni Romae pro re bene gesta supplicationes decernuntur.³ Ipse III. Kal. Sext. de provincia decedens C. Caesium quaestorem ei praefecit. Epheso profectus Kal. Oct. Athenas venit prid. Id. Patris Tironem aegrum reliquit. Brundisium venit VII. Kal. Dec.

Coss. *C. Claudius M. F. Marcellus*, *L. Cornelius Lentulus Crus*.

Cicero prid. Non. Ian. ad Urbem accedens in ipsam incidit flammam civilis discordiae inter Caesarem et Pompeium.⁴ Kal. Ian. factum est Sctum, ut ante Kal. Mart. Caesar exercitum dimitteret; si non faceret, eum adversus rem publ. facturum videri. Ei Scto intercedunt trib. pl. M. Antonius et Q. Cassius. Senatus consulibus, praetoribus, tribunis pl. iisque, qui pro consulibus ad Urbem erant, negotium dedit, ut curarent, ne quid res publica detrimenti caperet. Cicero, cum frustra omnia esset expertus, quae ad concordiam pertinerent, postquam Caesar, Rubicone

1) ad Fam. IX. 2 extr. 2) Cfr. ad Att. V. 2. 7. 10. 15. 3) ad Fam. XV. 4. 4) Ibid. XVI. 11.

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
706	48	59
<p>traiecto, complura oppida occupaverat, una cum consulibus, qui Pompeium sequebantur, ab Urbe discessit et Capuam oramque maritimam a Formiis tuendam suscepit. Pompeius VIII. Kal. Mart. Brundisium venit, VII. Id. Mart. Caesar ad murum castra ponit. XVI. Kal. Apr. Pompeius Brundisio, cum omnibus copiis, navibus in Graeciam traiecit. Caesar postero die oppidum ingressus et contionatus Romam profisciscitur, quo in itinere Cicero eum convenit. VII. Id. Ian., postquam Arpini filio togam puram dederat, Pompeium in Graeciam secuturus navem conscendit. Caesar Hispania potitur, superatis Pompeii legatis, et a M. Lepido praetore dictator dictus Romae comitia habet, quibus ipse cum P. Servilio cos. creatur.</p> <p>Coss. <i>C. Iulius Caesar II.</i>, <i>P. Servilius Vatia Isauricus.</i></p> <p>Caesar prid. Non. Ian. Brundisio in Epirum traiecit, Pompeium Dyrrhachii obsidet, qui inde elapsus bellum in Thessaliam transfert, ubi proelio ad Pharsalum prid. Kal. Oct. a Caesare victus in Aegyptum fugit ad Ptolemaeum puerum ibique interficitur. Caesar bellum Alexandrinum gerit.</p> <p>Cicero ab armis discedens Brundisium venit.</p>		
707	47	60
<p>C. Iulius Caesar II. Dictator, <i>M. Antonius</i> Magister Equitum.</p> <p>Caesar, bello Alexandrino confecto, mense Septembris in Italiam rediit eique Cicero obviam processit. Caesar ut eum sibi occurrere vidit, descendit eumque salutavit, cum eo colloquens multa stadia processit. Paulo post Cicero, qui usque ad id tempus Brundisii commoratus erat, in Urbem venit.</p> <p>Tribus extremis h. a. mensibus cos. fuerunt Q. Fuffus Calenus et P. Vatinius. Caesar VI. Kal. Ian. Lilybaeo in Africam traiecit, bellum adversus Pompeianos, Scipionem et Catonem et Iubam Mauritaniae regem gesturus.</p>		
708	46	61
<p>Coss. <i>C. Iulius Caesar III.</i>, <i>M. Aemilius Lepidus.</i> <i>C. Iulius Caesar simul III.</i> Dictator, <i>M. Aemilius Lepidus</i> Mag. Equitum.</p> <p>Caesar initio mensis Aprilis Scipionem et Iubam vincit. Paucis diebus post M. Cato Uticae sibi mortem consciscit, Caesar, Africano bello confecto, Id. Iuniis classem conscendit et die tertio in Sardiniam venit. Inde III. Kal. Quint. profectus Romam venit a. d. VII.</p>		

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
709	45	62
<p>Kal. Sext. Ibi quattuor triumphis actis rem publ., summam potestatem nactus, constituit. Extremo anno ad bellum Hispaniense adversus Pompeii liberos profectus est et post XXVII dies in Hispaniam venit. Eodem anno Caesar fastos correxit et ut in posterum ex Kal. Ian. temporum ratio magis congrueret, inter Novembr. et Decembr. menses duos alios interiecit, ita ut hic annus servato vetere mense intercalario, XV. mensium esset.</p> <p>Cicero h. a. <i>partitiones oratorias</i>, deinde <i>laudem Catonis</i> scripsit, cui Caesar <i>Anticatoem</i> opposuit. Deinde scripsit <i>Oratorem</i> ad M. Brutum, qui tum Galliae Cisalpiniae praerat. Prid. Kal. intercal. priores apud Caesarem habuit orationem pro <i>Q. Ligario</i>, quem Q. Aelius Tubero accusaverat. Extremo anno cum Terentia uxore divortium fecit.</p> <p>Coss. <i>C. Iulius Caesar IV.</i> Dictator, <i>M. Aemilius Lepidus</i> Mag. Equitum.</p> <p><i>Caesar simul IV. consul sine collega fuit.</i></p> <p>Caesar, victis in Hispania Pompeii filiis, Sexto et Gnaeo, mense Octobri Romam reversus consulatu se abdicat et Q. Fabium Maximum et C. Trebonium sibi sufficit. Ultimo autem Decembris die cum Fabius decessisset, Trebonius vero abesset, C. Caninius Rebilus consul renuntiatur, qui, ut Cicero iocabatur, adeo vigilans consul fuit, ut toto consulatu somnum non viderit.</p> <p>Cicero initio h. a. vel superiore exeunte missa Terentia Publiliam uxorem duxit, cuius bona heres a patre fideicommissarius relictus custodiebat, Tullia eius filia, post divortium cum Dolabella factum, Romae filiolum peperit et paullo post diem obiit supremum. Cicero vehementer eius morte afflicto, Publilia dimissa, Asturae se abdit doloremque suum partim fani Tulliae erigendi consilio, partim libris scribendis lenire studet.¹ Scripsit igitur h. a. <i>Consolationem</i> s. librum de luctu minuendo, libros <i>de finibus bonorum et malorum</i>, <i>Academicorum</i> libros. Animum etiam adiecit libro ad Caesarem de re publ. ordinanda scribendo. Mense Aprilis filium suum studiorum causa Athenas mittit; et paullo post Astura discedit reliquosque menses partim in Tusculano,</p>		

1) Tusc. IV. 29, ad Att. XII. 15, et 36.

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
710	44	63
<p>partim in Arpinati aliisque villis transigit; mense Octobri Romam se confert; mense autem Decembri in Puteolanum, ubi XII. Kal. Ian. Caesarem eiusque comites hospitio accepit.</p> <p>Coss. <i>C. Iulius Caesar V., M. Antonius.</i></p> <p>Primis anni mensibus Cicero absolvit <i>Tusculanas disputationes.</i></p> <p>Caesar Idibus Martiis in curia a coniuratis M. Bruto, C. Cassio aliisque interficitur. Coniurati se recipiunt in Capitolium. Dolabella in Caesaris locum cos. sufficitur.</p> <p>Cicero XVI. Kal. Apr. in aede Telluris pacem suadet et discordiarum memoriam oblivione delendam censet. Antonio idem se velle simulante, Caesaris interfectores Capitolio descendunt; M. Bruto Creta, Cassio Africa, Trebonio Asia, Cimbri Bithynia, D. Bruto Gallia citerior decernitur. Caesar autem cum funere elatus et ab Antonio laudatus esset, Brutus et Cassius a plebis ira sibi metuentes Urbem relinquunt et Antii et Lanuvii commorantur. Antonius Italiam percursat. Cicero villas suas lustrat; scribitque libros <i>de natura deorum, de divinatione, de fato, de amicitia, de senectute, de gloria.</i> Dolabella columnam in foro a plebe Caesari statutam evertit hominesque seditiosos ultimis suppliciis afficit. C. Octavius, heres Caesaris, Apollonia Neapolim venit XIV. Kal. Maias. Kalendis Iuniis senatores cum in senatu, ut Antonius edixerat, adesse vellent, armorum eius metu perterriti diffugiunt. Cicero villas obit et libros <i>de officiis</i> scribere aggreditur. Et cum haberet ius legationis liberae, consilium cepit in Graeciam proficiscendi. Itaque XII. Kal. Sextil. Velia proficiscens, (ubi in ipsa navigatione <i>Topica</i> ad Trebatium scripsit) Regium et Kal. Sext. Syracusas venit. Inde postero die nave conscensa ventis reiectus ad Leucopetram promontorium agri Rhegini, cum Rhegini quidam Roma venientes ea narrassent, quae spem facerent fore, ut Antonius cederet et Caesaris interfectores Romam redirent, Ciceronem vero desiderari et, quod Urbe abesset, accusari dixissent, protectionis consilio abiecto Romam properat et prid. Kal. Sept. in Urbem venit. Antonius Kal. Sept. senatum habuit de supplicationibus Caesari decernendis. Cicero in senatum non venit, fortasse metuens ab Antonio insidias, misit tamen ad</p>		

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
711	43	64
<p>Antonium, qui ei diceret se ex via languere. Antonius in senatu dixit, nisi veniret, fabros se missurum et domum eius disturbaturum. Postridie Antonio absente Cicero in senatum venit, habuitque orationem, quae dicitur <i>Philippica prima</i>. Ob quam Antonius ira incensus inimicitias ei denuntiat eumque a. d. XIII. Kal. Oct. in senatu adesse iubet. Ipse interea per XVII dies in Tiburtino Scipionis declamitans meditatus est orationem, quam XIII. Kal. Oct. in aede Concordiae contra Ciceronem habuit. Cicero in senatu non affuit, metu insidiarum ab amicis prohibitus. Antonii vero orationi opposuit <i>Philippicam secundam</i>, non habitam quidem, sed ita conscriptam, quasi eam XIII. Kal. Oct. in praesentem Antonium habuisset. Extremis Octobris diebus et mense Novembri Cicero Puteolanum suum ceterasque villas obit librosque <i>de Officiis</i> perficit. Interim Antonius VII. Id. Oct. obviam ivit legionibus quattuor e Macedonia redeuntibus easque sibi conciliare studuit. Brundisium venit VII. Id. Oct. Octavius autem, sive, ut Caesaris hereditate adita nominabatur, <i>Caesar Octavianus</i>, veteranos Caesaris excivit, multisque aliis accedentibus iustum exercitum contraxit. Paulo post legiones Martia et Quarta Antonium reliquerunt et ad Octavianum transierunt. Quo nuntio allato Antonius cum senatum in Capitolium a. d. IV. Kal. Dec. vocasset, valde percussus confestim senatum dimisit et paludatus in Galliam citeriorem decessit. Dec. Brutus autem editum proposuit, quo se provinciam Galliam in S. P. Q. R. potestate retenturum pollicebatur. Cicero V. Id. Dec. ad Urbem rediit, cum novi tribuni XIII. Kal. Ian. senatum convocassent, ipse sententiam rogatus ea dixit, quae complexus est <i>Philippica tertia</i>. Censuit autem res eas, quas Caesar adolescens egisset, publica auctoritate confirmandas, legiones, quae Antonium deseruissent, laudandas, Dec. Brutum, qui se Antonio in Gallia obiecisset, ornandum. Scito in hanc sententiam facto Cicero in contionem productus populo, quae acta et decreta essent, exposuit <i>Philippica quarta</i>.</p> <p>Coss. <i>C. Vibius Pansa, A. Hirtius.</i></p> <p>Kal. Ianuariis consules rettulerunt de Antonio, qui Brutum Mutinae circumsedebant. Cumque Piso aliique legatos ad Antonium mittendos censuissent, habuit</p>		

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
711	43	64

Cicero *Philippicam quintam*, in qua legationem istam ut senatus et populi Romani maiestate indignam dissuasit et, ut hostis iudicaretur Antonius, incubuit. Prædie tamen Non. Ian. factum est Sctum, ut Ser. Sulpicius, L. Piso, L. Philippus cum mandatis ad Antonium proficiscerentur eique denuntiarent, ne D. Brutum oppugnaret, ne dilectus haberet; et ut esset in S. P. Q. R. potestate. De eo Scto Cicero, in contionem productus ab Appuleio trib. pl. ad populum rettulit *Philippica sexta*. Paulo post cum Pansa consul senatum de Appia via et de Moneta, unus autem trib. pl. de Lupercis consulisset, Cicero in sententia dicenda egressus est relationem et (*Philippica septima*) pacem cum Antonio dissuasit, quia turpis esset, quia periculosa, quia esse non posset. Legati ab Antonio (praeter Ser. Sulpicium, qui in legatione obierat) initio Febr. Romam reversi intolerabilia Antonii postulata rettulerunt. Senatus tumultum decernendum censuit, cum belli nomen nonnullis haud placuisset, quod Cicero Idib. Mart. *Philippica octava* reprehendit Fulvumque Calenum de pace agentem aliosque Antonio faventes obiurgavit. Postridie cum de orando Ser. Sulpicio in senatu ageretur, Cicero statim pedestrem aeneam in Rostris ei ponendam censuit *Philippica nona*. Postea cum Pansa cos. M. Bruti (s. Q. Caepionis Bruti) litteras publice missas de rebus in Macedonia feliciter gestis recitasset eumque Q. Fufius Calenus oppugnasset, Cicero *Philippica decima* Calenum refutavit et Q. Hortensio Macedoniae procos., qui Brutum in comparando exercitu adiverat, huius provinciae administrationem confirmandam esse censuit. Et cum ante Kal. April. Romam allatum esset de morte C. Trebonii, quem P. Dolabella Smyrnae crudelissime verberibus ac tormentis cruciatum interfecerat, isque hostis iudicatus esset, Cicero postridie, cum de imperatore adversus Dolabellam ageretur, *Philippicam habuit undecimam*, qua C. Cassium deligendum esse, qui Dolabellam terramarique persequeretur, demonstravit. Eandem rem. productus a M. Servilio trib. pl. in contionem, magna contentione summoque clamore et consensu populi egit. Deinde cum Pansa cos. de legatis iterum ad Antonium de pace mittendis rettulisset, iique, qui primi sententiam dixerant, hanc legationem P. Servi-

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
711	43	64

lio et Ciceroni mandandam esse censuissent, Cicero *Philippica duodecima* negavit pacem cum Antonio fieri posse, illamque legationem deprecatus est. Paulo post Pansa consule ad bellum profecto, cum de litteris M. Aemilii Lepidi ad senatum missis ageretur, quibus eum ad pacem cum Antonio faciendam hortabatur, Cicero *Philippica tertia decima* iterum istam pacem dissuasit litterasque ab Antonio ad Hirtium et Octavianum missas recitavit, ita ut singulas eius sententias confutaret. XVII. Kal. Maias Antonius proelio ad Mutinam superatus est, in quo alter eos. Hirtius cecidit, alter Pansa vulneratus est et paucis post diebus Bononiae mortuus. Laeto autem nuntio de victoria Mutinensi Romam allato, Cicero ab ingenti multitudine maximo plausu in Capitolium ductus, in Rostris collocatus, inde domum reductus est. Prid. Vinalia X. Kal. Maias Cicero habuit *Philippicam quartam decimam*, qua triumphum Hirtii, Pansae, Caesaris Octaviani nomine quinquaginta dierum supplicationem decernendam, militibusque, qui pro re publ. interierint, monumentum faciendum censuit. IV. Kal. Iun. M. Lepidus se cum Antonio post proelium Mutinense Alpes transgresso coniunxit et prid. Kal. Quint. hostis iudicatus est. Paulo post Caesar Octavianus causam optimatum deseruit Antoniumque et Lepidum in Italiam recessit, et cum Q. Pedio consul creatus X. Kal. Oct. consulatum adiit. Deinde pace facta inter Caesarem Octavianum et Antonium et Lepidum, apud confluentes inter Perusiam et Bononiam congressos, convenit, ut ipsi triumviri rei publ. constituendae per quinquennium essent, et ut suos quisque inimicos proscriberet. Itaque Antonius in Ciceronem, qui Urbe relicta Asturam confugerat, persecutores immisit Herennium centurionem et M. Popillium Laenatem, a quibus VII. Id. Decembres interfectus est.

„Nihil tam indignum illo tempore fuit, quam quod aut Caesar aliquem proscribere coactus est aut ab ullo Cicero proscribitus est absque scelere Antonii vox publica est, cum eius salutem nemo defendisset, qui per tot annos et publicam civitatis et privatam civium defenderat. Nihil tamen egisti, M.

Anni U. C.	Anno C. N.	Anni Cic.
711	43	64

Antoni: (cogit enim excedere propositi formam operis erumpens animo ac pectore indignatio;) nihil, inquam, egisti, mercedem caelestissimi oris et clarissimi capitis abscondendo auctoramentoque funebri ad conservatoris quondam rei publicae tantique eos. invitando necem. Rapuisti tu M. Ciceroni lucem sollicitam et aetatem senilem et vitam miseriorem te principe, quam sub te triumviro mortem: famam vero gloriamque factorum atque dictorum adeo non abstulisti, ut auxeris. Vivit vivetque per omnem saeculorum memoriam; dumque hoc vel forte vel providentia vel utcumque constitutum rerum naturae corpus, quod ille paene solus Romanorum animo vidit, ingenio complexus est, eloquentia illuminavit, manebit incolome, comitem aevi sui laudem Ciceronis trahet; omnisque posteritas illius in te scripta mirabitur, tuum in eum factum execrabitur; citiusque mundo genus hominum quam (huius nomen) cedet.⁶⁴
Vell. Pat. II. 66.

M. TULLII CICERONIS
RHETORICORUM
AD
C. HERENNIUM
LIBRI QUATTUOR.

LIBER PRIMUS.

I. 1. Etsi negotiis familiaribus impediti vix satis otium studio suppeditare possumus et id ipsum, quod datur otii, libentius in philosophia consumere consuevimus, tamen tua nos, C. Herenni, voluntas commovit, ut de ratione dicendi conscriberemus, ne aut tua causa noluisse aut fugisse nos laborem putares. Et eo studiosius hoc negotium suscepimus, quod te non sine causa velle cognoscere rhetoricam intelligebamus. Non enim in se parum fructus habet copia dicendi et commoditas orationis, si recta intelligentia et definita animi moderatione gubernetur. Quas ob res illa, quae Graeci scriptores inanis adrogantiae causa sibi adsumpserunt, reliquimus. Nam illi, ne parum multa scisse viderentur, ea conquisiverunt, quae nihil attinebant, ut ars difficilior cognita putaretur: nos [autem] ea, quae videbantur ad rationem dicendi pertinere, sumpsimus; non enim spe quaestus aut gloria commoti venimus ad scribendum, quemadmodum caeteri, sed ut industria nostrae tuae morem geramus voluntati. Nunc, ne nimium longa sumatur oratio, de re dicere incipiemus; si te unum illud monuerimus, artem sine adsiduitate dicendi non multum iuvare, ut intelligas hanc rationem praeceptionis ad exercitationem accommodari oportere.

II. 2. Oratoris officium est de iis rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus ac legibus constitutae sunt.
CICER. I. 1

cum adensione auditorum, quoad eius fieri poterit. Tria sunt genera causarum, quae recipere debet orator: demonstrativum, deliberativum, iudiciale. Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem aut vituperationem; deliberativum est in consultatione quod habet in se suasionem et dissuasionem; iudiciale est, quod positum in controversia habet accusationem aut petitionem cum defensione. Nunc, quas res oratorem habere oporteat, docebimus; deinde, quo modo has causas tractari conveniat, ostendemus. 3. Oportet igitur esse in oratore inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronuntiationem. Inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae causam probabilem reddant. Dispositio est ordo et distributio rerum, quae demonstrat, quo quidque loco sit collocandum. Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem accommodatio. Memoria est firma animi rerum et verborum et dispositionis perceptio. Pronuntiatio est vocis, vultus, gestus moderatio cum venustate. Haec omnia tribus rebus adsequi poterimus, arte, imitatione, exercitatione. Ars est praeceptio, quae dat certam viam rationemque dicendi. Imitatio est, qua impellimur cum diligenti ratione, ut aliquorum similes in dicendo velimus esse. Exercitatio est assiduus usus consuetudoque dicendi.

Quoniam igitur demonstratum est, quas causas oratorem recipere quasque res habere conveniret, nunc, quemadmodum ad orationem possint officia oratoris accommodari, dicendum videtur. III. 4. Inventio in sex partes [orationis] consumitur: exordium, narrationem, divisionem, confirmationem, confutationem, conclusionem. Exordium est principium orationis, per quod animus auditoris constituitur ad audiendum. Narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio. Divisio est, per quam aperimus, quid conveniat, quid in controversia sit, et per quam exponimus, quibus de rebus simus acturi. Confirmatio est nostrorum argumentorum expositio cum adseveratione. Confutatio est contrariorum locorum dissolutio. Conclusio est artificiosus terminus orationis. Nunc, quoniam una cum oratoris officiiis, quo res cognitu facilior esset, producti sumus, ut de orationis partibus loqueremur et

eas ad inventionis rationem accommodaremus, de exordio primum dicendum videtur.

5. Causa posita, quo commodius exordiri possimus, genus causae est considerandum. Genera causarum sunt quatuor: honestum, turpe, dubium, humile. Honestum causae genus putatur, cum aut id defendimus, quod ab omnibus defendendum videtur, aut id oppugnamus, quod ab omnibus videtur oppugnari debere, ut pro viro forti contra paricidam. Turpe genus intelligitur, quum aut honesta res oppugnatur aut defenditur turpis. Dubium genus est, quum habet in se causa et honestatis et turpitudinis partem. Humile genus est, quum contempta res adfertur. IV. 6. Quum haec ita sint, conveniet exordiorum rationem ad causae genus accommodari. Exordiorum duo sunt genera, principium, quod Graece *προσίμιον* appellatur, et insinuatio, quae *εφοδος* nominatur.

Principium est, quum statim auditoris animum nobis idoneum reddimus ad audiendum. Id ita sumitur, ut attentos, ut dociles, ut benevolos auditores habere possimus. Si genus causae dubium habebimus, a benevolentia principium constituemus, ne quid illa turpitudinis pars nobis obesse possit. Sin humile genus erit causae, faciemus attentos. Sin turpe causae genus erit, insinuatione utendum est, de qua posterius dicemus, nisi quid nacti erimus, quare adversarios criminando benevolentiam captare possimus. Si honestum causae genus erit, licebit recte vel uti vel non uti principio. Si uti volumus, aut id oportebit ostendere, quare causa sit honesta, aut breviter, quibus de rebus simus dicturi, exponere. Sin principio uti nolemus, ab lege, ab scriptura, ab aliquo [firmissimo] nostrae causae adiumento principium capere oportebit. 7. Quoniam igitur docilem, attentum, benevolum auditorem habere volumus, quo modo quidque confici possit, aperiemus. Dociles auditores habere poterimus, si summam causae breviter exponemus et si attentos eos faciemus; nam docilis est, qui attente vult audire. Attentos habebimus, si pollicebimur nos de rebus magnis, novis, inusitatis verba facturos aut de iis rebus, quae ad rem publicam pertineant aut ad eos ipsos, qui audient, aut ad deorum immortalium religionem, et si rogabimus, ut attente audiant, et si numero exponemus

res, quibus de rebus dicturi sumus. 8. Benevolos auditores facere quattuor modis possumus: ab nostra, ab adversariorum nostrorum, ab auditorum persona, ab rebus ipsis. V. A nostra persona benevolentiam contrahemus, si nostrum officium sine adrogantia laudabimus, atque in rem publicam quales fuerimus aut in parentes aut in amicos aut in eos ipsos, qui audiunt, aliquid referemus, dum haec omnia ad eam ipsam rem, qua de agitur, sint accommodata. Item si nostra incommoda proferemus, inopiam, solitudinem, calamitatem, et si orabimus, ut nobis sint auxilio, et simul ostendemus nos in aliis spem noluisse habere. Ab adversariorum persona benevolentia captabitur, si eos in odium, in invidiam, in contemp- tionem adducemus. In odium rapiemus, si quod eorum spurce, superbe, perfidiose, crudeliter, confidenter, malitiose, flagitiose factum proferemus. In invidiam trahemus, si vim, si potentiam, factionem, divitias, incontinentiam, nobilitatem, clientelas, hospitium, sodalitatem, adfinitates adversariorum proferemus, et his adiumentis magis quam veritate eos con- fidere aperiemus. In contemp- tionem adducemus, si inertiam, ignaviam, desidiam, luxuriam adversariorum proferemus. Ab auditorum persona benevolentia colligetur, si res eorum for- titer, sapienter, mansuete, magnifice iudicatas proferemus, et si, quae de iis existimatio, quae iudicii exspectatio sit, aperiemus. Ab rebus ipsis benevolam efficiemus auditorem, si nostram causam laudando tollemus, adversariorum per contemp- tionem deprimemus.

VI. 9. Deinceps de insinuatione aperiendum est. Tria sunt tempora, quibus principio uti non possumus, quae diligenter sunt consideranda: aut quum turpem causam habemus, hoc est, quum ipsa res animus auditoris a nobis alienat; aut quum animus auditoris persuasus esse videtur ab iis, qui ante contra dixerunt; aut quum defessus est eos audiendo, qui ante dixerunt. Si causa turpitudinem habebit, exordiri poterimus his rationibus: rem, non hominem, aut hominem, non rem spectari oportere; non placere nobis ipsis, quae facta dicantur ab adversariis, et esse indigna aut nefaria; deinde quum diu rem auxerimus, nihil simile a nobis factum osten- demus, aut aliquorum iudicium de simili causa aut de eadem

aut de minore aut de maiore proferemus. Deinde ad nostram causam pedetemptim accedemus et similitudinem conferemus. Item si negabimus nos de adversariis aut de aliqua re dictu- ros, et tamen occulte dicemus interiectione verborum. 10. Si persuasus auditor fuerit, id est, si oratio adversariorum fe- cerit fidem auditoribus: neque enim non facile scire poterimus, quoniam non sumus nescii, quibus rebus fides fieri so- leat.—: ergo si fidem factam putabimus, his rebus nos in- sinuabimus ad causam: de eo, quod adversarii firmissimum sibi adiumentum putarint, primum nos dicturos pollicebimur, aut ab adversarii dicto exordiemur, et ab eo maxime, quod ille nuperrime dixerit, aut dubitatione utemur, quid potissi- mum dicamus aut cui loco primum respondeamus, cum ad- miratione. Si defessi erunt audiendo, ab aliqua re, quae risum movere possit, ab apologo, fabula veri simili, imitatione, de- pravatione, inversione, ambiguo, suspicione, irrisione, stulti- tia, exsuperatione, collatione, litterarum mutatione; praeterea exspectatione, similitudine, novitate, historia, versu, aut ab alicuius interpellatione aut adrisione, [et] si promise- rimus aliter ac parati fuerimus, nos esse dicturos; nos non eodem modo, ut caeteri soleant, verba facturos; quid alii soleant, quid nos facturi simus, breviter exponemus. VII. 11. Inter insinuationem et principium hoc interest. Principium huiusmodi debet esse, ut statim apertis rationibus, quibus praescripsimus, aut benevolam aut attentam aut docilem fa- ciamus auditorem: at insinuatio eiusmodi debet esse, ut oc- culte per dissimulationem eadem illa omnia conficiamus, ut ad eandem commoditatem in dicendo pervenire possimus. Verum hae tres utilitates tametsi in tota oratione sunt com- parandae, hoc est, ut auditores sese perpetuo nobis attentos, dociles, benevolos praebeant, tamen id per exordium causae maxime comparandum est. Nunc, ne quando vitioso exordio utamur, quae vitia vitanda sint, docebo. In exordienda causa servandum est, ut lenis sit sermo, ut usitata verborum con- suetudo, ut non apparatus oratio videatur esse. Vitiosum ex- ordium est, quod in plures causas potest accommodari, quod vulgare dicitur. Item vitiosum est, quo nihilo minus adver- sarius potest uti, quod commune appellatur. Item illud, quo

adversarius ex contrario poterit uti. Item vitiosum est, quod nimium apparatus est compositum aut nimium longum est, et quod non ex ipsa causa natum videatur, ut proprie cohaereat cum narratione; et quod neque benevolum neque docilem neque attentum facit auditorem. VIII. De exordio satis erit dictum: deinceps ad narrationem transeamus. §. 12. Narrationum tria genera sunt. Unum est, quum exponimus rem gestam et unum quidque trahimus ad utilitatem nostram vincendi causa, quod pertinet ad eas causas, de quibus iudicium futurum est. Alterum genus est narrationis, quod intercurrit nonnumquam fidei aut criminationis aut transitionis aut alicuius apparationis [vel laudationis] causa. Tertium genus est id, quod a causa civili remotum est; in quo tamen exerceri convenit, quo commodius illas superiores narrationes in causis tractare possimus. 13. Eius narrationis duo genera sunt, unum quod in negotiis, alterum quod in personis positum est. Id, quod in negotiorum expositione positum est, tres habet partes: fabulam, historiam, argumentum. Fabula est, quae neque veras neque veri similes continet res, ut eae sunt, quae tragoediis traditae sunt. Historia est gesta res, sed ab aetatis nostrae memoria remota. Argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit, velut argumenta comoediarum. Illud genus narrationis, quod in personis positum est, debet habere sermonis festivitatem, animorum dissimilitudinem, gravitatem, levitatem, spem, metum, suspicionem, desiderium, dissimulationem, misericordiam, rerum varietates, fortunae commutationem, insperatum incommodum, subitam laetitiam, iucundum exitum rerum. Verum haec in exercendo transigentur: illud, quod ad veritatem pertinet, quomodo tractari conveniat, aperiemus.

IX. 14. Tres res convenit habere narrationem, ut brevis, ut dilucida, ut veri similis sit; quae quoniam fieri oportere scimus, quemadmodum faciamus, cognoscendum est. Rem breviter narrare poterimus, si inde incipimus narrare, unde necesse erit, et si non ab ultimo initio repetere volemus, et si summam, non particulatim narrabimus, et si non ad extremum, sed usque eo, quo opus erit, persequemur, et si transitionibus nullis utemur, et si non deerrabimus ab eo,

quod coeperimus exponere, et si exitus rerum ita ponemus, ut ante quoque quae facta sint, sciri possint, tametsi nos reticuerimus: quod genus, si dicam me ex provincia redisse, profectum quoque in provinciam intelligatur. Et omnino non modo id, quod obest, sed etiam id, quod neque obest neque adiuvat, satius est praeterire. Et ne bis aut saepius idem dicamus, cavendum est; etiam ne id, quod semel diximus, deinceps dicamus, hoc modo:

Athenis Megaram vesperi advenit Simo:

Ubi advenit Megaram, insidias fecit virgini;

Insidias postquam fecit, vim in loco attulit.

15. Rem dilucide narrabimus, si ut quidquid primum gestum erit, ita primum exponemus et rerum ac temporum ordinem conservabimus, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur: hic erit considerandum, ne quid perturbate, [ne quid contorte, ne quid ambigue,] ne quid nove dicamus, ne quam in aliam rem transeamus, ne ab ultimo repetamus, ne longe persequamur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereamus, et si sequamur ea, quae de brevitate praecepta sunt; nam quo brevior, eo dilucidior et cognitu facilior narratio fiet. 16. Veri similis narratio erit, si, ut mos, ut opinio, ut natura postulat, dicemus; si spatia temporum, personarum dignitates, consiliorum rationes, locorum opportunitates constabunt; ne refelli possit aut temporis parum fuisse aut causam nullam aut locum idoneum non fuisse aut homines ipsos facere aut pati non potuisse. Si vera res erit, nihilo minus haec omnia narrando conservanda sunt; nam saepe veritas, nisi haec servata sint, fidem non potest facere: sin erit ficta, eo magis erunt conservanda. De iis rebus caute conflegendum est, quibus in rebus tabulae aut alicuius firma auctoritas videbitur interfuisse. Adhuc quae dicta sunt arbitror mihi constare cum caeteris artis scriptoribus, nisi quae de insinuationibus nova excogitavimus, quod eas soli nos praeter caeteros in tria tempora divisimus, ut plane certam viam et perspicuam rationem exordiorum haberemus. X. Nunc, quod reliquum est, quoniam de rerum inventionem disputandum est, in qua singulare consumitur oratoris artificium, dabimus operam, ut nihilo minus industrie, quam rei utilitas postulabit,

quaesisse videamur, si prius pauca de divisione causarum dixerimus.

17. Causarum divisio in duas partes distributa est. Primum secundum narrationem debemus aperire, quid nobis conveniat cum adversariis, quid in controversia sit: si ea, quae utilia nobis erunt, convenient, hoc modo: Interfectam esse ab Oreste matrem convenit mihi cum adversariis: iure fecerit et licueritne facere, id est in controversia. Item e contrario: Agamemnonem esse a Clytaemnestra occisum confitentur; quum id ita sit, me ulcisci parentem negant oportuisse. Deinde, quum hoc fecerimus, distributione uti debemus. Ea dividitur in duas partes, enumerationem et expositionem. Enumeratione utemur, quum dicemus numero, quot de rebus dicturi sumus. Eam plus quam trium partium numero esse non oportet. Nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus, et suspicionem adfert auditori meditationis et artificii, quae res fidem abrogat orationi. Expositio est, quum res, quibus de rebus dicturi sumus, exponimus breviter et absolute.

18. Nunc ad confirmationem et confutationem transeamus. Tota spes vincendi ratioque persuadendi posita est in confirmatione et in confutatione. Nam quum adiumenta nostra exposuerimus contrariaque dissolverimus, absolute nimirum munus oratorium confecerimus. XI. Utrumque igitur facere poterimus, si constitutionem causae cognoverimus. Causarum constitutiones alii quattuor fecerunt: noster doctor [Hermes] tres putavit esse, non ut de illorum quidquam detraheret inventionem, sed ut ostenderet, id, quod oportuisset simpliciter ac singulari modo docere, illos distribuisse dupliciter et bipertito. Constitutio est prima deprecatio defensoris cum accusatoris insimulatione coniuncta. Constitutiones itaque, ut ante diximus, tres sunt: coniecturalis, legitima, iudicialis. Coniecturalis est, quum de facto controversia est, hoc modo: Ajax in silva, postquam resevit, quae fecisset per insaniam, gladio incubuit. Ulixes intervenit, occisum conspicatur, corpore telum cruentum educit. Teucer intervenit: cum fratrem occisum, inimicum fratris cum gladio cruento videt, capitis accessit. Hic, quoniam coniectura verum

quaeritur, de facto erit controversia, et ex eo constitutio causae coniecturalis nominatur. 19. Legitima est constitutio, quum ex scripto aliquid controversiae nascitur. Ea dividitur in partes sex, scriptum et sententiam, contrarias leges, ambiguum, definitionem, translationem, ratiocinationem. Ex scripto et sententia controversia nascitur, quum videtur scriptoris voluntas cum scripto ipso dissentire, hoc modo: Si lex sit, quae iubeat eos, qui propter tempestatem navem reliquerint, omnia perdere, eorum navem caeteraque esse, si navis conservata sit, qui remanserint in navi. Magnitudine tempestatis omnes perterriti navem reliquerunt, in scapham conscenderunt praeter unum aegrotum; is propter morbum exire et fugere non potuit. Casu et fortuitu navis in portum incolumis delata est; illam aegrotus possedit: navem petit ille, cuius fuerat. Haec constitutio legitima est ex scripto et sententia. 20. Ex contrariis legibus controversia constat, quum alia lex iubet aut permittit, alia vetat quidpiam fieri, hoc modo: Lex vetat eum, qui de pecuniis repetundis damnatus sit, in contione orationem habere: altera lex iubet augurem, in demortui locum qui petat, in contione nominare. Augur quidam damnatus de pecuniis repetundis in demortui locum nominavit; petitur ab eo mulcta. Constitutio legitima ex contrariis legibus. XII. Ex ambiguo controversia nascitur, quum res unam sententiam, scriptum duas aut plures sententias significat, hoc modo: Paterfamilias quum filium heredem faceret, testamento vasa argentea uxori legavit: TULLIUS HERES MEUS TERENTIAE UXORI MEAE XXX PONDO VASORUM ARGENTEURUM DATO, quae volet. Post mortem eius vasa pretiosa et caelata magnifice petit mater. Filius se, quae ipse velit, in xxx pondo ei debere dicit. Constitutio est legitima ex ambiguo. 21. Ex definitione causa constat, quum in controversia est, quo nomine factum appelletur. Ea est huiusmodi: Quum L. Saturninus legem frumentariam de semisibus et trientibus laturus esset, Q. Caepio, qui per id temporis quaestor urbanus erat, docuit senatum aerarium pati non posse largitionem tantam. Senatus decrevit, si eam legem ad populum ferat, adversus rem publicam videri eum facere. Saturninus ferre coepit. Collegae intercedere. Ille nihilo minus sitellam detulit. Caepio, ut illum contra S. C., interce-

dentibus collegis, adversus rem publicam vidit ferre, cum viris bonis impetum facit, pontes disturbat, cistas deiecit, impedimento est, quo secius feratur: accessit Caepio maiestatis. Constitutio legitima ex definitione. Vocabulum enim definitur ipsum, quum quaeritur, quid sit minuere maiestatem. 22. Ex translatione controversia nascitur, quum aut tempus differendum aut accusatorem mutandum aut iudices mutandos reus dicit. Hac parte constitutionis Graeci in iudiciis, nos in iure civili plerumque utimur. In hac parte nos iuris civilis scientia iuvabit; in iudiciis tamen nonnihil utimur, ut hoc modo: Si quis peculatus accusetur, quod vasa argentea publica de loco privato dicatur sustulisse, possit dicere, quum definitione sit usus, quid sit furtum, quid peculatus: secum furti agi, non peculatus oportere. Haec partitio legitima constitutionis his de causis raro venit in iudicium, quod in privata actione praetoriae exceptiones sunt et causa cadit qui egit, nisi habuit actionem, et in publicis quaestionibus cavetur legibus, ut ante, si reo commodum sit, iudicium de accusatore fiat, utrum illi liceat accusare necne. XIII. 23. Ex ratiocinatione controversia constat, quum res sine propria lege venit in iudicium, quae tamen ab aliis legibus similitudine quadam occupatur. Ea est huiusmodi. Lex: SI FURIOSUS ESCIT, AGNATUM GENTILIUMQUE IN EO PECUNIAQUE EIUS POTESTAS ESTO. Et lex: QUI PARENTEM NECASSE IUDICATUS ERIT, UT IS OBVOLUTUS ET OBLIGATUS CORIO DEVEHATUR IN PROFLUENTEM. Et lex: PATERFAMILIAS UTI SUPER FAMLIA PECUNIAVE SUA LEGAVERIT, ITA IUS ESTO. Et lex: SI PATERFAMILIAS INTASTATUS MORIATUR, FAMLIA PECUNIAQUE EIUS AGNATUM GENTILIUMQUE ESTO. Malleolus iudicatus est matrem necasse. Ei damnato statim folliculus [lupinus] in os et soleae lignee in pedibus inductae sunt, in carcerem ductus est. Qui defendebant eum, tabulas in carcerem adferunt; testamentum ipso praesente conscribunt; testes recte adfuerunt; de illo supplicium sumitur. Ii, qui heredes erant testamento, hereditatem adeunt. Frater minor Malleoli, qui eum oppugnaverat in eius periculo, suam vocat hereditatem lege agnationis. Hic certa lex in rem nulla adfertur, et tamen multae adferuntur, ex quibus ratiocinatio nascitur, quare po-

tuerit aut non potuerit iure testamentum facere. Constitutio legitima ex ratiocinatione. Cuiusmodi partes essent legitima constitutionis ostendimus: nunc de iuridiciali constitutione dicamus.

XIV. 24. Iuridicialis constitutio est, quum factum convenit, sed iure an iniuria factum sit, quaeritur. Eius constitutionis partes duae sunt, quarum una absoluta, altera adsumptiva nominatur. Absoluta est, quum id ipsum, quod factum est, ut aliud nihil foris adsumatur, recte factum esse dicemus. Ea est huiusmodi: Mimus quidam nominatim Accium poetam compellavit in scaena. Cum eo Accius iniuriarum agit. Hic nihil aliud defendit nisi licere nominari eum, cuius nomine scripta dentur agenda. Adsumptiva pars est, quum per se defensio infirma est, adsumpta extraria re comprobatur. Adsumptivae partes sunt quattuor: concessio, remotio criminis, translatio criminis, comparatio. Concessio est, quum reus postulat sibi ignosci. Ea dividitur in purgationem et deprecationem. Purgatio est, quum consulto negat se reus fecisse. Ea dividitur in fortunam, imprudentiam, necessitatem: fortunam, ut Caepio ad tribunos plebis de exercitus amissione; imprudentiam, ut ille, qui de eo servo, qui dominum occiderat, supplicium sumpsit, quum frater esset, antequam tabulas testamenti aperuit, quum is servus testamento manu missus esset; necessitudinem, ut ille, qui ad diem comneatus non venit, quod aquae interclusissent. Deprecatio est, quum et peccasse se et consulto fecisse confitetur, et tamen postulat, ut sui misereantur. Hoc in iudicio fere non potest usu venire, nisi, quando pro eo dicimus, cuius multa recte facta exstant, hoc modo in loco communi per amplificationem iniciemus: Quodsi hoc fecisset, tamen ei pro pristinis beneficiis ignosci conveniret; verum nihil postulat ignosci. Ergo in iudicium non venit, at in senatum, ante imperatorem, in consilium talis causa potest venire. XV. 25. Ex translatione criminis causa constat, quum fecisse nos non negamus, sed aliorum peccatis coactos fecisse dicimus: ut Orestes, quum se defendit in matrem conferens crimen. Ex remotione criminis causa constat, quum a nobis non erimen, sed culpam ipsam amovemus et vel in hominem transferimus vel in rem quampiam

conferimus. In hominem transfertur, ut si accusetur is, qui P. Sulpicium se fateatur occidisse, et id iussu consulum defendat et eos dicat non modo imperasse, sed rationem quoque ostendisse, quare id facere liceret. In rem confertur, ut si quis ex testamento quod facere iussus sit, ex plebiscito vetetur. Ex comparatione causa constat, quum dicimus necesse fuisse alterutrum facere, et id, quod fecerimus, satius fuisse facere. Ea causa huiusmodi est: C. Popilius, quum a Gallis obsideretur neque effugere ullo modo posset, venit cum hostium ducibus in collocationem; ita discessit, ut, si impedimenta relinqueret, exercitum educeret. Satius esse duxit amittere impedimenta quam exercitum; exercitum eduxit, impedimenta reliquit: accessit maiestatis. XVI. Quae constitutiones et quae constitutionum partes sint videor ostendisse. Nunc quo modo eas et qua via tractari conveniat demonstrandum est, si prius aperuerimus quid oporteat ab ambobus in causa destinari, quo ratio omnis totius orationis conferatur.

26. Constitutione igitur reperta statim quaerenda ratio est. Ratio est, quae causam facit et continet defensionem, hoc modo, ut docendi causa in hac potissimum causa consistamus: Orestes confitetur se occidisse matrem: nisi attulerit facti rationem, perverterit defensionem. Ergo adfert eam, quae nisi intercederet, ne causa quidem esset. Illa enim, inquit, patrem meum occiderat. Ergo, ut ostendi, ratio ea est, quae continet defensionem, sine qua ne parva quidem dubitatio potest remorari damnationem. Inventa ratione firmamentum quaerendum est, id est, quod continet accusationem, quod adfertur contra rationem defensionis, de qua ante dictum est. Id constituetur hoc modo: Quum usus fuerit Orestes ratione, hoc pacto: Iure occidi, illa enim patrem meum occiderat: utetur accusator firmamento, hoc pacto: At non abs te occidi neque indemnatae poenas pendere oportuit. Ex ratione defensionis et ex firmamento accusationis iudicii quaestio nascatur oportet, quam nos iudicationem, Graeci *κρινόμενον* appellant. Ea constituetur ex coniunctione firmamenti et rationis [defensione], hoc modo: Quum dicat Orestes se patris ulciscendi causa matrem occidisse, rectumne

fuerit sine iudicio a filio Clytaemnestram occidi. Ergo hac ratione iudicationem reperire convenit. Reperta iudicatione omnem rationem totius orationis eo conferre oportebit. XVII. 27. In omnibus constitutionibus et partibus constitutionum hac via iudicationes reperientur, praeterquam in coniecturali constitutione: in ea nec ratio qua re fecerit quaeritur: fecisse enim negatur: nec firmamentum exquiritur, quoniam non subest ratio. Quare ex intentione et infinitione iudicatio constituitur, hoc modo. Intentio: Occidisti Aiacem. Infinitio: Non occidi. Iudicatio: Occideritne. Ratio omnis utriusque orationis, ut ante dictum est, ad hanc iudicationem conferenda est. Si plures erunt constitutiones aut partes constitutionum, iudicationes quoque plures erunt in una causa, sed eae omnes simili ratione reperientur.

Sedulo dedimus operam, ut breviter et dilucide, quibus de rebus adhuc dicendum fuit, diceremus. Nunc quoniam satis huius voluminis magnitudo crevit, commodius est in altero libro de caeteris rebus deinceps exponere, ne qua propter multitudinem litterarum possit animum tuum defatigatio retardare. Si quo tardius haec, quam studes, absolventur, quum rerum magnitudini tum nostris quoque occupationibus adsignare debebis. Verumtamen maturabimus et, quod negotio diminutum fuerit, exaequabimus industria, ut pro tuo in nos officio et nostro in te studio munus hoc accumulatissime tuae largiamur voluntati.

M. TULLII CICERONIS
RHETORICORUM

AD

C. HERENNIUM
LIBER SECUNDUS.

I. 1. In primo libro, Herenni, breviter exposuimus, quas causas recipere oratorem oporteret et in quibus partibus artis elaborare conveniret et ea officia qua ratione facillime consequi posset. Verum, quod neque de omnibus rebus simul dici poterat et de maximis rebus primum scribendum fuit, quo caetera tibi facilliora cognita viderentur, ita nobis placitum est, ut ea, quae difficillima essent, potissimum scriberemus.

Causarum tria genera sunt: demonstrativum, deliberativum, iudiciale. Multo difficillimum iudiciale est; ergo id primum absolvemus hoc [et priore] libro. De quinque oratoris officiis inventio et prima et difficillima est. Ea quoque nobis erit hoc libro propemodum absoluta: parvam partem eius in tertium volumen transferemus. 2. De sex partibus orationis primum scribere incepimus: in primo libro locuti sumus de exordio, narratione, divisione, nec pluribus verbis, quam necesse fuit, nec minus dilucide, quam te velle existimabamus. Deinde coniuncte de confirmatione et confutatione dicendum fuit. Quare genera constitutionum et earum partes aperuimus; ex quo simul ostendebatur, quomodo constitutionem et partem constitutionis causa posita reperiri oporteret. Deinde docuimus, iudicationem quemadmodum quaeri conveniret; qua inventa curandum, ut omnis ratio totius orationis ad eam conferatur. Postea admonuimus esse causas complures, in quas plures constitutiones aut partes constitutionum accommodarentur. II. Reliquum videbatur esse, ut ostenderemus, quae ratio posset inventiones ad unam quamque constitutionem aut partem constitutionis accommodare. Et item quales argumentationes, quas Graeci *ἐπιχειρήματα* appellant, sequi, quales vitare oporteret; quorum utrumque pertinet ad confirmationem et ad confutationem.

Deinde ad extremum docebimus, cuiusmodi conclusionibus orationum uti oporteat: qui locus erat proximus de sex partibus orationis.

Primum ergo quaeremus, quemadmodum quamque causam tractare conveniat et nimirum eam, quae difficillima est, potissimum consideremus.

3. In causa coniecturali narratio accusatoris suspiciones interiectas et dispersas habere debet, ut nihil actum, nihil dictum, nusquam ventum aut abitum, nihil denique factum sine causa putetur. Defensoris narratio simplicem et dilucidam expositionem debet habere cum attenuatione suspicionis. Huius constitutionis ratio in sex partes est distributa: probabile, collationem, signum, argumentum, consecutionem, approbationem. Horum unum quidque quid valeat, aperiemus. Probabile est, per quod probatur expedis peccare et ab simili turpitudine hominem numquam afuisse. Id dividitur in causam et in vitam. Causa est ea, quae induxit ad maleficium commodorum spe aut incommodorum vitatione, quum quaeritur, num quod commodum maleficio appetierit, num honorem, num pecuniam, num dominationem; num aliquam cupiditatem amoris aut huiusmodi libidinis voluerit explere aut num quod incommodum vitavit, inimicitias, infamiam, dolorem, supplicium. III. 4. Hic accusator in spe commodi cupiditatem ostendet adversarii, in vitatione incommodi formidinem augebit: defensor autem negabit fuisse causam, si poterit, aut eam vehementer extenuabit; deinde iniquum esse dicet omnes, ad quos aliquid emolumenti ex aliqua re pervenerit, in suspicionem maleficii devocari; deinde vita hominis ex ante factis spectabitur. 5. Primum considerabit accusator, num quando simile quid fecerit. Si id non reperiet, quaeret, num quando venerit in similem suspicionem; et in eo debet esse occupatus, ut ad eam causam peccati, quam paulo ante exposuerit, vita hominis possit accommodari, hoc modo: Si dicet pecuniae causa fecisse, ostendet eum semper avarum fuisse; si honoris, ambitiosum; ita poterit animi vitium cum causa peccati conglutinare. Si non poterit par animi vitium cum causa reperire, reperiat dispar. Si non poterit avarum demonstrare, demonstret cor-

ruptorem, perfidum, vel si quo modo poterit denique aliquo aut quam plurimis vitis contaminare personam; deinde qui illud fecerit tam nequiter, eundem hoc tam perperam fecisse non esse mirandum. Si vehementer castus et integer existimabitur adversarius, dicet facta, non famam spectare oportere; illum ante occultasse sua flagitia; se planum facturum ab eo maleficium non abesse. Defensor primum demonstrabit vitam integram, si poterit: id si non poterit, confugiet ad imprudentiam, stultitiam, adolescentiam, vim, persuasionem; quibus de rebus vituperatio eorum, quae extra id crimen erunt, non debeat adsignari. Sin vehementer hominis turpitudine impediatur et infamia, prius dabit operam, ut falsos rumores dissipatos esse dicat de innocente; et utetur loco communi, rumoribus credi non oportere. Sin nihil eorum fieri poterit, utatur extrema defensione; dicat non se de moribus eius apud censores, sed de criminibus adversariorum apud iudices dicere. IV. 6. Collatio est, quum accusator id, quod adversarium fecisse criminatur, alii nemini nisi reo bono fuisse demonstrat, aut alium neminem potuisse perficere nisi adversarium, aut eum ipsum aliis rationibus aut non potuisse aut non aequae commode potuisse aut eum fugisse illas rationes commodiores propter cupiditatem. Hoc loco defensor demonstrat oportet aut aliis quoque bono fuisse aut alios quoque id, quod ipse insimuletur, facere potuisse. Signum est, per quod ostenditur idonea perficiendi facultas esse quaesita. Id dividitur in partes sex: locum, tempus, spatium, occasionem, spem perficiendi, spem celandi. 7. Locus quaeritur, celebris an desertus, semper desertus an tum, quum id factum sit, [fuerit in eo loco solitudo], sacer an profanus, publicus an privatus fuerit; cuiusmodi loci attingant; num, qui est passus, perspectus, exauditus esse possit. Horum quid reo, quid accusatori conveniat, perscribere non gravemur, nisi facile quis causa posita posset iudicare. Initia enim inventionis ab arte debent proficisci, caetera facile comparabit exercitatio. Tempus ita quaeritur, quid anni [qua hora], noctu an interdiu, qua diei, qua noctis hora factum esse dicatur et cur eiusmodi temporibus. Spatium ita considerabitur: satisne longum fuerit ad eam rem

transigendametscieritne satis ad id perficiendum spatii futurum. Nam parvi refert satis spatii fuisse ad id perficiendum, si id ante sciri et ratione provideri non potuit. Occasio quaeritur, idoneane fuerit ad rem adoriendam an alia melior, quae aut praeterita sit aut non expectata. Spes perficiendi ecqua fuerit, spectabitur hoc modo: si, quae supra dicta sunt signa, concurrerint; si praeterea ex altera parte vires, pecunia, consilium, scientia, apparatus videbitur fuisse; ex altera parte imbecillitas, inopia, stultitia, imprudentia, inapparatio demonstrabitur fuisse; qua re scire potuerit, utrum diffidendum an confidendum fuerit. Spes celandi quae fuerit, quaeritur ex consciis, arbitris, adiutoribus, liberis aut servis aut utrisque. V. 8. Argumentum est, per quod res coarguitur certioribus argumentis et magis firma suspicione. Id dividitur in tempora tria: praeteritum, instans, consequens. In praeterito tempore oportet considerare, ubi fuerit, ubi visus sit, quocum visus sit, num quid apparuit, num quem convenerit, num quid dixerit, num quem habuerit de consciis, de adiutoribus, de adiumentis; num quid in loco praeter consuetudinem fecerit aut alieno tempore. In instanti tempore quaeretur, num visus sit, quum faciebat, num qui strepitus, clamor, crepitus exauditus sit, aut denique num quid aliquo sensu perceptum sit, aspectu, auditu, tactu, odore, gustatu; nam quisvis horum sensus potest conflare suspensionem. In consequenti tempore spectabitur, num quid re transacta relictum sit, quod indicet aut factum esse maleficium aut a quo factum sit. Factum esse, hoc modo: si tumore et livore decoloratum corpus est mortui, significat eum veneno necatum. A quo factum sit, hoc modo: si telum, si vestimentum, si quid eiusmodi relictum sit aut si vestigium [rei] repertum, si cruor in vestimentis, si in eo loco comprehensus aut visus transacto negotio, quo in loco res gesta dicitur. Consecutio est, quum quaeritur, quae signa nocentis et innocentis consequi soleant. Accusator dicet, si poterit, adversarium, quum ad eum ventum sit, erubuisse, expalluisse, titubasse, inconstanter locutum esse, concidisse, pollicitum esse aliquid; quae signa conscientiae sint. Si reus horum nihil fecerit, accusator dicet eum usque adeo praemeditatum fuisse, quid sibi esset usu

venturum, ut confidentissime resisteret, responderet; quae signa confidentiae, non innocentiae sint. Defensor, si pertimuerit, magnitudine periculi, non conscientia peccati se commotum esse dicet. Si non pertimuerit, fretum innocentia negabit esse commotum. VI. 9. Approbatio est, qua utimur ad extremum confirmata suspicione. Ea habet locos proprios atque communes. Proprii sunt ii, quibus nisi accusator nemo potest uti, et ii, quibus nisi defensor nemo potest uti. Communes sunt, qui alia in causa ab reo, alia ab accusatore tractantur. In causa coniecturali proprius locus accusatoris est, quum dicit malorum misereri non oportere et quum auget peccati atrocitatem. Defensoris proprius locus est, quum misericordiam captat et quum accusatorem calumniari criminatur. Communes loci sunt quum accusatoris tum defensoris, ab testibus contra testes, ab quaestionibus contra quaestiones, ab argumentis contra argumenta, ab rumoribus contra rumores. A testibus dicemus secundum auctoritatem et vitam testium et constantiam testimoniorum: contra testes secundum vitae turpitudinem, testimoniorum inconstantiam; si aut fieri non potuisse dicemus aut non factum esse quod dicant aut scire illos non potuisse aut cupide dicere et argumentari. Haec et ad improbationem et ad interrogationem testium pertinebunt. VII. 10. A quaestionibus dicemus, quum demonstrabimus maiores veri inveniendi causa tormentis et eruciatu voluisse quaeri et summo dolore homines cogi, ut quidquid sciant dicant. Et praeterea confirmatior haec erit disputatio, si, quae dicta erunt, argumentando iisdem viis, quibus omnis coniectura tractatur, trahemus ad veri similem suspensionem; idemque hoc in testimoniis facere oportebit. Contra quaestiones hoc modo dicemus: primum maiores voluisse certis in rebus interponi quaestiones, quum, quae vere dicerentur, sciri, quae falso in quaestione pronuntiarentur, refelli possent, hoc modo: Quo in loco quid positum sit, et si quid est simile, quod videri aut aliquo simili signo percipi possit; deinde dolori credi non oportere, quod alius alio recentior sit in dolore, quod ingeniosior ad comminiscendum, quod denique saepe scire aut suspicari possit, quid quaesitor velit audire; quod quum dixerit, intelligat sibi finem doloris futurum. Haec disputatio

comprobabitur, si refellemus, quae in quaestionibus erunt dicta probabili argumentatione; idque partibus coniecturae, quas ante exposuimus, facere oportebit. 11. Ab argumentis et signis et caeteris locis, quibus augetur suspicio, dicere hoc modo convenit: Quum multa concurrant argumenta et signa, quae inter se consentiant, rem perspicuam, non suspiciosam videri oportere. Item plus oportere signis et argumentis credi quam testibus; haec enim eo modo exponi, quo modo re vera sint gesta: testes corrumpi posse vel pretio vel gratia vel metu vel simultate. Contra argumenta et signa et caeteras suspensiones dicemus hoc modo: si demonstrabimus nullam rem esse, quam non suspensionibus quivis possit criminari; deinde unam quamque suspensionem extenuabimus et dabimus operam, ut ostendamus nihilo magis in nos eam quam in alium quempiam convenire; indignum facinus esse sine testibus coniecturam et suspensionem firmamenti satis habere. VIII. 12. Ab rumoribus dicemus, si negabimus temere famam nasci solere, quin subsit aliquid; et si dicemus causam non fuisse, quare quispiam confingeret et comminisceretur; et praeterea, si caeteri falsi soleant esse, argumentabimur hunc esse verum. Contra rumores dicemus primum, si docebimus multos esse falsos rumores, et exemplis utemur, de quibus falsa fama fuerit; et aut inimicos nostros aut homines natura malevolos et maledicos confinxisse dicemus; et aliquam aut fictam fabulam in adversarios adferemus, quam dicamus omnibus in ore esse, aut verum rumorem proferemus, qui illis aliquid turpitudinis adferat, neque tamen ei rumori nos fidem habere dicemus, ideo quod quivis unus homo possit quamvis turpem de quolibet rumorem proferre et confictam fabulam dissipare. Verumtamen si rumor vehementer probabilis esse videbitur, argumentando famae fidem poterimus abrogare. Quod et difficillima tractatu est constitutio coniecturalis et in veris causis saepissime tractanda est, eo diligentius omnes eius partes perscrutati sumus, ut ne parvula quidem titubatione aut offensione impediremur, si ad hanc rationem praecipitacionis assiduitatem exercitationis accommodassemus. IX. 13. Nunc ad legitimae constitutionis partes transeamus. Quum voluntas scriptoris cum scripto dissidere videbitur, si

a scripto dicemus, his locis utemur secundum narrationem: primum scriptoris collaudatione, deinde scripti recitatione, deinde percontatione, scierintne adversarii id scriptum fuisse in lege aut testamento aut stipulatione aut quolibet scripto, quod ad eam rem pertinebit, deinde collatione, quid scriptum sit, quid adversarii se fecisse dicant, quid iudicem sequi conveniat, utrum id, quod diligenter perscriptum sit, an id, quod acute sit excogitatum, deinde ea sententia, quae ab adversariis sit excogitata et scripto attributa, contemnetur et infirmabitur. Deinde quaeretur, quid ei obfuerit, si id voluisset adscribere, aut num non potuerit perscribi. Deinde a nobis sententia reperietur et causa proferetur, quare id scriptor senserit, quod scripserit; et demonstrabitur scriptum illud esse dilucide, breviter, commode, perfecte, cum ratione certa. Deinde exempla proferentur, quae res, quum ab adversariis sententia et voluntas adferretur, ab scripto potius indicatae sint. Deinde ostendetur, quam periculosum sit ab scripto recedere. Locus communis est contra eum, qui, quum fateatur se contra quod legibus sanctum aut testamento perscriptum sit, fecisse, tamen facti quaerat defensionem. X. 14. Ab sententia sic dicemus: Primum laudabimus scriptoris commoditatem atque breviter, quod tantum scripserit, quod necesse fuerit; illud, quod sine scripto intelligi potuerit, non necessario scribendum putarit. Deinde dicemus calumniatoris esse officium verba et litteras sequi, negligere voluntatem. Deinde id, quod scriptum sit, aut non posse fieri aut non lege, non more, non natura, non aequo et bono posse fieri, quae omnia scriptorem noluisse quam rectissime fieri nemo dicet: at ea, quae a nobis facta sint, iustissime facta. Deinde contrariam sententiam aut nullam esse aut stultam aut iniustam aut non posse fieri aut non constare cum superioribus et inferioribus sententiis aut cum iure communi aut cum aliis legibus communibus aut cum rebus iudicatis dissentire. Deinde explorum a voluntate et contra scriptum iudicatorum enumeratione [*utemur*]; deinde legum et stipulationum breviter expositione. Locus communis contra eum, qui scriptum recitet et scriptoris voluntatem non interpretetur. 15. Quum duae

leges inter se discrepant, videndum est primum, num quae obrogatio aut derogatio sit; deinde utrum leges ita dissentiant, ut altera iubeat, altera vetet; an ita, ut altera cogat, altera permittat. Infirmata enim erit eius defensio, qui negabit se fecisse, quod cogeretur, quum altera lex permitteret; plus enim valet sanctio permissione. Item illa defensio tenuis est, quum ostenditur id factum esse, quod ea lex sanciat, cui legi obrogatum vel derogatum sit; id, quod posteriore lege sanctum sit, esse neglectum. Quum haec erunt considerata, statim nostrae legis expositione, recitatione, collaudatione utemur. Deinde contrariae legis enodabimus voluntatem et eam trahemus ad nostrae causae commodum. Deinde de iuridiciali absoluta sumemus rationem iuris et quaeremus partes iuris, cum utra faciant; de qua posterius disseremus. XI. 16. Si ambiguum esse scriptum putabitur, quod in duas aut plures sententias trahi possit, hoc modo tractandum est: primum, si sine ambiguum, quaerendum est; deinde, quomodo scriptum esset, si id, quod adversarii interpretantur, scriptor fieri voluisset, ostendendum est; deinde id, quod nos interpretemur, et fieri posse et honeste, recte, lege, more, natura, bono et aequo fieri posse; quod adversarii interpretentur ex contrario; nec esse ambiguum scriptum, quum intelligatur, utra sententia vera sit. Sunt, qui arbitrentur ad hanc causam tractandam vehementer pertinere cognitionem amphiboliarum eam, quae ab dialecticis proferatur. Nos vero arbitramur non modo nullo adiumento esse, sed potius maximo impedimento. Omnes enim illi amphibolias aucupantur, eas etiam, quae ex altera parte sententiam nullam possunt interpretari. Itaque et alieni sermonis molesti interpellatores et scripti quum odiosum obsecuti interpretes sunt; et dum caute et expedite loqui volunt, infantissimi reperiuntur. Ita dum metuunt in dicendo, ne quid ambiguum dicant, nomen suum pronuntiare non possunt. Verum horum pueriles opiniones rectissimis rationibus, quum voles, refellemus. In praesentiarum hoc intercedere non alienum fuit, ut huius infantiae garrulam disciplinam contemneremus. XII. 17. Quum definitione utemur, primum adferemus brevem vocabuli definitionem, hoc modo: Maiestatem is minuit, qui ea tollit, ex quibus rebus civitatis ampli-

tudo constat, quae sunt ea, Q. Caepio? suffragia, magistratus. Nempe igitur tu et populum suffragio et magistratum consilio privasti, quum pontes disturbasti. Item ex contrario: Maiestatem is minuit, qui amplitudinem civitatis detrimento adficit. Ego non adfeci, sed prohibui detrimento: aerarium enim conservavi, libidini malorum restitui, maiestatem omnem interire non passus sum. Primum igitur vocabuli sententia breviter et ad utilitatem causae accommodata describetur: deinde factum nostrum cum verbi descriptione coniungetur; deinde contrariae descriptionis ratio refelletur, si aut falsa erit aut inutilis aut turpis aut iniuriosa. Id quod ex iuris partibus sumetur de iuridicali absoluta, de qua iam loquemur.

18. Quaeritur in translationibus primum, num aliquis eius rei actionem, petitionem aut persecutionem habeat, num alio tempore, num alia lege, num alio quaerente. Haec legibus et moribus, aequo et bono reperientur; de quibus dicetur in iuridicali absoluta. In causa rationali primum quaeretur, eequid in rebus maioribus aut minoribus aut similibus similiter scriptum aut iudicatum sit; deinde, utrum ea res similis sit ei rei, qua de agitur, an dissimilis; deinde, utrum consulto de ea re scriptum non sit, quod noluerit cavere, an quod satis cautum putarit propter caeterorum scriptorum similitudinem. De partibus legitimaе constitutionis satis dictum est: nunc ad iuridicalem revertemur.

XIII. 19. Absoluta iuridicali constitutione utemur, quum ipsam rem, quam nos fecisse confitemur, iure factam dicemus, sine ulla adsumptione extrariae defensionis. In ea convenit quaeri, iurene sit factum. De eo causa posita dicere poterimus, si, ex quibus partibus ius constet, cognoverimus. Constat igitur ex his partibus: natura, lege, consuetudine, iudicato, aequo et bono, pacto. Natura ius est, quod cognationis aut pietatis causa observatur; quo iure parentes a liberis et a parentibus liberi coluntur. Lege ius est id, quod populi iussu sanctum est; quod genus: *UT IN IUS EAS, QUUM VOCERIS*. Consuetudine ius est id, quod sine lege aequae, ac si legitimum sit, usitatum est; quod genus: *IN QUOD ARGENTARIO TULERIS EXPENSUM, AD SOCIO EIUS RECTE PETERE POSSIS*. Iudi-

catum est id, de quo sententia lata est aut decretum interpositum. Ea saepe diversa sunt, ut aliud alio iudici aut praetori aut consuli aut tribuno plebis placitum sit; et fit, ut de eadem re saepe alius aliud decreverit aut iudicavit; quod genus: *M. Drusus praetor urbanus, quod cum herede mandati ageretur, iudicium reddidit; Sex. Iulius non reddidit*. Item: *C. Caelius iudex absolvit iniuriarum eum, qui Lucillum poetam in scaena nominatim laeserat; P. Mucius eum, qui L. Accium poetam nominaverat, condemnavit*. 20. Ergo, quia possunt res simili de causa dissimiliter iudicatae proferri, quum id usu venerit, iudicem cum iudice, tempus cum tempore, numerum cum numero iudiciorum conferemus. Ex aequo et bono ius constat, quod ad veritatem [et utilitatem] communem videtur pertinere; quod genus: *UT MAIOR ANNIS LX., ET CUI MORBUS CAUSA EST, COGNITOREM DET*. Ex eo vel novum ius constitui convenit ex tempore et ex hominis dignitate. Ex pacto ius est: *SI QUI QUID INTER SE PEPIGERUNT, SI QUID INTER QUOS CONVENIT*. Pacta sunt, quae legibus observanda sunt, hoc modo: *REM UBI PAGUNT, ORATO; NI PAGUNT, IN COMITIO AUT IN FORO ANTE MERIDIEM CAUSAM COICITO*. Sunt item pacta, quae sine legibus observantur ex convento, quae iure praestare dicuntur. His igitur partibus iniuriam demonstrari, ius confirmari convenit, id quod in absoluta iuridicali faciendum videtur. XIV. 21. Quum ex comparatione quaeretur, utrum satius fuerit agere id, quod reus dicat se fecisse, aut id, quod accusator dicat oportuisse fieri, primum quaeri conveniet, utrum fuerit utilius ex contentione, hoc est, utrum venustius, facillius, conducibilius. Deinde oportebit quaeri, ipsumne oportuerit iudicare, utrum fuerit utilius, an aliorum fuerit statuendi potestas. Deinde interponetur ab accusatore suspicio ex constitutione coniecturali, qua reputetur non ratione factum esse, quo melius deteriori anteponeretur, sed in eo dolo malo negotium gestum aliqua probabili causa, de qua ante dictum est. Deinde quaeretur, potueritne vitari, ne in eum locum veniretur. Ab defensore contra refelletur argumentatio coniecturalis. 22. His ita tractatis accusator utetur loco communi in eum, qui inutile utili praeposuerit, quum statuendi non habuerit potestatem. Defensor contra eos, qui aequum censeant rem per-

niciosam utli praeponi, utetur loco communi, per conquestionem, simul quaeret ab accusatoribus, ab iudicibus ipsis, quid facturi essent, si in eo loco fuissent; et tempus, locum, rem, deliberationem suam ponet ante oculos. XV. Translatio criminis est, quum ab reo facti causa in aliorum peccatum transfertur. Primum quaerendum est, verene in alium crimen transferatur: deinde spectandum est, aequene magnum sit illud peccatum, quod in alium transferatur, atque illud, quod reus suscepisse dicatur; deinde, oportueritne in ea re peccare, in qua alius ante peccarit; deinde, oportueritne iudicium ante fieri; deinde, quum factum iudicium non sit de illo crimine, quod in alium transferatur, oporteatne de ea re iudicium fieri, quae res in iudicium non venerit. Locus communis accusatoris contra eum, qui plus censeat vim quam iudicia valere oportere, et ab adversariis percontabitur accusator, quid futurum sit, si idem caeteri faciant, ut de indemnatis supplicia sumant, quod eos idem fecisse dicant. Quid, si ipse accusator idem facere voluisset? Defensor eorum peccati atrocitatem proferet, in quos crimen transferetur; rem, locum, tempus ante oculos ponet, ut ii, qui audient, existiment, aut non potuisse aut inutile fuisse rem in iudicium venire. XVI. 23. Concessio est, per quam nobis ignosci postulamus. Ea dividitur in purgationem et deprecationem. Purgatio est, quum consulto a nobis factum negamus. Ea dividitur in necessitudinem, fortunam, imprudentiam. De his partibus primum ostendendum est; deinde ad deprecationem revertendum videtur. Primum considerandum est, num per culpam ventum sit in necessitudinem [num culpa veniendi necessitudinem fecerit]. Deinde quaerendum est, ecquo modo vis illa vitari potuerit ac levare. Deinde is, qui in necessitudinem causam conferet, expertusne sit, quid contra facere aut excogitare posset. Deinde, num quae suspiciones ex coniecturali constitutione trahi possint, quae significant id consulto factum esse, quod necessario accidisse dicitur. Deinde, si maxime necessitudo quaequam fuerit, conveniatne eam satis idoneam causam putari. 24. Sin autem imprudentia reus se peccasse dicet, primum quaeretur, utrum potuerit nescire an non potuerit; deinde utrum data sit opera,

ut sciretur, an non; deinde, utrum casu nescierit an culpa. Nam qui se propter vinum aut amorem aut iracundiam fugisse rationem dicet, is animi vitio videbitur nescisse, non imprudentia; quare non imprudentia se defendet, sed culpa contaminabit personam. Deinde coniecturali constitutione quaeretur, utrum scierit an ignoraverit, et considerabitur satisne in imprudentia praesidii debeat esse, quum factum esse constet. Quum in fortunam causa conferetur et ea re defensor ignosci [reo] dicet oportere, eadem omnia videntur consideranda, quae de necessitudine praescripta sunt. Etenim omnes hae tres partes purgationis inter se finitimae sunt, ut in omnes eadem fere possint accommodari. Loci communes in his causis: accusatoris contra eum, qui quum se peccasse confiteatur, tamen oratione iudicium demoretur: defensoris, de humanitate, misericordia; voluntatem in omnibus rebus spectari convenire; quae consulto facta non sint, ea fraudi esse non oportere. XVII. 25. Deprecatione utemur, quum fatebimur nos peccasse neque id imprudentes aut fortuito aut necessario fecisse dicemus et tamen ignosci nobis postulabimus. Hic ignoscendi ratio quaeritur ex his locis, si plura aut maiora officia quam maleficia videbuntur constare; si qua virtus aut nobilitas erit in eo, qui supplicabit; si qua spes erit usui futurum, si sine supplicio discesserit; si ipse ille supplex mansuetus et misericors in potestatibus ostendetur fuisse; si ea, quae peccavit, non odio neque crudelitate, sed officio et recto studio commotus fecit; si tali de causa aliis quoque ignotum est; si nihil ab eo periculi nobis futurum videbitur, si eum missum fecerimus; si nulla a nostris civibus aut ab aliqua civitate vituperatio ex ea re suscipietur. 26. Loci communes: de humanitate, fortuna, misericordia, rerum commutatione. His locis omnibus ex contrario utetur is, qui contra dicet, cum amplificatione et enumeratione peccatorum. Haec causa iudicialis fieri non potest, ut in libro primo ostendimus, sed, quod potest vel ad senatum vel ad consilium venire, non visa est supersedenda. Quum a nobis crimen remove volumus, aut in rem aut in hominem nostri peccati causam conferemus. Si causa in hominem conferetur, quaerendum erit primum, potueritne tantum, quantum reus demonstrabit, is, in quem

causa conferetur, et quonam modo aut honeste aut sine periculo potuerit obsisti; si maxima ita sit, num ea re concedere conveniat, quod alieno inductu fecerit. Deinde in coniecturalem trahetur controversiam et edisseretur, num consulto factum sit. Si causa in rem quamdam conferetur, et haec eadem fere et omnia, quae de necessitudine praeceptimus, considerata erunt.

XVIII. 27. Quoniam satis ostendisse videmur, quibus argumentationibus in uno quoque genere causae iudicialis uti conveniret, consequi videtur, ut doceamus, quemadmodum ipsas argumentationes ornate et absolute tractare possimus. Nam fere non difficile est invenire, quid sit causae adiumento, difficillimum vero est inventum expedire et expedite pronuntiare. Haec enim res facit, ut neque diutius, quam satis sit, in eisdem locis commoremur, neque eodem identidem revolvamur, neque inchoatam argumentationem relinquamus, neque incommode ad aliam deinceps transeamus. Itaque hac ratione et ipsi meminisse poterimus, quid quoque loco dixerimus, et auditor quum totius causae tum unius cuiusque argumentationis distributionem percipere et meminisse poterit. 28. Ergo absolutissima et perfectissima est argumentatio ea, quae in quinque partes est distributa: propositionem, rationem, rationis confirmationem, exornationem, complexionem. Propositio est, per quam ostendimus summam, quid sit quod probare volumus. Ratio est quae causam demonstrat: verum esse id, quod intendimus, brevi subiectione. Rationis confirmatio est ea, quae pluribus argumentis corroborat breviter expositam rationem. Exornatio est, qua utimur rei honestandae et collocupletandae causa, confirmata argumentatione. Complexio est, quae concludit breviter, colligens partes argumentationis. Hisce igitur quinque partibus ut absolutissime utamur, hoc modo tractabimus argumentationem. XIX. Causam ostendemus Ulixi fuisse, quare interfecerit Aiacem; inimicum enim acerrimum de medio tollere volebat, a quo sibi non iniuria summum periculum metuebat. Videbat illo incolumi se incolumem non futurum; sperabat illius morte se salutem sibi comparare; consueverat, si iure non potuerat, iniuria quavis inimico exitum machinari, cui rei

mors indigna Palamedis testimonium dat. Ergo et metus periculi hortabatur eum interimere, a quo supplicium verebatur, et consuetudo peccandi maleficium suscipiendi removebat dubitationem. 29. Omnes enim quum minima peccata cum causa suscipiunt, tum vero illa, quae multo maxima sunt maleficia, aliquo certo emolumento inducti suscipere conantur. Si multos induxit in peccatum pecuniae spes, si complures se scelere contaminarunt imperii cupiditate, si multi leve compendium fraude maxima commutarunt, cui mirum videbitur, istum a maleficio propter acerrimam formidinem non temperasse? Virum fortissimum, integerrimum, inimicitarum persequentissimum, iniuria lacessitum, ira exsuscitatum homo timidus, nocens, conscius sui peccati, insidiosus, inimicum incolumem esse noluit: cui tandem hoc mirum videbitur? Nam quum feras bestias videamus alacres et erectas vadere, ut alterae bestiae noceant, non est incredibile putandum istius quoque animum ferum, crudelem atque inhumanum cupide ad inimici perniciem profectum, praesertim quum in bestiis nullam neque bonam neque malam rationem videamus, in isto plurimas et pessimas rationes semper fuisse intelligamus. 30. Si ergo pollicitus sum me daturum causam, qua inductus Ulixes accesserit ad maleficium, et si inimicitarum acerrimam rationem et periculi metum intercessisse demonstravi, non est dubium quin confiteatur causam maleficium fuisse. Ergo absolutissima est argumentatio ea, quae ex quinque partibus constat, sed ea non semper necesse est uti. Est quum complexione supersedendum est, si res brevis est, ut facile memoria comprehendatur; est quum exornatio praetermittenda est, si parum locuples ad amplificandum et exornandum res videtur esse. Sin et brevis erit argumentatio et res tenuis aut humilis, tum et exornatione et complexione supersedendum est. In omni argumentatione de duabus partibus postremis haec, quam exposui, ratio est habenda. Ergo amplissima est argumentatio quinquepartita; brevissima est tripartita; mediocris sublata aut exornatione aut complexione quadripartita.

XX. 31. Duo sunt genera vitiosarum argumentationum: unum, quod ab adversario reprehendi potest, id quod pertinet

ad causam: alterum, quod tametsi nugatorium est, tamen non indiget reprehensione. Quae sint, quae reprehensione confutari conveniat, quae tacite contemni atque vitari sine reprehensione, nisi exempla subiecero, intelligere dilucide non poteris. Haec cognitio vitiosarum argumentationum duplicem utilitatem adferet. Nam et vitare in argumentatione vitium admonebit et ab aliis non vitatum commode reprehendere docebit. Quoniam igitur ostendimus perfectam et plenam argumentationem ex quinque partibus constare, in una quaque parte argumentationis quae vitia vitanda sint, consideremus, ut et ipsi ab his vitiis recedere et adversariorum argumentationes hac praeeptione in omnibus partibus temptare et ab aliqua parte labefactare possimus. 32. Expositio vitiosa est, quum ab aliqua aut a maiore parte ad omnes confertur id, quod non necessario est omnibus attributum; ut si quis hoc modo exponat: Omnes, qui in paupertate sunt, malunt maleficio parare divitias, quam officio paupertatem tueri. Si qui hoc modo exposuerit argumentationem, ut non curemus quaerere, qualis ratio aut rationis confirmatio sit, ipsam facile reprehendemus expositionem, quum ostendemus, id, quod in aliquo paupere improbo sit, in omnes pauperes falso et iniuria conferri. 33. Item vitiosa expositio est, quum id, quod raro fit, fieri omnino negatur, hoc modo: Nemo potest uno aspectu neque praeteriens in amorem incidere. Nam quum nonnemo devenerit in amorem uno aspectu, et quum ille neminem dixerit omnino, nihil adfertur raro id fieri, dummodo aliquando fieri aut posse modo fieri intelligatur. XXI. Item vitiosa expositio est, quum omnes res ostendimus nos collegisse et aliquam rem idoneam praeterimus, hoc modo: Quoniam igitur hominem occisum esse constat, necesse est aut a praedonibus aut ab inimicis occisum esse aut abs te, quem ille heredem testamento ex parte faciebat. Praedones in illo loco visi numquam sunt, inimicum nullum habebat: relinquitur, si neque a praedonibus neque ab inimicis occisus est, quod alteri non erant, alteros non habebat, ut abs te sit interemptus. Nam in huiusmodi expositione reprehensione utemur, si quos praeterea quam ille collegit, potuisse suscipere maleficio ostenderimus; velut in hoc exemplo, quum dixerit necesse

esse aut a praedonibus aut ab inimicis aut a nobis occisum esse, dicemus potuisse vel a familia vel a coheredibus nostris. Quum hoc modo illorum collectionem disturbaverimus, nobis latiore locum defendendi relinquemus. Ergo hoc quoque vitandum est in expositione, ne quando, quum omnia collegisse videamur, aliquam idoneam partem reliquerimus. 34. Item vitiosa expositio est, quae constat ex falsa enumeratione; si aut, quum plura sunt, pauciora dicamus, hoc modo: Duae res sunt, iudices, quae homines ad maleficio impellant, luxuries et avaritia. Quid amor? inquit quispiam: quid ambitio? quid religio? quid metus mortis? quid imperii cupiditas? quid denique alia permulta? Item falsa enumeratio est, quum pauciora sunt et plura dicimus, hoc modo: Tres res sunt, quae homines sollicitant, metus, cupiditas, aegritudo. Satis enim fuerat dixisse metum, cupiditatem, quoniam aegritudinem cum utraque re coniunctam esse necesse est. XXII. Item vitiosa expositio est, quae nimium longe repetitur, hoc modo: Omnium malorum stultitia est mater, atque prae caeteris parit immensas cupiditates. Immensae porro cupiditates infinitae, immoderatae sunt. Haec pariunt avaritiam. Avaritia porro hominem ad quodvis maleficio impellit. Ergo avaritia inducti adversarii nostri hoc in se facinus admiserunt. Hic id, quod extremum dictum est, satis fuit exponere, ne Ennium et caeteros poetas imitemur, quibus hoc modo loqui concessum est:

*Utinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa accidisset abiegna ad terram trabes,
Neve inde navis inchoandae exordium
Coepisset, quae nunc nominatur nomine
Argo, quia Argivi in ea delecti viri
Vecti petebant pellem inauratam arietis
Colchis, imperio regis Peliae, per dolum;
Nam numquam hera errans mea domo efferret pedem
Medea animo aegra, amore saevo saucia ...*

Nam hic satis erat dicere, si id modo, quod esset satis, curarent poetae:

*Utinam ne hera errans mea domo efferret pedem
Medea animo aegra, amore saevo saucia.*

Ergo hac quoque ab ultimo repetitione in expositionibus

magnopere supersedendum est. Non enim reprehensione, sed, sicut aliae complures, sua sponte vitiosa est. XXIII. 35. Vitiosa ratio est, quae ad expositionem non est accommodata vel propter infirmitatem vel propter vanitatem. Infirma ratio est, quae non necessario ostendit ita esse, quemadmodum expositum est, velut apud Plautum:

*Amicum castigare ob meritam noxiam
Immune est facinus, verum in aetate utile
Et conducibile.*

Haec expositio est. Videamus, quae ratio adferatur:

*Nam ego amicum hodie meum
Concastigabo pro commerita noxia.*

Ex eo, quod ipse facturus est, non ex eo, quod fieri convenit, utile quid sit, ratiocinatur. Vana ratio est, quae ex falsa causa constat, hoc modo: Amor fugiendus non est: nam ex eo verissima nascitur amicitia. Aut hoc modo: Philosophia vitanda est: adfert enim socordiam atque desidiam. Nam hae rationes nisi falsae essent, expositiones quoque earum veras esse confiteremur. 36. Itemque infirma ratio est, quae non necessariam causam adfert expositionis, velut Pacuvius:

Fortunam insanam esse et caecam et brutam perhibent philosophi.

*Saxoque instare in globoso praedicant volubilem,
Id quo saxum impulerit fors, eo cadere Fortunam autumant.
Caecam ob eam rem esse iterant, quia nil cernat, quo sese applicet;*

*Insanam autem aiunt, quia atrox, incerta instabilisque sit,
Brutam, quia dignum atque indignum nequeat internoscere.*

*Sunt autem alii philosophi, qui contra fortunam negant
Esse ullam, sed temeritate res omnes regi autumant.*

Id magis veri simile esse usus reapse experiundo edocet.

Velut Orestes modo fuit rex, factus mendicus modo

Naufragio. Nempe ergo id fluctu, haud forte fortuna obtigit.

Nam hic Pacuvius infirma ratione utitur, quum ait verius esse temeritate quam fortuna res regi. Nam utraque opinione philosophorum fieri potuit, ut is, qui rex fuisset, mendicus factus esset. XXIV. 37. Item infirma ratio est, quae videtur pro ratione adferri, sed idem dicit, quod in expositione dictum

est, hoc modo: Magno malo est hominibus avaritia, idcirco, quod homines magnis et multis incommodis conflictantur propter immensam pecuniae cupiditatem. Nam hic aliis verbis idem per rationem dicitur, quod dictum est per expositionem. Item infirma ratio est, quae minus idoneam, quam res postulat, causam subiicit expositionis, hoc modo: Utilis est sapientia, propterea quod qui sapientes sunt, pietatem colere consueverunt. Item: Utile est amicos veros habere; habeas enim quibuscum iocari possis. Nam in huiusmodi rationibus non universa neque absoluta, sed extenuata ratione expositio confirmatur. Item infirma ratio est, quae vel alii expositioni potest accommodari, ut facit Pacuvius, qui eandem adfert rationem, quare caeca, eandem, quare bruta fortuna dicatur. 38. In confirmatione rationis multa et vitanda in nostra et observanda in adversariorum ratione sunt vitia, proptereaque diligentius consideranda, quod accurata confirmatio rationis totam vehementissime comprobatur argumentationem. Utuntur igitur studiosi in confirmanda ratione duplici conclusione, hoc modo:

*Iniuria abs te adficior indigna, pater;
Nam si improbum Cresphontem existimaveras,
Cur me huic locabas nuptiis? sin est probus,
Cur talem invitam invitum cogis linquere?*

Quae hoc modo concluduntur, aut ex contrario convertentur aut ex simplici parte reprehenduntur. Ex contrario hoc modo:

*Nulla te indigna, nata, adficio iniuria.
Si probus est, collocavi; sin est improbus,
Divortio te liberabo incommodis.*

Ex simplici parte reprehenduntur, si ex duplici conclusione alterutra pars diluetur, hoc modo:

*Nam si improbum Cresphontem existimaveras,
Cur me huic locabas nuptiis? — Duxi probum;
Erravi; post cognovi et fugio cognitum.*

XXV. 39. Ergo reprehensio huiusmodi conclusionis duplex est; acutior illa superior, facilior haec posterior ad excogitandum. Item vitiosa confirmatio est rationis, quum ea re, quae plures res significat, abutimur pro certo unius rei signo, hoc modo: Necessesse est, quoniam pallet, aegrotasse: aut:

Necesse est peperisse, quoniam sustinet puerum infantem. Nam haec sua sponte certa signa non habent, si non caetera quoque similia concurrunt. Quod si concurrerint, nonnihil illiusmodi signa adaugent suspicionem. Item vitiosum est, quum vel in alium vel in eum ipsum, qui dicit, id, quod in adversarium dicitur, potest convenire, hoc modo:

Miseri sunt, qui uxores ducunt. — At tu duxisti alteram.

Item vitiosum est id, quod vulgarem habet defensionem, hoc modo: Iracundia inductus peccavit aut adolescentia aut amore. Huiusmodi enim deprecationes si probabuntur, impune maxima peccata dilabentur. Item vitiosum est, quum id pro certo sumitur, quod inter omnes constet, quod etiam nunc in controversia est, hoc modo:

Eho tu, di, quibus est potestas motus superum atque inferum, Pacem inter sese conciliant, conferunt concordiam.

Nam ita pro suo iure hoc exemplo utentem Thesprotum Ennius induxit, quasi iam satis certis rationibus id ita esse demonstrasset. 40. Item vitiosum est, quod iam quasi sero atque acto negotio diei videtur, hoc modo: In mentem mihi si venisset, Quirites, non commissem, ut in hunc locum res veniret; nam hoc aut hoc fecissem; sed me tum haec ratio fefellit. Item vitiosum est, quum id, quod in aperto delicto positum est, tamen aliqua tegitur defensione, hoc modo:

Quum te expetebant omnes, florentissimo Regno reliqui; nunc desertum ab omnibus Summo periculo sola ut restituam paro.

XXVI. Item vitiosum est, quod in aliam partem ac dictum est potest accipi. Id est huiusmodi, ut, si quis potens ac factiosus in contione dixerit: Satius est uti regibus, quam uti malis legibus. Nam hoc, tametsi rei augendae causa potest sine malitia dici, tamen propter potentiam eius, qui id dicit, non dicitur sine atroci suspitione. 41. Item vitiosum est falsis aut vulgaribus definitionibus uti. Falsae sunt huiusmodi, ut si quis dicat iniuriam esse nullam, nisi quae ex pulsatione aut convicio constet. Vulgares sunt, quae nihilo minus in aliam rem transferri possunt, si quis dicat: Quadruplator, ut breviter describam, capitalis est; est enim improbus et pestifer civis. Nam nihilo magis quadruplatoris quam furis,

quam sicarii aut proditoris attulerit definitionem. Item vitiosum est pro argumento sumere, quod in disquisitione positum est, ut si quis quem furti arguat et ita dicat, eum esse hominem improbum, avarum, fraudulentum; ei rei testimonium esse, quod sibi furtum fecerit. Item vitiosum est controversiam controversia dissolvere, hoc modo: Non convenit, censores, istum vobis satis facere; quod ait se non potuisse adesse ita, ut iuratus fuerit. Quid, si ad exercitum non venisset, idemne tribuno militum diceret? — Hoc ideo vitiosum est, quia non expedita aut iudicata res, sed impedita et in simili controversia posita exempli loco profertur. 42. Item vitiosum est, quum id, de quo summa controversia est, parum expeditur et, quasi transactum sit, relinquitur, hoc modo:

*Aperite fatur dictio, si intelligas:
Tali dari arma, qualis qui gessit fuit,
Iubet, potiri si studeamus Pergamo.
Quem ego me profiteor esse: me est aequum frui
Fraternis armis mihique adiudicari,
Vel quod propinquus vel quod virtute aemulus.*

Item vitiosum est ipsum sibi in sua oratione dissentire et contra atque ante dixerit dicere, hoc modo:

*Qua causa accusem hunc?
tum id exputando evolvere:
Nam si veretur, quid eum accusēs, qui est probus?
Sin inverecundum animi ingenium possidet,
Quid autem accuses, qui id parvi auditum aestimet?*

XXVII. Non incommoda ratione videtur sibi ostendisse, quare non accusaret. Quid? postea quid ait?

Nunc ego te ab summo iam detexam exordio.

43. Item vitiosum est, quod dicitur contra iudicis voluntatem aut eorum, qui audient, si aut partes, quibus illi student, aut homines, quos illi caros habent, laeduntur aut aliquo eiusmodi vitio laeditur auditoris voluntas. Item vitiosum est non omnes res confirmare, quas pollicitus sis in expositione. Item verendum est, ne de alia re dicatur, quum alia de re controversia sit; inque eiusmodi vitio considerandum est, ne aut ad rem addatur quid aut quidpiam de re detrahatur, aut tota causa mutata in aliam causam derivetur; uti apud Paevium Zethus cum Amphione, quorum controversia de

musica inducta est, disputatione in sapientiae rationem et virtutis utilitatem consumitur. Item considerandum est, ne aliud accusatoris criminatio contineat, aliud defensoris purgatio purget, quod saepe consulto multi ab reo faciunt, angustiis causae coacti; ut, si quis, quum accusetur ambitu magistratum petisse, ab imperatoribus saepe numero apud exercitum donatum esse se dicat. Hoc si diligenter in oratione adversariorum observaverimus, saepe deprehendemus [et in eiusmodi deprehensione ostendimus] eos de ea re quod dicant non habere. 44. Item vitiosum est artem aut scientiam aut studium quodpiam vituperare propter eorum vitia, qui in eo studio sunt: veluti qui rhetoricam vituperant propter alicuius oratoris vituperandam vitam. Item vitiosum est ex eo, quia perperam factum constet esse, putare ostendi a certo homine factum esse, hoc modo: Mortuum deformatum, tumore praeditum, corpore decoloratum constat fuisse: ergo veneno necatus est. Deinde, si sit usque in eo occupatus, ut multi faciunt, venenum datum, vitio non mediocri conflictetur. Non enim factumne sit, quaeritur, sed a quo factum sit. XXVIII. 45. Item vitiosum est in comparandis rebus alteram rem efferre, de re altera mentionem non facere aut negligentius disputare; ut si, cum comparetur, utrum satius sit populum frumentum accipere an non accipere, quae commoda sint in altera re, curet enumerare; † quae in altera incommoda sint, velut depressa praetereat aut ea, quae minima sint, dicat. Item vitiosum est in rebus comparandis necesse putare alteram rem vituperare, quum alteram laudes: quod genus, si quaeratur, utris maior honor habendus sit, Albensibus an Vestinis Pinnensibus, quod rei publicae populi Romani profuerint, et is, qui dicat [ab alteris], alteros laedat. Non enim necesse est, si alteros praeponas, alteros vituperare; fieri enim potest, ut, quum alteros magis laudaris, aliquam alteris partem laudis attribuas, ne cupide pugnasse contra veritatem puteris. Item vitiosum est de nomine et vocabulo [eius rei] controversiam struere, quam rem consuetudo optime potest iudicare; velut Sulpicius, qui intercesse rat, ne exsules, quibus causam dicere non licuisset, reducerentur, idem posterius immutata voluntate, quum eandem

legem ferret, aliam se ferre dicebat propter nominum commutationem: nam non exsules, sed vi eieptos se reducere aiebat; proinde quasi id fuisset in controversia, quo illi nomine appellarentur [a populo Romano] aut proinde quasi non omnes, quibus aqua et igni interdictum est, exsules appellentur. Verum illi fortasse ignoscimus, si cum causa fecit; nos tamen intelligamus vitiosum esse intendere controversiam propter nominum mutationem.

XXIX. 46. Quoniam exornatio constat ex similibus et exemplis et amplificationibus et rebus iudicatis et caeteris rebus, quae pertinent ad exaugendam et collocupletandam argumentationem, quae sint his rebus vitia, consideremus. Simile vitiosum est, quod ex aliqua parte dissimile est nec habet parem rationem comparationis aut sibi ipsi obest qui adfert. Exemplum vitiosum est, si aut falsum est, ut reprehendatur, aut si improbum, ut non sit imitandum, aut maius aut minus, quam res postulat. Res iudicata vitiose proferetur, si aut dissimili de re proferetur aut de ea re, qua de controversia non est; aut improba aut eiusmodi, ut aut plures aut magis idoneae res iudicatae ab adversariis proferri possint. Item vitiosum est id, quod adversarii factum esse confiteantur, de eo argumentari et planum facere factum esse; nam id augeri oportet. Item vitiosum est id augere, quod convenit docere, hoc modo: ut si quis quem arguat hominem occidisse et, antequam satis idoneas argumentationes attulerit, augeat peccatum et dicat nihil indignius esse, quam hominem occidere. Non enim, utrum indignum sit an non, sed factumne sit, quaeritur.

Complexio vitiosa est, quae non, ut quidque primum dictum est, [primum] complectitur et quae non breviter concluditur et quae non ex enumeratione certum et constans aliquid relinquit, ut intelligatur, quid propositum in argumentatione sit, quid deinde ratione, quid confirmatione, quid tota argumentatione demonstratum.

XXX. 47. Conclusiones, quae apud Graecos *ἐπιλογοί* nominantur, tripertitae sunt. Nam constant ex enumeratione, amplificatione, commiseratione. Quattuor locis uti possumus conclusionibus: in principio, secundum narrationem,

secundum firmissimam argumentationem, in conclusione. Enumeratio est, per quam colligimus et commonemus, quibus de rebus fecerimus, breviter, ut renovetur, non redintegretur oratio; et ordine, ut quidquid erit dictum, referimus, ut auditor, si memoriae mandaverit, ad id, quod ipse meminerit, reducat. Item curandum est, ne aut ab exordio aut a narratione repetatur orationis enumeratio. Facta enim et dedita opera comparata oratio videbitur esse artificii significanti, ingenii venditandi, memoriae ostendendae causa. Quapropter initium enumerationis sumendum est a divisione. Deinde ordine breviter exponendae res sunt, quae tractatae erunt in confirmatione et confutatione. Amplificatio est, quae per locum communem instigationis auditorum causa sumitur. Loci communes ex decem praeceptis commodissime sumuntur adaugendi criminis causa. 48. Primus locus sumitur ab auctoritate, quum commemoramus, quantae curae ea res fuerit dis immortalibus aut maioribus nostris, regibus, civitatibus, nationibus, hominibus sapientissimis, senatui, item maxime, quo modo de his rebus legibus sanctum sit. Secundus locus est, quum consideramus, illae res, de quibus criminamur, ad quos pertineant: utrum ad omnes, quod atrocissimum est, an ad superiores, quod genus ii sunt, a quibus auctoritatis locus communis sumitur, an ad pares, hoc est, in eisdem partibus animi, corporis, fortunarum positos, an ad inferiores, qui his omnibus rebus antecellunt. Tertius locus est, quo percontamur, quid sit eventurum, si omnibus idem concedatur, et, ea re neglecta, ostendimus, quid periculorum atque incommodorum consequatur. Quartus locus est, quo demonstratur, si huic sit remissum, multos alacriores ad maleficia futuros, quos adhuc expectatio iudicii remoretur. Quintus locus est, per quem ostendimus, si semel aliter iudicatum sit, nullam rem fore, quae incommodo mederi aut perperam factum iudicium corrigere possit. Quo in loco non incommodum erit uti caeterarum rerum comparatione, ut ostendamus alias res posse aut vetustate sedari aut consilio corrigi, huius rei aut leniendae aut corrigendae nullam rem adiumento futuram. 49. Sextus locus est, quum ostendimus ex consulto factum et dicimus voluntario faci-

nori nullam excusationem, imprudentiae esse iustam deprecationem paratam. Septimus locus est, quum ostendimus taetrum facinus, crudele, nefarium, tyrannicum esse: quod genus iniuria mulierum aut earum rerum aliquid, quarum rerum causa bella suscipiuntur et cum hostibus de vita dimicatur. Octavus locus est, quum ostendimus non vulgare, sed singulare esse maleficium, spurcum, nefarium, inusitatum, quo maturius et atrocius vindicandum sit. Nonus locus constat ex peccatorum comparatione, quasi quum dicemus maius esse maleficium stuprare ingenuum quam sacrum legere, quod alterum propter egestatem, alterum propter intemperantem superbiam fiat. Decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerendo acta sunt quaeque rem consequi solent, exponemus acriter et criminose et diligenter, ut agi res et geri negotium videatur rerum consequentium enumeratione. XXXI. 50. Misericordia commovebitur auditoribus, si variam fortunarum commutationem dicemus, si ostendemus, in quibus commodis fuerimus quibusque in incommodis simus, comparatione: si, quae nobis futura sint, nisi causam obtinuerimus, enumerabimus et ostendemus: si supplicabimus et nos sub eorum, quorum misericordiam captabimus, potestatem subiiciemus: si, quid nostris parentibus, liberis, caeteris necessariis casurum sit propter nostras calamitates, aperiemus et simul ostendemus illorum nos solitudine et miseria, non nostris incommodis dolere: si de clementia, humanitate, misericordia nostra, qua in alios usi simus, aperiemus: si nos semper aut diu in malis fuisse ostendemus: si nostrum factum aut fortunam conqueremur: si animum nostrum fortem, patientem incommodorum ostendemus futurum. Commiserationem brevem esse oportet. Nihil enim lacrima citius arescit.

Fere locos obscurissimos totius artificii tractavimus in hoc libro; quapropter huic volumini modus hic sit. Reliquas praeceptiones, quoad videbitur, in tertium librum transfereamus. Haec si, ut conquisite conscripsimus, ita tu diligenter fueris consecutus, et nos industriae fructus ex tua scientia capiemus et tute nostram diligentiam laudabis tuaque perceptione laetabere; tu scientior eris praeceptorum artificio, nos alacriores ad reliquum persolvendum. Verum haec fu-

tura satis scio; te enim non ignoro. Nos deinceps ad caetera praecepta transeamus, ut, id quod libentissime faciemus, tuae rectissimae voluntati morem geramus.

M. TULLII CICERONIS
RHETORICORUM
AD
C. HERENNIUM
LIBER TERTIUS.

I. 1. Ad omnem iudicalem causam quemadmodum conveniret inventionem rerum accommodari, salis abundanter arbitror superioribus libris demonstratum. Nunc earum rationem rerum inveniendarum, quae pertinebant ad causas deliberativas et demonstrativas, in hunc librum transtulimus, ut omnis inveniendi praescriptio tibi quam primum persolveretur. Reliquae quattuor partes erant artificii. De tribus partibus in hoc libro dictum est, dispositione, pronuntiatione, memoria. De elocutione, quia plura dicenda videbantur, in quarto libro conscribere maluimus; quem, ut arbitror, tibi librum celeriter absolutum mittemus, ne quid tibi rhetoricae artis deesse possit. Interea prima quaeque et nobiscum, quum voles, et interdum sine nobis legendo consequere; ne quid impedire, quin ad hanc utilitatem pariter nobiscum progredi possis. Nunc tu fac attentum te praebes: nos proficisci ad instituta pergemus.

II. 2. Deliberationes partim sunt eiusmodi, ut quaeratur, utrum potius faciendum sit, partim eiusmodi, ut, quid potissimum faciendum sit, consideretur. Utrum potius, hoc modo: Karthago tollenda an relinquenda videatur. Quid potissimum, hoc pacto: ut si Hannibal consulat, quum ex Italia Karthaginem arcessitur, an in Italia remaneat, an domum redeat, an in Aegyptum profectus occupet Alexandriam. Item deliberationes partim ipsae propter se consultandae sunt, ut si de-

liberet senatus, captivos ab hostibus redimat, an non; partim propter aliquam extraneam causam veniunt in deliberationem et consultationem, ut si deliberet senatus bello Poenico, solvatne legibus Scipionem, ut eum liceat ante tempus consulem fieri; partim et propter se sunt deliberandae et magis propter extraneam causam veniunt in consultationem, ut si deliberet senatus bello Italico, sociis civitatem det an non. In quibus causis rei natura faciet deliberationem, omnis oratio ad ipsam rem accommodabitur. In quibus extranea causa conficiet deliberationem in his ex ea ipsa causa erunt adaugendae aut deprimendae omnes rationes eorum, qui sententiam dicent. 3. Qui sententiam dicet, finem sibi conveniet utilitatis proponere, ut omnis eodem totius orationis ratio conferatur. Utilitas in duas partes in civili consultatione dividitur, tutam, honestam. Tutae est, quae conficit instantis aut consequentis periculi vitiationem qualibet ratione. Haec tribuitur in vim et dolum, quorum alterum separatim aut utrumque sumemus coniuncte. Vis decernitur per exercitus, classes, arma, tormenta, evocationes hominum et alias huiusmodi res. Dolus consumitur in pecunia, pollicitatione, dissimulatione, maturatione, mentione et caeteris rebus, de quibus magis idoneo tempore loquemur, si quando de re militari aut de administratione rei publicae scribere volumus. Honestae res dividitur in rectum et laudabile. Rectum est, quod cum virtute et officio fit. Id dividitur in prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam. Prudentia est calliditas, quae ratione quadam potest dilectum habere bonorum et malorum. Dicitur item prudentia scientia cuiusdam artificii. Et appellatur prudentia rerum multarum memoria et usus complurium negotiorum. Iustitia est aequitas ius uni cuique tribuens pro dignitate cuiusque. Fortitudo est rerum magnarum appetitio et rerum humilium contemptio et laboris cum utilitatis ratione perpersio. Modestia est in animo continens moderatio cupiditatum. III. 4. Prudentiae partibus utemur in dicendo, si commoda cum incommodis conferemus, quum alterum sequi, vitare alterum cohortemur, aut si, qua in re cohortabimur aliquid, cuius rei aliquam disciplinam aut scientiam poterimus habere, quo modo aut qua quidque ratione fieri oporteat, ostendemus, aut si suadebimus quidpiam, cuius

rei gestae aut praesentem aut auditam memoriam poterimus habere, qua in re facile id, quod velimus, exemplo adlato persuadere possimus. Iustitiae partibus utemur, si aut innocentium aut supplicium misereri dicemus oportere; si ostendimus bene merentibus gratiam referri convenire; si demonstrabimus ulcisci male meritos oportere; si fidem magnopere censebimus conservandam; si leges et mores civitatis egregie dicemus oportere servari; si societates atque amicitias studiosae dicemus coli convenire; si, quod ius in parentes, deos, patriam natura comparavit, id religiose colendum demonstrabimus; si hospitium, clientelas, cognationes, affinitates caste colenda esse dicemus; si nec pretio nec gratia nec periculo nec similitate a via recta ostendimus deduci oportere; si dicemus in omnibus aequabile ius statui convenire. His atque huiusmodi partibus iustitiae si quam rem in contione aut in consilio faciendam censebimus, iustam esse ostendimus, contrariis iniustam. Ita fiet, ut eisdem locis et ad suadendum et ad dissuadendum simus comparati. 5. Sin fortitudinis retinendae causa faciendum quid esse dicemus, ostendimus res magnas et celsas sequi et appeti oportere; et item res humiles et indignas [viris fortibus] viros fortes propterea contemnere oportere nec idoneas dignitate sua iudicare. Item ab nulla re honesta periculi aut laboris magnitudine deduci oportere; antiquiorem mortem turpitudine haberi; nullo dolore cogi, ut ab officio recedatur; nullius pro rei veritate metuere inimicitias; quodlibet pro patria, parentibus, hospitibus, amicis, iis rebus, quas iustitia colere cogit, adire periculum et quemlibet suscipere laborem. Modestiae partibus utemur, si nimias libidines honoris, pecuniae, similitudinum vituperabimus; si unam quamque rem certo naturae termino definiemus; si, quoad cuique satis sit, ostendimus, nimium progredi dissuadebimus, modum uni cuique rei statuemus. 6. Huiusmodi partes sunt omnibus verbis [amplificandae, si suadebimus], attenuandae, si ab his dehortabimur, ut haec attenuentur, quae supra demonstravi. Nam nemo erit, qui censeat a virtute recedendum; verum aut res non eiusmodi dicatur esse, ut virtutem possimus egregiam experiri, aut in contrariis potius rebus, quam in his, virtus con-

stare, quae ostendantur. Item, si quo pacto poterimus, quam is, qui contra dicet, iustitiam vocarit, nos demonstrabimus ignaviam esse [et inertiam] ac pravam liberalitatem; quam prudentiam appellarit, ineptam et garrulam et odiosam scientiam esse dicemus; quam ille modestiam dicet esse, eam nos inertiam et dissolutam negligentiam esse dicemus; quam ille fortitudinem nominarit, eam nos gladiatoriam et inconsideratam appellabimus temeritatem. IV. 7. Laudabile est, quod conficit honestam et praesentem et consequentem commemorationem. Hoc non eo nos a recto separavimus, quod partes, quae subiciuntur sub vocabulum recti, hanc honestatis commemorationem dare non soleant; sed quamquam ex recto laudabile nascitur, tamen in dicendo seorsum tractandum est hoc ab illo. Neque enim solum laudis causa rectum sequi convenit; sed si laus consequitur, duplicatur recti appetendi voluntas. Quum igitur erit demonstratum rectum esse, laudabile esse demonstrabimus aut ab idoneis hominibus, ut si qua res honestiori ordini placeat, quae a deteriore ordine improbetur, aut aliquibus sociis aut omnibus civibus, exteris nationibus posterisque nostris.

Quum huiusmodi divisio sit locorum in consultatione, breviter aperienda est totius tractatio causae. Exordiri licebit vel a principio vel ab insinuatione, [vel] iisdem rationibus, quibus in iudiciali causa. Si cuius rei narratio incidet, eadem ratione narrari oportebit. 8. Quoniam in huiusmodi causis finis est utilitas et ea dividitur in rationem tutam atque honestam, si utrumque poterimus ostendere, utrumque pollicemur nos in dicendo demonstraturos esse; si alterum [erimus demonstraturi, simpliciter], quod dicturi sumus, ostendimus. Ac si nostram rationem tutam esse dicemus, divisione utemur in vim et consilium. Nam quod in docendo rei dilucide magnificandae causa dolum appellavimus, id in dicendo honestius consilium appellabimus. Si rationem nostrae sententiae rectam esse dicemus et omnes partes recti incident, quadripertita divisione utemur; si non incident, quot erunt, tot exponemus. In dicendo confirmatione et confutatione utemur, nostris locis, quos ante ostendimus, confirmandis, contrariis confutandis. Argumentationis artificiose tractandae ratio de secundo libro

petetur. V. Sed si acciderit, ut in consultatione alteri ab tuta ratione, alteri ab honesta sententia sit, ut in deliberatione eorum, qui a Poeno circumsessi deliberant, quid agant, tutam rationem si quis suadebit, his locis utetur: Nullam rem utiliore esse incolumitate; virtutibus uti neminem posse, qui suas rationes in tuto non collocarit; ne deos quidem esse auxilio iis, qui se inconsulto in periculum mittant; honestum nihil oportere existimari, quod non salutem pariat. 9. Qui tutae rei praeponet rationem honestam, his locis utetur: Virtutem nullo tempore relinquendam; vel dolorem, si is timeatur, vel mortem, si ea formidetur, dedecore et infamia levio-rem esse; considerare, quae sit turpitudine consecutura, at non immortalitatem neque aeternam incolumitatem consequi, nec esse exploratum illo vitato periculo nullum in aliud periculum venturos; virtuti vel ultro ad mortem proficisci esse praeclarum; fortitudini fortunam quoque esse adiumento solere; eum tute vivere, qui honeste vivat, non, qui in praesentia incolumis sit, eum, qui turpiter vivat, incolumem in perpetuum esse non posse. Conclusionibus fere similibus in his et in iudicialibus causis uti solemus; nisi quod in his maxime conducit quam plurima rerum ante gestarum exempla proferre. VI. Nunc ad demonstrativum genus causae transeamus.

10. Quoniam haec causa dividitur in laudem et vituperationem, quibus ex rebus laudem constituerimus, ex contrariis rebus erit vituperatio comparata. Laus igitur potest esse rerum externarum, corporis, animi. Rerum externarum sunt ea, quae casu aut fortuna secunda aut adversa accidere possunt; genus, educatio, divitiae, potestates, gloriae, civitas, amicitiae, et quae huiusmodi sunt et ea, quae his contraria. Corporis sunt ea, quae natura corpori attribuit commoda aut incommoda: velocitas, vires, dignitas, valetudo, et quae contraria sunt. Animi sunt ea, quae consilio et cogitatione nostra constant: prudentia, iustitia, fortitudo, modestia, et quae contraria sunt. 11. Erit igitur haec confirmatio et confutatio nobis in huiusmodi causa. Principium sumetur aut ab nostra aut ab eius, de quo loquemur, aut ab eorum, qui audient, persona aut ab re. Ab nostra, si laudabimus, aut officio facere, quod causa necessitudinis intercedat, aut

studio, quod eiusmodi virtute sit, ut omnes commemorare debeant velle, aut quod rectum sit ex aliorum laude ostendere, qualis ipsius animus sit. Si vituperabimus, aut merito facere, quod ita tractati simus, aut studio, quod utile putemus esse ab omnibus unam malitiam atque nequitiam cognosci, aut quod placeat ostendi, quid nobis displiceat, ex aliorum vituperatione. Ab eius persona, de quo loquemur, si laudabimus, vereri nos, ut illius facta verbis consequi possimus; omnes homines illius virtutes praedicare oportere; ipsa facta omnium laudatorum eloquentiam anteire. Si vituperabimus, ea, quae videmus contrarie paucis verbis commutatis dici posse, dicemus, ut paullo supra exempli causa demonstratum est. 12. Ab auditorum persona, si laudabimus, quoniam non apud ignotos laudemus, nos monendi causa pauca dicturos, aut si erunt ignoti, ut talem virum velint cognoscere, petemus; quoniam in eodem virtutis studio sint, apud quos laudemus, atque ille, qui laudatur, fuerit aut sit, sperare nos facile iis, quibus velimus, huius facta probaturos. Contraria vituperatio: quoniam norint, pauca de nequitia eius nos esse dicturos; quod si ignorent, petemus, ut cognoscant, uti malitiam vitare possint; quoniam dissimiles sint, qui audiunt, atque ille, qui vituperatur, eos illius vitam vehementer improbaturos. Ab rebus ipsis: incertos esse, quid potissimum laudemus; vereri, ne, quum multa dixerimus, plura praetereamus, et quae similes sententias habebunt; quibus sententiis contraria sumuntur a vituperatione. VII. 13. Principio tracto ab aliqua harum, quas ante commemoravimus, rationum, narratio non erit ulla, quae necessario consequatur; sed si quid inciderit, quum aliquod factum eius, de quo loquemur, nobis narrandum sit cum laude aut vituperatione, praeceptio narrandi de primo libro repetetur. Divisione hac utemur: exponemus, quas res laudaturi simus aut vituperaturi; deinde, ut quaeque quove tempore res erit gesta, ordine dicemus, ut, quid quamque tute cauteque egerit, intelligatur. Sed exponere oportebit animi virtutes aut vitia; deinde commoda aut incommoda corporis aut rerum externarum, quomodo ab animo tractata sint, demonstrare. Ordinem hunc adhibere in demonstranda vita debemus. Ab ex-

ternis rebus: genus, in laude, quibus maioribus natus sit; si bono genere, parem aut excelsiorem fuisse; si humili genere, ipsum in suis, non in maiorum virtutibus habuisse praesidium; in vituperatione, si bono genere, dedecori maioribus fuisse; si malo, tamen his ipsis detrimento fuisse. Educatio: bene, in laude, quod honeste in bonis disciplinis totius pueritiae fuerit: in vituperatione, inde se retraxisse aperte****

14. Inde transire oportet ad corporis commoda. A natura: [in laude,] si sit dignitas atque forma, laudi fuisse eam, non quemadmodum caeteris detrimento atque dedecori; si vires atque velocitas egregia, honestis haec exercitationibus et industriis dicemus comparata; si valetudo, perpetua diligentia et temperantia cupiditatum; in vituperatione, si erunt haec corporis commoda, male his usum dicemus, quae casu et natura tamquam quilibet gladiator habuerit; si non erunt, praeter formam omnia ipsius culpa et intemperantia a fuisse dicemus. Deinde revertemur ad extraneas res, et in his animi virtutes aut vitia quae fuerint, considerabimus; divitiae an paupertas fuerit, et quae potestates, quae gloriae, quae amicitiae, quae inimicitiae, et quid fortiter in inimicitias gerendis fecerit; cuius causa susceperit inimicitias; qua fide, benevolentia, officio gesserit amicitias; in divitiis qualis aut in paupertate cuiusmodi fuerit; quemadmodum habuerit in potestatibus gerendis animum. Si interierit, cuiusmodi mors eius fuerit, cuiusmodi res mortem eius sit consecuta. VIII. 15. Ad omnes autem res, in quibus animus hominis maxime consideratur, illae quattuor animi virtutes erunt accommodandae; ut, si laudemus, aliud iuste, aliud fortiter, aliud modeste, aliud prudenter factum esse dicamus. Si vituperabimus, aliud iniuste, aliud ignave, aliud immodeste, aliud stulte factum praedicemus. Perspicuum est iam nimirum ex hac dispositione, quemadmodum sit tractanda tripertita divisio laudis et vituperationis, si illud etiam adsumpserimus, non necesse esse nos omnes has partes in laudem aut vituperationem transferre, propterea quod saepe ne incidunt quidem, saepe ita tenuiter incidunt, ut non sint necessariae dictu. Quapropter eas partes, quae firmissimae videbuntur, legere oportebit. Conclusionibus brevibus utemur, enumeratione ad

exitum causae; in ipsa causa crebras et breves amplificationes interponemus per locos communes. Nec hoc genus causae, eo quod raro accidit in vita, negligentius commendandum est. Neque enim id quod potest accidere, ut faciendum sit aliquando, non oportet velle quam accommodatissime posse facere. Et, si separatim haec causa minus saepe tractatur, at in iudicialibus et in deliberativis causis saepe magnae partes versantur laudis aut vituperationis. Quare in hoc quoque causae genere nonnihil industriae consumendum putemus. Nunc, absoluta a nobis difficillima parte rhetoricae, hoc est inventione perpolita atque ad omne causae genus accommodata, tempus est ad caeteras partes proficisci. Deinceps igitur de dispositione dicemus.

IX. 16. Quoniam dispositio est, per quam illa, quae invenimus, in ordinem redigimus, ut certo quidque loco pronuntietur, videndum est, cuiusmodi rationem in disponendo habere conveniat. Genera dispositionum sunt duo: unum ab institutione artis profectum, alterum ad casum temporis accommodatum. Ex institutione artis disponemus, quum sequemur eam praeceptionem, quam in primo libro exposuimus, hoc est, ut utamur principio, narratione, divisione, confirmatione, confutatione, conclusione, et hunc ordinem, quemadmodum praeceptum est ante, in dicendo sequamur. [Item ex institutione artis non modo totas causas per orationem, sed singulas quoque argumentationes disponemus, quemadmodum in libro secundo docuimus, id est expositionem, rationem, confirmationem rationis, exornationem, complexionem. 17. Haec igitur duplex dispositio est: una per orationes, altera per argumentationes, ab institutione artis profecta.] Est autem alia dispositio, quae, quum ab ordine artificioso secedendum est, oratoris iudicio ad tempus accommodatur; ut si abnarratione dicere incipiamus aut ab aliqua firmissima argumentatione aut a litterarum aliquarum recitatione; aut si secundum principium confirmatione utamur, deinde narratione; aut, si quam eiusmodi permutationem ordinis faciamus; quorum nihil, nisi causa postulet, fieri oportebit. Nam si vehementer aures auditorum obtusae videbuntur atque animi defatigati ab adversariis multitudine

verborum, commode poterimus principio supersedere, exordiri causam aut narratione aut aliqua firma argumentatione. Deinde, si commodum erit, quod non semper necesse est, ad principii sententiam reverti licebit. X. Si causa nostra magnam difficultatem videbitur habere, ut nemo aequo animo principium possit audire, ab narratione quum inceperimus, ad principii sententiam revertemur. Si narratio parum probabilis est, exordiemur ab aliqua firma argumentatione. His commutationibus et translationibus[partium] saepe uti necesse est, quum ipsa res artificiosam dispositionem artificiose commutare cogit. 18. In confirmatione et confutatione argumentationum dispositiones huiusmodi convenit habere: firmissimas argumentationes in primis et in postremis causae partibus collocare; mediocres et neque inutiles ad dicendum neque necessarias ad probandum, quae, si separatim ac singulae dicantur, infirmae sint, cum caeteris coniunctae firmatae et probabiles fiant, [interponi] in medio collocari oportet. Nam statim re narrata exspectat animus auditoris, ex qua re causa confirmari possit. Quapropter continuo firmam aliquam oportet inferre argumentationem. Et quoniam nuperrime dictum facillime memoriae mandatur, utile est, quum dicere desinamus, recentem aliquam relinquere in animis auditorum bene firmam argumentationem. Haec dispositio locorum, tamquam instructio militum, facillime in dicendo, sicut illa in pugnando, parare poterit victoriam.

XI. 19. Pronuntiationem multi maxime utilem oratori dixerunt esse et ad persuadendum plurimum valere. Nos quidem unam de quinque rebus plurimum posse non facile dixerimus: egregie magnam esse utilitatem in pronuntiatione audacter confirmaverimus. Nam commodae inventiones et concinnae verborum elocutiones et partium causae artificiosae dispositiones et horum omnium diligens memoria sine pronuntiatione non plus, quam sine his rebus pronuntiatio sola valere poterit. Quare, quia nemo de ea re diligenter scripsit: nam omnes vix posse putarunt de voce et vultu et gestu dilucide scribi, quum eae res ad sensus nostros pertinerent: et quia magnopere [ea pars] a nobis ad dicendum comparanda est, non negligenter videtur tota res consideranda.

Dividitur igitur pronuntiatio in vocis figuram et in corporis motum. Figura vocis est ea, quae suum quemdam possidet habitum ratione et industria comparatum. 20. Ea dividitur in tres partes, magnitudinem, firmitudinem, mollitudinem. Magnitudinem vocis maxime comparat natura, nonnihil auget, sed maxime conservat cura; firmitudinem vocis maxime comparat cura, nonnihil adauget, sed maxime conservat ratio declamationis; mollitudinem vocis, hoc est, ut eam torquere in dicendo pro nostro commode possimus, maxime faciet exercitatio declamationis. Quapropter de magnitudine vocis et firmitudinis parte, quoniam altera natura, altera cura comparatur, nihil nos attinet commonere, nisi ut ab iis, qui non inscii sunt eius artificii, ratio curandae vocis petatur. XII. De ea parte firmitudinis, quae conservatur ratione declamationis, et de mollitudine vocis, quae maxime necessaria est oratori, quoniam ea quoque moderatione declamationis comparatur, dicendum videtur. 21. Firmam ergo maxime poterimus in dicendo vocem conservare, si quam maxime sedata et depressa voce principia dicemus. Nam laeduntur arteriae, si, antequam voce leni permulsae sunt, acri clamore complentur. Et intervallis longioribus uti conveniet; recreatur enim spiritu vox, et arteriae reticendo adquiescunt; et continuum clamorem remittere et ad sermonem transire oportet; commutationes enim faciunt, ut nullo genere vocis effuso in omni voce integri simus. Et acutas vocis exclamations vitare[debemus]; ictus enim fit et vulnus arteriae acuta atque attenuata nimis acclamatione, et si quis splendor est vocis, consumitur uno clamore universus; et uno spiritu continenter multa dicere in extrema convenit oratione: fauces enim calefiunt et arteriae complentur et vox, quae tractata varie est, reducit in quemdam sonum aequabilem atque constantem. Saepe rerum naturae gratia quaedam iure debetur, velut accidit in hac re. Nam quae diximus ad vocem conservandam prodesse, eadem attinent ad suavitudinem pronuntiationis, ut, quod nostrae voci prosit, idem voluptati auditoris probetur. 22. Utile est ad firmitudinem sedata vox in principio. Quid insuavius quam clamor in exordio causae? Intervalla vocem confirmant; eadem sententias concinniores

divisione reddunt et auditori spatium cogitandi relinquunt. Conservat vocem continui clamoris remissio: et auditorem quidem varietas maxime delectat, quum sermone animum eius retinet aut exsuscitat clamore. Acuta exclamatio vocem [et fauces] vulnerat; eadem laedit auditorem; habet enim quiddam illiberale et ad muliebrem potius vociferationem, quam ad virilem dignitatem in dicendo accommodatum. In extrema oratione continens vox remedio est voci. Quid? haec eadem nonne animum vehementissime calefacit auditoris in totius conclusione causae? Quoniam res igitur eadem vocis firmitudini et pronuntiationis suavitudini prosunt, de utraque re simul erit in praesentia dictum, de firmitudine, quae divisa sunt, de suavitudine, quae coniuncta fuerunt: caetera suo loco paullo post dicemus. XIII. 23. Mollitudo igitur vocis, quoniam omnis ad rhetoris praeceptionem pertinet, diligentius nobis consideranda est. Eam dividimus in sermonem, contentionem, amplificationem. Sermo est oratio remissa et finitima quotidiana locutioni; contentio est oratio acris et ad confirmandum et ad confutandum accommodata; amplificatio est oratio, quae aut in iracundiam inducit aut ad misericordiam trahit auditoris animum. Sermo dividitur in partes quatuor, dignitatem, demonstrationem, narrationem, iocationem. Dignitas est oratio cum aliqua gravitate [et vocis remissione]; demonstratio est oratio, quae docet [remissa voce], quomodo quid fieri potuerit aut non potuerit; narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio; iocatio est oratio, quae ex aliqua re risum pudentem et liberalem potest comparare. Contentio dividitur in continuationem et in distributionem. Continuatio est orationis enuntiandae acceleratio clamosa; distributio est in contentione oratio frequens cum raris et brevibus intervallis, acri vociferatione. 24. Amplificatio dividitur in cohortationem et conquestionem. Cohortatio est oratio, quae aliquod peccatum amplificans auditorem ad iracundiam adducit; conquestio est oratio, quae incommodorum amplificatione animum auditoris ad misericordiam perducit. Quoniam igitur mollitudo vocis in tres partes divisa est et haec partes ipsae sunt in octo partes alias distributae, harum octo partium, quae cuiusque idonea pronuntia-

tio sit, demonstrandum videtur. XIV. Sermo quum est in dignitate, plenis faucibus quam sedatissima et depressissima voce uti conveniet; ita tamen, ut ne ab oratoria consuetudine ad tragicam transeamus. Quum autem est in demonstratione, voce paullulum attenuata crebris intervallis et divisionibus oportet uti, ut in ipsa pronuntiatione eas res, quas demonstrabimus, inserere atque insecare videamur in animis auditorum. Quum autem est sermo in narratione, vocum varietates opus sunt, ut, quo quidque pacto gestum sit, ita narrari videatur. Strenue quod volumus ostendere factum, celeriuscule dicemus; at aliud otiose, retardabimus. Deinde modo acriter, tum clementer, maeste, hilare in omnes partes commutabimus ut verba, ita pronuntiationem. Si qua inciderint in narrationem dicta, rogata, responsa, si quae admirationes, de quibus nos narrabimus, diligenter animum advertemus, ut omnium personarum sensus atque animos voce exprimamus. 25. Sin erit sermo in iocatione, leviter tremebunda voce, cum parva significatione risus, sine ulla suspitione nimiae cachinnationis leniter oportebit ab sermone serio torquere ad liberalem iocum vocem. Quum autem contendere oportebit, quoniam id aut per continuationem aut per distributionem faciendum est, in continuatione, adaucto mediocriter sono vocis, verbis continuandis vocem quoque iungere oportebit et torquere sonum et celeriter cum clamore verba conficere, ut vim volubilem orationis vociferatio consequi possit; in distributione vocem ab imis faucibus exclamatione quam clarissima adhibere oportet; et quantum spatii per singulas exclamationes sumpserimus, tantum in singula intervalla spatii consumere iubemur. In amplificatione cum cohortatione utemur voce attenuatissima, clamore leni, sono aequabili, commutationibus crebris, maxima celeritate; in conquestione utemur voce depressa, inclinato sono, crebris intervallis, longis spatiis, magnis commutationibus. XV. De figura vocis satis dictum est: nunc de corporis motu dicendum videtur.

26. Motus est corporis gestus et vultus moderatio quaedam, quae pronuntianti convenit et probabiliora reddit ea, quae pronuntiantur. Convenit igitur in vultu pudorem et

acrimoniam esse; in gestu nec venustatem conspiciendam nec turpitudinem esse, ne aut histriones aut operarii videamur esse. Ad easdem igitur partes, in quas vox est distributa, motus quoque corporis ratio videtur esse accommodanda. Nam si erit sermo cum dignitate, stantes in vestigio levi dexteræ motu loqui oportebit, hilaritate, tristitia, mediocritate vultus ad sermonis sententias accommodata; sin erit in demonstratione sermo, paullulum corpus a cervicibus demittimus; nam est hoc a natura datum, ut quam proximum vultum admoveamus ad auditores, si quam rem docere eos et vehementer instigare velimus; sin erit in narratione sermo, idem motus poterit idoneus esse, qui paullo ante demonstrabatur in dignitate; sin in iocatione, vultu quamdam debebimus hilaritatem significare sine commutatione gestus.

27. Si contendemus per continuationem, brachio celeri, mobili vultu, acri aspectu utemur; sin contentio fiet per distributionem, porrectione celeri brachii, inambulatione, pedis dextri rara supplausione, acri et defixo aspectu uti oportebit. Si utemur amplificatione per cohortationem, paullo tardiore et consideratiore gestu conveniet uti, similibus caeteris rebus atque in contentione per continuationem; sin utemur amplificatione per conquestionem, feminis plangore et capitis ictu, nonnumquam sedato et constanti gestu, maesto et conturbato vultu uti oportebit. Non sum nescius, quantum susceperim negotii, qui motus corporis exprimere verbis et imitari scriptura conatus sim voces. Verum nec hoc confisus sum posse fieri, ut de his rebus satis commode scribi posset; nec, si id fieri non posset, hoc, quod feci, fore inutile putabam, propterea quod hic admonere voluimus, quid oporteret: reliqua trademus exercitationi. Hoc [tamen] scire oportet, pronuntiationem bonam id perficere, ut res ex animo agi videatur.

XVI. 28. Nunc ad thesaurum inventorum atque ad omnium partium rhetoricae custodem, memoriam, transeamus. Memoria utrum habeat quiddam artificiosi, an omnis a natura proficiscatur, aliud dicendi tempus idoneum dabitur. Nunc proinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita de ea re loquemur. Placet enim

nobis esse artificium memoriae; quare placeat, alias ostendamus; in praesentia, cuiusmodi sit ea, aperiemus. Sunt igitur duae memoriae: una naturalis, altera artificiosa. Naturalis est ea, quae nostris animis insita est et simul cum cogitatione nata; artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam et ratio praeceptionis. Sed quomodo in caeteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget, item fit in hac re, ut nonnumquam naturalis memoria, si cui data est egregia, similis sit huic artificiosae, 29. porro haec artificiosa naturae commoda refineat et amplifcet ratione doctrinae. Quapropter et naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia, et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii. Nec hoc magis aut minus in hac re, quam in caeteris artibus fit, ut ingenio doctrina, praeceptione natura nitescat. Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio, quod tute paullo post poteris intelligere, et si illi, freti ingenio, nostri non indigerent, tamen iusta causa daretur, quare eis, qui minus ingenii habent, adiumento velimus esse. Nunc de artificiosa memoria loquemur. Constat igitur artificiosa memoria ex locis et imaginibus. Locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite aut natura aut manu sunt absoluti, ut eos facile naturali memoria comprehendere et amplecti queamus, ut aedes, intercolumnium, angulum, fornitem et alia, quae his similia sunt. Imagines sunt formae quaedam et notae et simulacra eius rei, quam meminisse volumus; quod genus, equi, leonis, aquilae memoriam si volumus habere, imagines eorum locis certis collocare nos oportebit.

30. Nunc, cuiusmodi locos invenire et quo pacto reperire et in locis imagines constituere oporteat, ostendemus. XVII. Quemadmodum igitur qui litteras sciunt, possunt id, quod dictatum est, scribere et recitare quod scripserunt, item qui mnemonica didicerunt, possunt, quod audierunt, in locis collocare et ex his memoriter pronuntiare. Loci cerae aut chartae simillimi sunt, imagines litteris, dispositio et collocatio imaginum scripturae, pronuntiatio lectioni. Oportet igitur, si volumus multa meminisse, multos locos nobis com-

parare, ut in multis locis multas imagines collocare possimus. Item putamus oportere ex ordine hos locos habere, ne quando perturbatione ordinis impediamur, quo secius, quotoquoque loco libebit, vel ab superiore vel ab inferiore[vel a media] parte imagines sequi et ea, quae mandata locis erunt, edere [et proferre]possimus. XVIII. Nam ut, si in ordine stantes notos complures viderimus, nihil nostra intersit, utrum ab summo an ab imo an a medio nomina eorum dicere incipiamus, item in locis ex ordine collocatis eveniet, ut in quamlibet partem, quotoquoque loco libebit, imaginibus communiti dicere possimus id, quod locis mandaverimus. 31. Quare placet et ex ordine locos comparare, et locos, quos sumpserimus, egregie commeditari oportebit, ut perpetuo nobis haerere possint. Nam imagines, sicuti litterae, delentur, ubi nihil utimur: loci, tamquam cera, remanere debent. Et, ne forte in numero locorum falli possimus, quintum quemque placet notari; quod genus, si in quinto loco manum auream collocemus, in decimo aliquem notum, cui praenomen sit Decimo; deinde facile erit deinceps similes notas quinto quoque loco collocare. XIX. Item commodius est in derelicta, quam in celebri regione locos comparare, propterea quod frequentia et obambulatio hominum conturbat et infirmat imaginum notas, solitudo conservat integra vi simulacrorum figuras. Praeterea dissimiles forma atque natura loci comparandi sunt, ut distincti interlucere possint. Nam si qui multa intercolumnia sumpserit, conturbabitur similitudine, ut ignoret, quid in quoque loco collocarit. Et magnitudine modica et mediocres locos habere oportet. Nam et praeter modum ampli vagas imagines reddunt et nimis angusti saepe non videntur posse capere imaginum collocationem. 32. Tum nec nimis illustres nec vehementer obscuros locos habere oportet, ne aut obcaecentur tenebris imagines aut splendore praefulgeant. Intervalla locorum mediocria placet esse, fere paullo plus aut minus pedum tricenum. Nam ut aspectus, item cogitatio minus valet, sive nimis procul removeris sive vehementer prope admoveris id, quod oportet videri. Sed quamquam facile est ei, qui paullo plura exploraverit, et quamvis multos et idoneos locos comparare, tamen si quis

satis idoneos invenire se non putabit, ipse sibi constituat quam volet multos licebit. Cogitatio enim quamvis regionem potest amplecti et in ea situm loci cuiusdam ad suum arbitrium fabricari et architectari. Quare licebit, si hac prompta copia contenti non erimus, nosmet ipsos nobis cogitatione nostra regionem constituere et idoneorum locorum commodissimam distinctionem comparare. De locis satis dictum est: nunc ad imaginum rationem transeamus.

XX. 33. Quoniam ergo rerum similes imagines esse oportet, ex omnibus verbis notas nobis similitudines eligere debemus: duplices igitur similitudines esse debent, unae rerum, alterae verborum. Rerum similitudines exprimuntur, quum summam ipsorum negotiorum imagines comparamus: verborum similitudines constituuntur, quum unius cuiusque nominis et vocabuli memoria imagine notatur. Rei totius memoriam saepe una nota et imagine simplici comprehendimus, hoc modo, ut si accusator dixerit ab reo hominem veneno necatum et hereditatis causa factum arguerit et eius rei multos dixerit testes et conscios esse: si hoc primum, ut ad defendendum nobis expeditum sit, meminisse volumus, in primo loco rei totius imaginem conformabimus: aegrotum in lecto cubantem faciemus ipsum illum, de quo agetur, si formam eius detinebimus; si eum noncognoverimus, aliquem aegrotum non de minimo loco sumemus, ut cito in mentem venire possit, et reum ad lectum eius adstituemus, dextera poculum, sinistra tabulas, medico testiculos arietinos tenentem. Hoc modo et testium et hereditatis et veneno necati memoriam habere poterimus. 34. Item deinceps caetera crimina ex ordine in locis ponemus; et, quotienscumque rem meminisse volumus, si formarum dispositione et imaginum diligenti notatione utemur, facile ea, quae volumus, memoria consequemur. XXI. Quum verborum similitudines imaginibus exprimere volumus, plus negotii suscipiemus et magis ingenium nostrum exercebimus. Id nos hoc modo facere oportebit: *Jam domuitionem reges Atridae parant.* In primo loco constituere oportet manus ad caelum tollentem Domitium, quum a Regibus Marciis loris caedatur. Hoc erit: *Jam domuitionem reges.* In altero loco Aesopum et Cimbrum † subornari ut ad Iphi-

geniam in Agamemnonem et Menelaum. Hoc erit: *Atridae parant*. Hoc modo omnia verba erunt expressa. Sed haec imaginum conformatio tum valet, si naturalem memoriam exsuscitaverimus hac notatione, ut, versu posito, ipsi nobiscum primum transeamus bis aut ter eum versum, deinde eum imaginibus verba exprimamus. Hoc modo naturae suppeditabitur doctrina. Nam utraque ab altera separata minus erit firma, ita tamen, ut multo plus in doctrina atque arte praesidii sit. Quod docere non gravaremur, ni metueremus, ne, quum ab instituto nostro recessissemus, minus commode servaretur haec dilucida brevitatis praeceptionis.

35. Nunc, quoniam solet accidere, ut imagines partim firmas et acres ad monendum idoneae sint, partim imbecillae et infirmae, quae vix memoriam possint excitare, qua de causa utrumque fiat, considerandum est, ut cognita causa, quas vitemus et quas sequamur imagines, scire possimus. XXII. Docet igitur nos ipsa natura, quid oporteat fieri. Nam si quas res in vita videmus parvas, usitatas, cotidianas, meminisse non solemus, propterea quod nulla nisi nova aut admirabili re commovetur animus. At si quid videmus aut audimus egregie turpe aut honestum, inusitatum, magnum, incredibile, ridiculum, id diu meminisse consuevimus. Itemque quas res ante ora videmus aut quod recens audivimus, obliviscimur plerumque; quae acciderunt in pueritia, meminimus optime saepe; nec hoc alia de causa potest accidere, nisi quod usitatae res facile e memoria elabuntur, insignes et novae manent diutius. 36. Solis exortus, cursus, occasus nemo admiratur, propterea quod cotidie fiunt; at eclipses solis mirantur, quia raro accidunt, et solis eclipses magis mirantur quam lunae, propterea quod hae crebriores sunt. Docet ergo se natura vulgari et usitata re non exsuscitari, novitate et insigni quodam negotio commoveri. Imitetur ars igitur naturam et, quod ea desiderat, inveniat: quod ostendit, sequatur. Nihil est enim, quod aut natura extremum invenerit aut doctrina primum; sed rerum principia ab ingenio profecta sunt, exitus disciplina comparantur. 37. Imagines igitur nos in eo genere constituere oportebit, quod genus manere in memoria diutissime potest. Haec res accidet, si quam maxime notas

similitudines constituemus; si non mutas nec vagas, sed aliquid agentes imagines ponemus; si egregiam pulcritudinem aut unicam turpitudinem eis attribuemus; si aliqua re exornabimus, ut si coronis aut veste purpurea, quo nobis notatior sit similitudo; aut si qua re deformabimus, ut si cruentam aut caeno oblitam aut rubrica delibutam inducamus, quo magis insignita sit forma, aut si ridiculas res aliquas imaginibus attribuamus: nam ea res quoque faciet, ut facilius meminisse possimus. Nam, quas res veras facile meminimus, easdem fictas et diligenter notatas meminisse non difficile est. Sed illud facere oportebit, ut identidem primos quosque locos imaginum renovandarum causa celeriter animo pervagemur.

XXIII. 38. Scio plerosque Graecos, qui de memoria scripserunt, fecisse, ut multorum verborum imagines conscriberent, uti, qui ediscere vellent, paratas haberent, ne quid in quaerendo consumerent operae. Quorum rationem aliquot de causis improbamus: primum, quod in verborum innumerabilium multitudine ridiculum est mille verborum imagines comparare. Quantulum enim poterunt haec valere, quum ex infinita verborum copia modo aliud, modo aliud nos verbum meminisse oportebit? Deinde cur volumus ab industria quemquam remove, ut ne quid ipse quaerat, nos illi omnia parata quaesitaque tradamus? Praeterea similitudine alia alius magis commovetur. Nam ut saepe, formam si quam similem cupiam dixerimus esse, non omnes habemus adsensores, quod alii videtur aliud, item fit in imaginibus, ut, quae nobis diligenter notata sit, ea parum videatur insignis aliis. 39. Quare sibi quemque suo commodo convenit imagines comparare. Postremo praeceptoris est docere, quemadmodum quaeri quidque conveniat, et unum aliquod aut alterum, non omnia, quae eius generis erunt, exempli causa subiicere, quo res possit esse dilucidior. Ut quum de prooemiis quaerendis disputamus, rationem damus quaerendi, non mille prooemiorum genera conscribimus, item arbitramur de imaginibus fieri convenire.

XXIV. Nunc, ne forte verborum memoriam aut nimis difficilem aut parum utilem arbitrere, ipsarum rerum me-

moria contentus sis, quod et utilior sit et plus habeat facilitatis, admonendus es, quare verborum memoriam non improbemus. Nam putamus oportere eos, qui velint res faciliores sine labore et molestia facile meminisse, in rebus difficilioribus esse ante exercitatos. Nec nos hanc verborum memoriam inducimus, ut versus meminisse possimus, sed ut hac exercitatione illa rerum memoria, quae pertinet ad utilitatem, confirmetur; ut ab hac difficili consuetudine sine labore ad illam facilitatem transire possimus. 40. Sed quum in omni disciplina infirma est artis praeceptio sine summa assiduitate exercitationis, tum vero in mnemonicis minimum valet doctrina, nisi industria, studio, labore, diligentia comprobatur. Quam plurimos locos ut habeas et quam maxime ad praecepta accommodatos curare poteris in imaginibus collocandis: exerceri cotidie convenit. Non enim, sicut a caeteris studiis abducimur nonnumquam occupatione, item ab hac re nos potest causa deducere aliqua. Numquam est enim, quin aliquid memoriae tradere velimus et tum maxime, quum aliquo maiore negotio detinemur. Quare quum sit utile facile meminisse, non te fallit, quod tantopere utile sit, quanto labore sit appetendum; quod poteris existimare, utilitate cognita. Pluribus verbis ad eam te adhortari non est sententia, ne aut tuo studio diffisi aut minus, quam res postulat, dixisse videamur. De quinta parte rhetoricae deinceps dicemus: tu primas quasque partes in animo frequenta et, quod maxime necesse est, exercitatione confirma.

M. TULLII CICERONIS

RHETORICORUM

AD

C. HERENNIUM

LIBER QUARTUS.

I. 1. Quoniam in hoc libro, Herenni, de elocutione conscripsimus et, quibus in rebus opus fuit exemplis uti, nostris exemplis usi sumus et id fecimus praeter consuetudinem Graecorum, qui de hac re scripserunt, necessario faciendum est, ut paucis rationem nostri consilii demus. Atque hoc nos necessitudine facere, non studio, satis erit signi, quod in superioribus libris nihil neque ante rem neque praeter rem locuti sumus. Nunc, si pauca, quae res postulat, dixerimus, tibi id, quod reliquum est artis, ita, ut institimus, persolvemus. Sed facilius nostram rationem intelliges, si prius, quid illi dicant, cognoveris.

Compluribus de causis putant oportere, quum ipsi praeceperint, quo pacto oporteat ornare elocutionem, unius cuiusque generis ab oratore aut poeta probato sumptum ponere exemplum. Et primum se id modestia commotos facere dicunt, propterea quod videatur esse ostentatio quaedam non satis habere praecipere de artificio, sed etiam ipsos videri velle artificiose gignere exempla: hoc est, inquiunt, ostentare se, non ostendere artem. 2. Quare pudor in primis est ad eam rem impedimento, ne nos solos probare, nos amare, alios contemnere et deridere videamur. Etenim quum possimus ab Ennio sumere aut a Graccho exemplum, videtur esse adrogantia illa relinquere, ad sua devenire. Praeterea exempla testimoniorum locum obtinent. Id enim, quod admonuerit et leviter fecerit praeceptio, exemplo sicut testimonio comprobatur. Ut igitur ridiculus sit, si quis in lite aut in iudicio domestico testimonio pugnet, sic, qui suum dederit exemplum, suo ipsius testimonio abutatur. Ut enim testimonium, sic exemplum rei confirmandae causa sumitur. Non ergo oportet hoc

nisi a probatissimo sumi, ne, quod aliud confirmare debeat, egeat ipsum confirmatione. Etenim necesse est aut se omnibus anteponant et sua maxime probent aut, si alia probant, negent optima esse exempla, quae ab oratoribus aut poëtis probatissimis sumpta sint. Si se omnibus anteponant, intolerabili adrogantia sunt; si quos sibi praeponunt et eorum exempla suis exemplis non putant praestare, non possunt dicere, quare sibi illos anteponant. II. Quid, ipsa auctoritas antiquorum non quum res probabiliores tum hominum studia ad imitandum alacriora reddit? Immo erigit omnium cupiditates et acuit industriam, quum spes iniecta est posse imitando Graeci aut Crassi consequi facultatem. 3. Postremo hoc ipsum summum est artificium res varias et dispares in tot poëmaticis et orationibus sparsas et vage disiectas ita diligenter eligere, ut unum quodque genus exemplorum sub singulos artis locos subicere possis. Hoc si industria solum fieri posset, tamen essemus laudandi, quum talem laborem non fugissemus; nunc sine summo artificio non potest fieri. Quis est enim, qui, nisi cum summe tenet artem, possit ea quae iubeat ars, de tanta et tam diffusa scriptura notare et separare? Caeteri, quum legunt orationes bonas aut poëmata, probant oratores et poëtas, neque intelligunt, qua re commoti probent; quod scire non possunt, ubi sit nec quid sit nec quo modo factum sit id, quod eos maxime delectet. At is, qui et haec omnia intelligit et idonea maxime eligit et omnia in arte maxime scribenda redigit in singulas rationes praeceptionis, necesse est eius rei summus artifex sit. Hoc igitur ipsum maximum artificium est in arte sua posse et alienis exemplis uti.

4. Haec illi quum dicunt, magis nos sua auctoritate commovent quam veritate disputationis. Illud enim veremur, ne cui satis sit ad contrariam rationem probandam, quod ab ea steterint ii, qui et inventores huius artificii fuerint et vetustate iam satis omnibus probati sint. Quodsi, illorum auctoritate remota, res omnes volent cum re comparare, intelligent non omnia concedenda esse antiquitati. III. Primum igitur, quod ab eis de modestia dicitur, videamus, ne nimium pueriliter proferatur. Nam si tacere aut nihil scribere modestia est, cur quidquam scribunt aut loquuntur? Sin aliquid

suum scribunt, cur, quo secius omnia scribant, impediuntur modestia? Quasi si quis Olympiam quum venerit cursum et steterit, ut mittatur, impudentes dicat esse illos, qui currere coeperint, ipse intra carcerem stet et narret aliis, quomodo Ladas aut Boeotus Sicyonius cursitarint, sic isti, quum in artis curriculum descenderunt, illos, qui in eo, quod est artificii, elaborent, aiunt facere immodeste; ipsi aliquem antiquum oratorem aut poëtam laudant scriptura sua: in stadium rhetoricae artis prodire non audent. 5. Non ausim dicere, sed tamen vereor, ne, qua in re laudem modestiae venentur, in ea ipsa re sint impudentes. Quid enim tibi vis? aliquis inquit. Artem tuam scribis; gignis novas nobis praeceptiones; eas ipse confirmare non potes; ab aliis exempla sumis. Vide ne facias impudenter, qui tuo nomini velis ex aliorum laboribus libere laudem. Nam si eorum volumina prehenderint antiqui oratores et poëtae et suum quisque de libris sustulerit, nihil istis, quod suum velint, relinquatur. At exempla, quoniam testimoniorum similia sunt, item convenit ut testimonia ab hominibus probatissimis sumi. Primum omnium exempla ponuntur hic non confirmandi neque testificandi causa, sed demonstrandi. Non enim, quum dicimus esse exornationem, quae verbi causa constet ex similiter desinentibus verbis, et ponimus hoc exemplum a Crasso, *quibus possumus et debemus*, testimonium collocamus, sed exemplum. Hoc interest igitur inter testimonium et exemplum: exemplo demonstratur id, quod dicimus, cuiusmodi sit; testimonio esse illud ita, ut nos dicimus, confirmatur. 6. Praeterea oportet testimonium cum re convenire; aliter enim rem non potest confirmare. At id, quod illi faciunt, cum re non convenit. Quid ita? quia pollicentur se artem scribere et exempla proferunt ab iis plerumque, qui artem nescierunt. Tum quis est, qui possit id, quod de arte scripserit, comprobare, nisi aliquid scribat ex arte? Contraque faciunt, quam polliceri videntur. Nam quum scribere artem instituunt, videntur dicere se excogitasse quod alios docerent; quum vero scribunt, ostendunt nobis, alii quid excogitarint. IV. At hoc ipsum difficile est, inquit, eligere de multis. Quid dicitis difficile? utrum laboriosum an artificiosum? Si laboriosum,

non statim praeclarum. Sunt enim multa laboriosa, quae si faciatis, non continuo gloriemini; nisi etiam, si vestra manu fabulas aut orationes totas transcripsissetis, gloriosum putaretis. Sin istud artificiosum egregium dicitis, videte ne insueti rerum maiorum videamini, si vos parva res sicuti magna delectat. Nam isto modo eligere rudis quidem nemo potest, sed sine summo artificio multi. 7. Quisquis enim audivit de arte paullo plus, in elocutione praesertim, omnia videre poterit, quae ex arte dicentur; facere nemo poterit nisi eruditus; ita, ut, si de tragoediis Ennii velis sententias eligere aut de Pacuvii anapaestos et quia plane rudis id facere nemo poterit, quum feceris, te litteratissimum putes, ineptus sis, propterea quod id facile faciat quivis mediocriter litteratus. Item si, quum ex orationibus aut poematis elegeris exempla, quae certis signis artificii notata sint, quia rudis id nemo facere possit, artificiosissime te fecisse putes, erres, propterea quod isto signo videmus te nonnihil scire, aliis signis multa scire intelligemus. Quod si artificiosum est intellegere, quae sint ex arte scripta, multo est artificiosius ipsum scribere ex arte. Qui enim scribit artificiose, ab aliis commode scripta facile intelligere poterit: qui eligit facile, non continuo ipse commode scribet. Et, si est maxime artificiosum, alio tempore utantur ea facultate, non tum, quum parere ipsi et gignere et proferre debent. Postremo in eo vim artificii consumant, ut ipsi ab aliis potius eligendi, quam aliorum boni electores existimentur. Contra ea, quae ab iis dicuntur, qui dicunt alienis exemplis uti oportere, satis est dictum. Nunc, quae separatim dici possunt, consideremus.

V. Dicimus igitur eos quum ideo, quod alienis utantur, peccare, tum magis etiam delinquere, quod a multis exempla sumant. Sed de eo, quod postea diximus, antea videamus. Si concederem aliena oportere adsumere exempla, vincerem unius oportere: primum, quod contra hoc nulla staret illorum ratio. Liceret enim eligerent et probarent quemlibet, qui sibi in omnes res suppeditaret exempla, vel poetam vel oratorem, cuius auctoritate niterentur. Deinde interest magni eius, qui discere vult, utrum unum omnia an omnia neminem,

aliud alium putet consequi posse. Si enim putabit posse omnia penes unum consistere, ipse quoque ad omnium nitetur facultatem. Si id desperarit, in paucis se exerebit; ipsis enim contentus erit; nec mirum, quum ipse praeceptor artis omnia penes unum reperire non potuerit. Adlatis igitur exemplis a Catone, a Gracchis, a Laelio, a Scipione, Galba, Porcina, Crasso, Antonio caeterisque, item sumptis aliis a poetis et historiarum scriptoribus, necesse erit eum, qui discet, putare ab omnibus omnia; ab uno pauca vix potuisse sumi. 8. Quare unius alicuius esse se similem satis habebit: omnia, quae omnes habuerint, solum habere se posse diffidet. Ergo inutile est ei, qui discere vult, putare neminem omnia posse. Igitur nemo in hanc incidet opinionem, si ab uno exempla sumpsissent. Nunc hoc signi est ipsos artis scriptores non putasse unum potuisse in omnibus elocutionis partibus enitere, quoniam neque sua protulerunt neque unius alicuius aut denique duorum, sed ab omnibus oratoribus et poetis exempla sumpserunt. Deinde, si quis velit artem demonstrare nihil prodesse ad discendum, non male utatur hoc adiumento, quod unus omnes artis partes nemo consequi potuerit. Quod igitur iuvat horum rationem, qui omnino improbant artem, id non ridiculum est ipsum scriptorem artis suo iudicio comprobare? Ergo ab uno sumenda fuisse docuimus exempla, si semper aliunde sumerentur. VI. 9. Nunc omnino aliunde sumenda non fuisse sic intelligemus. Primum omnium, quod ab artis scriptore adfertur exemplum, de eiusdem artificio debet esse. Ut, si quis purpuram aut aliud quidpiam vendens dicat: Sume a me; sed huius exemplum aliunde rogabo tibi ostendam; si mercis ipsi, qui venditant, aliunde exemplum quaerit, aut in arceis acervos se dicant tritici habere et eorum exemplum pugno non habeant, quod ostendant; si Triptolemus, quum hominibus semen largiretur, ipse ab aliis id hominibus mutaretur, aut si Prometheus, quum mortalibus ignem dividere vellet, ipse a vicinis cum testo ambulans carbunculos corrogaret, ridiculus videretur: isti magistri, omnium dicendi praeceptores, non videntur sibi ridicule facere, quum id, quod aliis pollicentur, ab aliis quaerunt. Si qui se fontes maximos, penitus

absconditos aperuisse dicat et haec siliens quum maxime loquatur neque habeat, qui silim sedet, non rideatur? Isti quum non modo dominos se fontium, sed se ipsos fontes esse dicant et omnium rigare debeant ingenia, non putant fore ridiculum, si, quum id polliceantur, arescant ipsi siccitate. Chares ab Lysippo statuas facere non isto modo didicit, ut Lysippus caput ostenderet Myronium, brachia Praxitelia, pectus Polyclethium, [ventrem et crura***]; sed omnia coram magistrum facientem videbat, caeterorum opera vel sua sponte poterat considerare. Isti credunt eos, qui haec velint discere, alia ratione doceri posse commodius. VII. 10. Praeterea ne possunt quidem ea, quae sumuntur ab aliis, exempla tam esse accommodata ad artem, propterea quod in dicendo leviter unus quisque locus plerumque tangitur, ne ars appareat, in praecipiendo expresse conscripta ponere oportet exempla, uti in artis formam convenire possint, et post in dicendo, ne possit ars eminere et ab omnibus videri, facultate oratoris occultatur. Ergo etiam ut magis ars cognoscatur, suis exemplis melius est uti. Postremo haec quoque res nos duxit ad hanc rationem, quod, quae nomina rerum Graeca convertimus, ea remota sunt a consuetudine. Quae enim res apud nostros non erant, earum rerum nomina non poterant esse usitata. Ergo haec asperiora primo videantur necesse est, id quod fiet rei, non nostra, difficultate. Reliquum scripturae consumetur in exemplis: haec aliena si posuissemus, factum esset, ut, quod commodius esset in hoc libro, id nostrum non esset; quod asperius et inusitatum, id proprie nobis attribueretur. Ergo hanc quoque incommoditatem fugimus. His de causis, quum artis inventionem Graecorum probassemus, exemplorum rationem secuti non sumus.

Nunc tempus postulat, ut ad elocutionis praecepta transeamus. Bipertita igitur erit nobis elocutionis praeceptio. Primum dicemus, quibus in generibus semper omnis oratoria elocutio debeat esse; deinde ostendemus, quas res semper habere debeat. VIII. 11. Sunt igitur tria genera, quae genera nos figuras appellamus, in quibus omnis oratio non vitiosa consumitur; unam gravem, alteram mediocrem, tertiam atte-

nuatam vocamus. Gravis est, quae constat ex verborum gravium laevi et ornata constructione. Mediocris est, quae constat ex humiliore neque tamen ex infima et pervulgatissima verborum dignitate. Attenuata est, quae demissa est usque ad usitatissimam puri consuetudinem sermonis.

In gravi consumetur oratio figura, si, quae cuiusque rei poterunt ornatissima verba reperiri, sive propria sive extranea, ad unam quamque rem accommodabuntur; et, si graves sententiae, quae in amplificatione et commiseratione tractantur, eligentur; et, si exornationes sententiarum aut verborum, quae gravitatem habebunt, de quibus post dicemus, adhibebuntur. 12. In hoc genere figurae erit hoc exemplum: Nam quis est vestrum, iudices, qui satis idoneam possit in eum poenam excogitare, qui prodere hostibus patriam cogitarit? quod maleficium eum hoc scelere comparari, quod huic maleficio dignum supplicium potest inveniri? In iis, qui violassent ingenuam, matremfamilias constuprassent, pulsassent aliquem aut postremo necassent, maxima supplicia maiores consumpserunt; huic truculentissimo ac nefario facinori singularem poenam reliquerunt. Atque in aliis maleficiis ad singulos aut ad paucos ex alieno peccato iniuria pervenit; huius sceleris qui sunt adfines, uno consilio universis civibus atrocissimas calamitates machinantur. O feros animos! o crudeles cogitationes! o derelictos homines ab humanitate! qui id agere ausi sunt aut cogitare potuerunt, quo pacto hostes, revulsis maiorum sepulcris, deiectis moenibus, evanescentes irruerent in civitatem; quo modo deum templis spoliatis, optimatibus trucidatis, aliis abreptis in servitutem, matribusfamilias et ingenuis sub hostilem libidinem subiectis, urbs acerbissimo concidat incendio conflagrata; qui se non putant id, quod voluerint, ad exitum perduxisse, nisi sanctissimae patriae miserandum scelerati viderint cinerem. Nequeo verbis consequi, iudices, indignitatem rei; sed negligentius id fero, quia vos mei non egetis. Vester enim vos animus amantissimus rei publicae facile edocet, ut eum, qui fortunas omnium voluerit prodere, praecipitem proturbetis ex ea civitate, quam iste hostium spurcissimorum dominatu nefario voluit obruere.

IX. 13. In mediocri figura versabitur oratio, si haec, ut ante dixi, aliquantulum demiserimus neque tamen ad infimum descenderimus, sic: Quibuscum bellum gerimus, iudices, videtis; cum sociis, qui pro nobis pugnare et imperium nostrum nobiscum simul virtute et industria conservare soliti sunt. Hi quum se et opes suas et copiam necessario norunt, tum vero nihilo minus propter propinquitatem et omnium rerum societatem, quid in omnibus rebus populus Romanus posset, scire et existimare poterant. Hi quum deliberassent nobiscum bellum gerere, quaeso, quae res erat, qua freti bellum suscipere conarentur, quum multo maximam partem sociorum in officio manere intelligerent? quum sibi non multitudinem militum, non idoneos imperatores, non pecuniam publicam praesto esse viderent? non denique ullam rem, quae res pertineret ad bellum administrandum? Si cum finitimis de finibus bellum gererent, si totum certamen in uno proelio positum putarent, tamen omnibus rebus instructiores et apparatus venirent; nedum illi imperium orbis terrae, cui imperio omnes gentes, reges, nationes partim vi, partim voluntate concesserunt, quum aut armis aut liberalitate a populo Romano superati essent, ad se transferre tantulis viribus conarentur. Quaeret aliquis: Quid? Fregellani non sua sponte conati sunt? Eo quidem isti minus facile conarentur, quod illi quemadmodum discessissent, videbant. Nam rerum imperiti, qui unius cuiusque rei de rebus ante gestis exempla petere non possunt, si per imprudentiam facillime deducuntur in fraudem; at ii, qui sciunt, quid aliis acciderit, facile ex aliorum eventis suis rationibus possunt providere. Nulla igitur re inducti, nulla spe freti arma sustulerunt? Quis hoc credet, tantam amentiam quemquam tenuisse, ut imperium populi Romani temptare auderet nullis copiis fretus? Ergo aliquid fuisse necesse est. Quid aliud, nisi id, quod dico, potest esse?

X. 14. In attenuato figurae genere, quod ad infimum et cotidianum sermonem demissum est, hoc erit exemplum: Nam ut forte hic in balneas venit, coepit, postquam perfusus est, defricari. Deinde, ubi visum est, ut in alveum descenderet, ecce ibi iste de transverso: Heus, inquit, adolescens,

pueri tui modo me pulsarunt; satis facias oportet. Hic, qui id aetatis ab ignoto praeter consuetudinem appellatus esset, erubuit. Iste clarius eadem et alia dicere coepit. Hic vix: Tamen, inquit, sine me considerare. Tum vero iste clamare voce ista, quae vel rabulae cuivis rubores elicere posset: Ita petulans es atque acer, ut ne ad solarium quidem, ut mihi videtur, sed pone scaenam et in eiusmodi locis exercitatus sis. Conturbatus est adolescens: nec mirum, cui etiam nunc paedagogi lites ad oriculas versarentur imperito huiusmodi conviciorum. Ubi enim iste vidisset scurram exhausto rubore, qui se putaret nihil habere, quod de existimatione perderet, ut omnia sine famae detrimento facere posset? 15. Igitur genera figurarum ex ipsis exemplis intelligi poterunt. Erit enim et attenuata verborum constructio quaedam et item alia in gravitate, alia posita in mediocritate.

Est autem cavendum, ne, dum haec genera consecutemur, in finitima et propinqua vitia veniamus. Nam gravis figura, quae laudanda est, propinqua est ei, quae fugienda est; quae recte videbitur appellari, si sufflata nominabitur. Nam ita ut corporis bonam habitudinem tumor imitatur saepe, item gravis oratio saepe imperitis videtur ea, quae turget et inflata est, quum aut novis aut priscis verbis aut duriter aliunde translatis aut gravioribus, quam res postulat, aliquid dicitur, hoc modo: Nam qui perduellionibus venditat patriam, non satis supplicii dederit, si praeceps in Neptunias depulsus erit lacunas. Poenitet igitur istum, qui montes belli fabricatus est, campos sustulit pacis. In hoc genus plerique quum declinavissent, ab eo, quo profecti sunt, aberrarunt et specie gravitatis falluntur nec perspicere possunt orationis tumorem. XI. 16. Qui in mediocre genus orationis profecti sunt, si pervenire eo non potuerunt, errantes perveniunt ad confinium eius generis, quod appellamus fluctuans et dissolutum, eo quod est sine nervis et articulis, [ut hoc modo appellem fluctuans, eo quod fluctuat huc et illuc] nec potest confirmate neque viriliter sese expedire. Id est huiusmodi: Socii nostri quum belligerare nobiscum vellent, profecto ratiocinati essent etiam atque etiam, quid possent facere, si quidem sua sponte facerent et non haberent hinc adiutores multos, malos homines et audac-

ces. Solent enim diu cogitare omnes, qui magna negotia volunt agere. Non potest huiusmodi sermo tenere attentum auditorem: diffluit enim totus neque quidquam comprehendens perfectis verbis amplectitur. Qui non possunt in illa facetissima verborum attenuazione commode versari, veniunt ad aridum et exsangue genus orationis, quod non alienum est exile nominari, cuiusmodi est hoc: Nam istic in balineis accessit ad hunc: postea dicit: Hic tuus servus me pulsavit. Postea dicit hic illi: Considerabo. Post ille convicium fecit et magis magisque praesente multis clamavit. Frivolus hic quidem iam et illiberalis est sermo. Non enim est adeptus id, quod habet attenuata figura, puris et electis verbis compositam orationem. Omne genus orationis et grave et mediocre et attenuatum dignitate adficiunt exornationes, de quibus post loquemur; quae si rarae disponuntur, distinctam, sicuti coloribus; si crebrae collocabuntur, oblitam reddunt orationem. Sed figuram in dicendo commutare oportet, ut gravem mediocris, mediocrem excipiat attenuata, deinde identidem commutentur, ut facile satietas varietate vitetur.

XII. 17. Quoniam, quibus in generibus elocutio versari debeat, dictum est, videamus nunc, quas res debeat habere elocutio commoda et perfecta. Quae maxime ad modum oratoris accommodata est, tres res in se debet habere, elegantiam, compositionem, dignitatem. Elegancia est, quae facit, ut unum quidque pure et aperte dici videatur. Haec distribuitur in Latinitatem et explanationem. Latinitas est, quae sermonem purum conservat, ab omni vitio remotum. Vitia in sermone, quo minus is Latinus sit, duo possunt esse: soloecismus et barbarismus. Soloecismus est, quum in verbis pluribus consequens verbum superiori non accommodatur. Barbarismus est, quum verbum aliquod vitiose effertur. Haec qua ratione vitare possimus, in arte grammatica dilucide dicemus. Explanatio est, quae reddit apertam et dilucidam orationem. Ea comparatur duabus rebus, usitatis verbis et propriis. Usitata sunt ea, quae versantur in sermone et consuetudine cotidiana, propria, quae eius rei verba sunt aut esse possunt, qua de loquemur.

18. Compositio est verborum constructio, quae facit

omnes partes orationis aequabiliter perpolitae. Ea conservabitur, si fugiemus crebras vocalium concursiones, quae vastam atque hiantem orationem reddunt, ut haec est: Bacae aerae amoenissimae impendebant. Et, si vitabimus eisdem litterae nimiam adsiduitatem; cui vitio versus hic erit exemplo: nam hic nihil prohibet in vitiis alienis exemplis uti:

O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti,
et hic eiusdem poetae:

Quidquam quisquam quoquam, quod conveniat, neget?

Et, si eiusdem verbi adsiduitatem nimiam fugiemus, huiusmodi: Nam cuius rationis ratio non exstet, ei rationi ratio non est fidem habere. Et, si non utemur continenter similiter cadentibus verbis, hoc modo:

Plentes, plorantes, lacrimantes, obtestantes:
et, si verborum transiectionem vitabimus, nisi quae erit concinna, qua de re posterius loquemur; quo in vitio est Lucilius adsiduus, ut haec est in priore libro:

Has res ad te scriptas, Luci, misimus, Aeli.

Item fugere oportet longam verborum continuationem, quae et auditoris aures et oratoris spiritum laedit. His vitiis in compositione vitatis reliquum operis consumendum est in dignitate.

XIII. Dignitas est, quae reddit ornatam orationem, varietate distinguens. Haec in verborum et in sententiarum exornationem dividitur. Verborum exornatio est, quae ipsius sermonis insignita continetur perpolitio. Sententiarum exornatio est, quae non in verbis, sed in ipsis rebus quamdam habet dignitatem.

19. Repetitio est, quum continenter ab uno atque eodem verbo in rebus similibus et diversis principia sumuntur, hoc modo: Vobis istud attribuendum est, vobis gratia est habenda, vobis ista res erit honori. Item: Scipio Numantiam sustulit, Scipio Karthaginem delevit, Scipio pacem peperit, Scipio civitatem servavit. Item: Tu in forum prodire, tu lucem conspicerere, tu in horum conspectum venire conaris? audes verbum facere? audes quidquam ab istis petere? audes supplicium deprecari? Quid est quod possis defendere?

quid est quod audeas postulare? quid est quod tibi concedi putes oportere? Non ius iurandum reliquisti? non amicos prodidisti? non parenti manus adtulisti? non denique in omni dedecore volutatus es? Haec exornatio quum multum venustatis habet tum gravitatis et acrimoniae plurimum. Quare videtur esse adhibenda et ad ornandam et ad exaugendam orationem.

Conversio est, per quam non, ut ante, primum repetimus verbum, sed ad postremum continenter revertimur, hoc modo: Poenos populus Romanus iustitia vicit, armis vicit, liberalitate vicit. Item: Ex quo tempore concordia de civitate sublata est, libertas sublata est, fides sublata est, amicitia sublata est, res publica sublata est. Item: C. Laelius homo navus erat, ingeniosus erat, doctus erat, bonis viris et studiosis amicus erat: ergo in civitate primus erat. Item: Nam quum istos, ut absolvant te, rogas, ut peierent, rogas; ut existimationem negligant, rogas; ut leges populi Romani tuae libidini largiantur, rogas.

XIV. 20. Complexio est, quae utramque complectitur exornationem, et hanc et quam ante exposuimus, ut et repetatur [primum] idem verbum saepius et crebro ad idem postremum revertamur, hoc modo: Qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Karthaginienses. Qui sunt, qui crudelissime bellum gesserunt? Karthaginienses. Qui sunt, qui Italiam deformaverunt? Karthaginienses. Qui sunt, qui sibi postulant ignosci? Karthaginienses. Videte ergo, quam conveniat eos impetrare. Item: Quem senatus damnarit, quem populus Romanus damnarit, quem omnium existimatio damnarit, eum vos sententiis vestris absolvatis?

Treductio est, quae facit, uti, quum idem verbum crebrius ponatur, non modo non offendat animum, sed etiam concinniore orationem reddat, hoc pacto: Qui nihil habet in vita iucundius vita, is cum virtute vitam non potest colere. Item: Eum hominem appellas, qui si fuisset homo, nunquam tam crudeliter hominis vitam petisset. At erat inimicus. Ergo inimicum sic ulcisci voluit, ut ipse sibi reperiretur inimicus? Item: Divitias sine divitis esse, tu vero virtutem praefere divitiis. Nam si voles divitias cum virtute comparare, vix

satis idoneae tibi videbuntur divitiae, quae virtutis pedisequae sint. 21. Ex eodem genere est exornationis, quum idem verbum ponitur modo in hac, modo in altera re, hoc modo: Cur eam rem tam studiose curas, quae tibi multas dabit curas? Item: Nam amari iucundum sit, si curetur, ne quid insit amari. Item: Veniam ad vos, si mihi senatus det veniam. In his quattuor generibus exornationum, quae adhuc propositae sunt, non inopia verborum fit, ut ad idem verbum redeatur saepius; sed inest festivitas quaedam, quae facilius auribus diiudicari quam verbis demonstrari potest.

XV. Contentio est, quum ex contrariis [verbis aut] rebus oratio conficitur, hoc pacto: Habet adsentatio iucunda principia, eadem exitus amarissimos adfert. Item: Inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes. Item: In otio tumultuaris; in tumultu es otiosus. In re frigidissima cales; in ferventissima friges. Tacito quum opus est, clamas; quum tibi loqui convenit, obmutescis. Ades: abesse vis; abes: reverti cupis. In pace bellum quaeritas; in bello pacem desideras. In contione de virtute loqueris; in proelio prae ignavia tubae sonitum perferre non potes. Hoc genere si distinguemus orationem, et graves et ornati poterimus esse.

22. Exclamatio est, quae conficit significationem doloris aut indignationis alicuius per hominis aut urbis aut loci aut rei cuiuspiam compellationem, hoc modo: Te nunc adloquor, Africane, cuius mortui quoque nomen splendori ac decori est civitati. Tui clarissimi nepotes suo sanguine aluerunt inimicorum crudelitatem. Item: Perfidiosae Fregellae, quam facile scelere vestro contabuistis! ut, cuius nitor urbis Italiam nuper illustravit, eius nunc vix fundamentorum reliquiae maneant. Item: Bonorum insidiatores, latrocinio vitam innocentissimi cuiusque petistis; tantamne ex iniquitate iudiciorum vestris calumniis adsumitis facultatem! Haec exclamatione si loco utemur, raro et quum rei magnitudo postulare videbitur, ad quam volumus indignationem animum auditoris adducemus.

Interrogatio non omnis gravis est neque concinna, sed haec, quae, quum enumerata sunt ea, quae obsunt causae adversariorum, confirmat superiorem orationem, hoc pacto:

Quum igitur haec omnia faceres, diceres, administrares, utrum animos sociorum ab re publica removebas et abalienabas, an non? et utrum aliquem exorari oportuit, qui istaec prohiberet ac fieri non sineret, an non?

XVI. 23. Ratiocinatio est, per quam ipsi a nobis rationem poscimus, quare quidque dicamus, et crebro nosmet a nobis petimus unius cuiusque propositionis explanationem. Ea est huiusmodi: Maiores nostri si quam unius peccati mulierem damnabant, simplici iudicio multorum malefactorum convictam putabant. Quo pacto? quoniam, quam impudicam iudicarent, ea veneficii quoque damnata existimabatur. Quid ita? quia necesse est eam, quae suum corpus addixerit turpissimae cupiditati, timere multos. Quos istos? Virum, parentes, caeteros, ad quos videt sui dedecoris infamiam pertinere. Quid postea? quos tantopere timeat, eos necesse est, ut, quoquo modo possit, veneficio petat. Cur? quia nulla potest honesta ratio retinere eam, quam magnitudo peccati facit timidam, intemperantia audacem, natura muliebris inconsideratam. Quid? veneficii damnatam quid putabant? impudicam quoque necessario. Quare? quia nulla facilius ad id maleficium causa, quam turpis amor et intemperans libido commovere potuit; quum cuius mulieris animus esset corruptus, eius corpus castum esse non putaverunt. Quid in viris? Idemne hoc observabant? Minime. Quid ita? Quia viros ad unum quodque maleficium singulae cupiditates impellunt: mulieres ad omnia maleficia cupiditas una ducit. Item: Bene maiores nostri hoc comparaverunt, ut neminem regem, quem armis cepissent, vita privarent. Quid ita? Quia, quam nobis fortuna facultatem dedisset, iniquum erat in eorum supplicio consumere, quos eadem fortuna paullo ante in amplissimo statu collocarat. Quid, quod exercitum contra duxit? Desino meminisse. Quid ita? Quia viri fortis est, qui de victoria contendunt, eos hostes putare; qui victi sint, eos homines iudicare, ut possit bellum fortitudo minuere, pacem humanitas augere. At ille, si vicisset, num idem fecisset? Non profecto tam sapiens fuisset. Cur igitur ei parcis? Quia talem stultitiam contemnere, non imitari consuevi. 24. Haec exoratio ad sermonem vehementer accommodata est et ani-

mum auditoris retinet attentum quum venustate sermonis tum rationum expectatione.

XVII. Sententia est oratio sumpta de vita, quae aut quid sit aut quid esse oporteat in vita, breviter ostendit, hoc pacto: Difficile est primum virtutem revereri, qui semper secunda fortuna sit usus. Item: Liber is est existimandus, qui nulli turpitudini servit. Item: Egens aequae est is, qui non satis habet, et is, cui satis nihil potest esse. Item: Optima vivendi ratio est eligenda; eam iucundam consuetudo reddet. Huiusmodi sententiae simplices non sunt improbandae, propterea quod habet brevis expositio, si rationis nullius indiget, magnam delectationem. Sed illud quoque probandum est genus sententiae, quod confirmatur subiectione rationis, hoc pacto: Omnes bene vivendi rationes in virtute sunt collocandae, propterea quod sola virtus in sua potestate est, omnia praeter eam subiecta sunt sub fortunae dominationem. Item: Qui fortunis alicuius inducti amicitiam eius secuti sunt, hi, simul ac fortuna dilapsa est, devolant omnes. Quum enim recessit ea res, quae fuit consuetudinis causa, nihil superest, quare possint in amicitia teneri. Sunt item sententiae, quae dupliciter efferuntur. Hoc modo sine ratione: Errant, qui in prosperis rebus omnes impetus fortunae se putant fugisse. Sapienter cogitant, qui temporibus secundis casus adversos reformidant. 25. Cum ratione, hoc pacto: Qui adolescentium peccatis ignosci putant oportere, falluntur, propterea quod aetas illa non est impedimento bonis studiis. At hi sapienter faciunt, qui adolescentes maxime castigant, ut, quibus virtutibus omnem vitam tueri possint, eas in aetate maturissima velint comparare. Sententias interponi raro convenit, ut rei actores, non vivendi praeceptores videamur esse. Quum ita interponentur, multum adferent ornamenti et necesse est animo comprobet eam tacitus auditor, quum ad causam videat accommodari rem certam, ex vita et moribus sumptam.

XVIII. Contrarium idem fere est, quod contentio. Contrarium est, quod ex rebus diversis duabus alteram breviter et facile confirmat, hoc pacto: Nam, qui suis rationibus inimicus fuerit semper, eum quomodo alienis rebus amicum

fore speres? Item: Nam, quem in amicitia perfidiosum cognoveris, eum quare putes inimicitias eum fide deposuisse? aut qui privatus intolerabili superbia fuerit, eum commodum et cognoscentem sui fore in potestate qui speres? et qui in sermonibus et conventu amicorum verum non dixerit, numquid eum sibi in contionibus credis a mendacio temperatum? Item: Quos ex collibus deiecimus, eum iis in campo metuimus dimicare? Qui quum plures erant, paucis nobis exaequari non poterant, ei, postquam pauciores sunt, metuimus, ne sint superiores? 26. Hoc orationis genus breviter et continuatis verbis perfectum debet esse, et quum commodum est auditu propter brevem et absolutam conclusionem tum vero vehementer id, quod opus est oratori, comprobatur contraria re et ex eo, quod dubium non est, expedit illud, quod est dubium, ut aut dilui non possit aut multo difficillime possit.

XIX. Membrum orationis appellatur res breviter absoluta sine totius sententiae demonstratione, quae denuo alio membro orationis excipitur, hoc modo: Et inimico proderas. Id est unum, quod appellamus membrum; deinde hoc excipitur oportet altero: Et amicum laedebas. Ex duobus membris si vis, haec exornatio potest constare; sed commodissima et absolutissima est, quae ex tribus constat, hoc pacto: Et inimico proderas et amicum laedebas et tibi non consulabas. Item: Nec rei publicae consuluisti nec amicis profuisti nec inimicis restitisti.

Articulus dicitur, quum singula verba intervallis distinguuntur caesa oratione, hoc modo: Acrimonia, voce, vultu adversarios perterruisti. Item: Inimicos invidia, iniuriis, potentia, perfidia sustulisti. Inter huius generis et illius superioris vehementiam hoc interest, quod illud tardius et rarius venit, hoc crebrius et celerius pervenit. Itaque in illo genere ex remotione brachii et contortione dexteræ gladius ad corpus adferri, in hoc autem crebro et celeri corpus vulnere consauciari videtur.

27. Continuatio est [continens] et densa frequentatio verborum cum absolute sententiarum. Ea utemur commodissime tripertito: in sententia, in contrario, in conclusione,

In sententia, hoc pacto: Ei non multum potest obesse fortuna, qui sibi firmiter in virtute, quam in casu praesidium collocavit. In contrario, hoc modo: Nam si quis spei non multum collocarit in casu, quid est quod ei magnopere casus obesse possit? In conclusione, hoc pacto: Quodsi in eos plurimum fortuna potest, qui suas rationes omnes in casum contulerunt, non sunt omnia committenda fortunae, ne magnam nimis in nos habeat dominationem. In his tribus generibus ad continuationis vim adeo frequentatio necessaria est, ut infirma facultas oratoris videatur, nisi sententiam et contrarium et conclusionem frequentibus efferat verbis. Sed alias quoque nonnumquam non alienum est, tametsi necesse non est, eloqui res aliquas per huiusmodi continuationes.

XX. Compar appellatur, quod habet in se membra orationis, de quibus ante diximus, quae constant ex pari fere numero syllabarum. Hoc non dinumeratione nostra fiet: nam id quidem puerile est: sed tantum adferet usus et exercitatio facultatis, ut animi quodam sensu par membrum superiori referre possimus, hoc modo: In proelio mortem parens optebat, domi filius nuptias comparabat; haec omnia graves casus administrabant. Item: Alii fortuna dedit felicitatem, huic industria virtutem comparavit. 28. In hoc genere saepe fieri potest, ut non plane par numerus sit syllabarum et tamen esse videatur; si una aut etiam altera syllaba est alterutrum brevius † aut si, quum in altero plures sunt, in altero longior aut longiores, plenior aut pleniores syllabae erunt, ut longitudo aut plenitudo harum multitudinem alterius adsequatur et exaequet.

Similiter cadens exornatio appellatur, quum in eadem constructione verborum duo aut plura sunt verba, quae similiter iisdem casibus efferuntur, hoc modo: Hominem laudem egentem virtutis, abundantem felicitatis? Item: Huic omnis in pecunia spes est, a sapientia est animus remotus. Diligentia comparat divitias, negligentia corrumpit animum: et tamen, quum ita vivit, neminem prae se ducit hominem. Similiter desinens est, quum, tametsi casus non insunt in verbis, tamen similes exitus sunt, hoc pacto: Turpiter audes facere, nequiter studes dicere. Vivis invidiose, delinquis

studiose, loqueris odiose. Item: Audaciter territas, humiliter placas. Haec duo genera, quorum alterum in exitus, alterum in casus similitudine versatur, inter se vehementer conveniunt; et ea re, qui his bene utuntur, plerumque simul ea collocant in iisdem partibus orationis. Id hoc modo facere oportet: Perditissima ratio est amorem petere, pudorem fugere, diligere formam, negligere famam. Hic et ea verba, quae casus habent, ad casus similes et illa, quae non habent, ad similes exitus veniunt.

XXI. 29. Adnominatio est, quum ad idem verbum et [ad idem] nomen acceditur commutatione vel unius litterae aut litterarum aut ad res dissimiles similia verba accommodantur. Ea multis et variis rationibus conficitur. Attenuatione aut complexione eiusdem litterae, sic: Hic, qui se magnifice iacet atque ostentat, venit ante, quam Romam venit. Et ex contrario, sic: Hic, quos homines alea vincit, eos ferro statim vincit. Productione eiusdem litterae, hoc modo: Hunc avium dulcedo ducit ad avium. Brevitate eiusdem litterae, hoc modo: Hic tametsi videtur esse honoris cupidus, tamen non tantum curiam diligit, quantum Curiam. Addendis litteris, hoc pacto: Hic sibi posset temperare, nisi amori mallet obtemperare. Demendis vero litteris, sic: Si lenones vitasset tamquam leones, vitae tradidisset se. Transferendis litteris, sic: Videte, iudices, utrum homini navo an vano credere malitis. Item: Nolo esse laudator, ne videar adulator. Commutandis, hoc modo: Deligere oportet, quem velis diligere. Hae sunt adnominations, quae in litterarum brevi commutatione aut productione aut transiectione aut aliquo huiusmodi genere versantur. XXII. 30. Sunt autem aliae, quae non habent tam propinquam in verbis similitudinem et tamen dissimiles non sunt: quibus de generibus unum est huiusmodi: Quid veniam, qui sim, quare veniam, quem insimulem, cui prosim, quem postulem, brevi cognoscetis. Nam hic est in quibusdam verbis quaedam similitudo non tam adfectanda, quam illae superiores, sed tamen adhibenda nonnumquam. Alterum genus huiusmodi: Demus operam, Quirites, ne omnino patres descripti circumscripti putentur. Haec adnominatio magis accedit ad similitudinem quam superior, sed minus quam illae

superiores, propterea quod non solum additae, sed uno tempore demptae quoque litterae sunt. Tertium genus est, quod versatur in casuum commutatione aut unius aut plurium nominum. 31. Unius nominis, hoc modo: Alexander Macedo summo labore animum ad virtutem a pueritia confirmavit. Alexandri virtutes per orbem terrae cum laude et gloria vulgatae sunt. Alexandro si vita data longior esset, Oceanum [manus] Macedonum transvolasset. Alexandrum omnes maxime metuerant, iidem plurimum dilexerunt. Varie hic unum nomen in commutatione casuum volutatum est. Plura nomina casibus commutatis hoc modo facient adnominationem: Ti. Gracchum rem publicam administrantem prohibuit indigna nex diutius in ea commorari. C. Graccho similis occisio est oblata, quae virum rei publicae amantissimum subito de sinu civitatis eripuit. Saturninum, fide captum, malorum perfidia per scelus vita privavit. Tuus, o Druse, sanguis domesticos parietes et vultum parentis aspersit. Sulpicio qui paulo ante omnia concedebant, eum brevi spatio non modo vivere, sed etiam sepeliri prohibuerunt. 32. Haec tria proxima genera exornationum, quorum unum in similiter cadentibus, alterum in similiter desinentibus verbis, tertium in adnominationsibus positum est, perraro sumenda sunt, quum in veritate dicimus; propterea quod non haec videntur reperiri posse sine elaboratione et consumptione operae; XXIII. eiusmodi autem studia ad delectationem quam ad veritatem videntur accommodatiora. Quare fides et gravitas et severitas oratoria minuitur his exornationibus frequenter collocatis et non modo tollitur auctoritas dicendi, sed offenditur quoque in eiusmodi oratione, propterea quod est in his lepos et festivitas, non dignitas neque pulcritudo. Quare, quae sunt ampla atque pulchra, diu placere possunt; quae lepida sunt et concinna, cito satietate adficiunt aurium sensum fastidiosissimum. Quomodo igitur, si crebro his generibus utemur, puerili videbimur elocutione delectari, item, si raro interseremus has exornationes et in causa tota varie dispergemus, commode luminibus distinctis illustrabimus orationem.

33. Subiectio est, quum interrogamus adversarios aut quaerimus ipsi, quid ab illis aut quid contra nos dici possit,

deinde subiicimus id, quod oportet dici aut non oportet aut nobis adiumento futurum est aut obfuturum illis e contrario, hoc modo: Quaero igitur, unde iste tam pecuniosus factus sit. Amplum patrimonium relictum est? At patris bona venierunt. Hereditas aliqua venit? Non potest dici, sed etiam a necessariis omnibus exheredatus est. Praemium aliquod ex lite aut iudicio cepit? Non modo id non fecit, sed etiam insuper ipse grandi sponsione victus est. Ergo, si his rationibus locupletatus non est, sicut omnes videtis, aut isti domi nascitur aurum aut, unde non est licitum, pecunias cepit. XXIV. Item: Saepe, iudices, animum adverti multos aliqua ex honesta re, quam ne inimici quidem criminari possint, sibi praesidium petere, quorum nihil potest adversarius facere. Nam utrum ad patris sui virtutem confugiet? At eum vos iurati capite damnastis. An ad suam revertetur antiquam vitam alicubi honeste tractatam? Non. Nam hic quidem ante oculos vestros quomodo vixerit, scitis omnes. An cognatos suos enumerabit, quibus vos conveniat commoveri? At hi quidem nulli sunt. Amicos proferet? At nemo est, qui sibi non turpe putet istius amicum nominari. Item: Credo, inimicum, quem nocentem putabas, in iudicium adduxisti? Non: nam indemnatum necasti. Leges, quae id facere prohibent, veritus es? At ne scriptas quidem iudicasti. Quum ipse te veteris amicitiae commonefaceret, commotus es? At nihilo minus, sed etiam studiosius occidisti. Quid? quum tibi pueri ad pedes volutarentur, misericordia motus es? At eorum patrem crudelissime sepultura quoque prohibuisti. 34. Multum inest acrimoniae et gravitatis in hac exornatione, propterea quod, quum quaesitum est, quid oporteat, subiicitur id non esse factum. Quare facillime fit, ut exaugeatur indignitas negotii. Ex eodem genere, ut ad nostram quoque personam referamus subiectionem, sic: Nam quid me facere convenit, quum a tanta Gallorum multitudine circumsedemur? Dimicarem? At cum parva manu tum prodiremus: locum quoque iniquissimum habebamus. Sederem in castris? At neque subsidium, quod exspectarem, habebamus neque erat, qui vitam produceremus. Castra relinquerem? At obsidebamur. Vitam militum negligerem? At eos videbar ea accepisse con-

ditione, ut eos, quoad possem, incolumes patriae et parentibus conservarem. Hostium condicionem repudiarem? At salus antiquior est militum quam impedimentorum. Eiusmodi consequuntur identidem subiectiones, ut ex omnibus ostendi videatur nihil potius, quam quod factum sit, faciendum fuisse.

XXV. Gradatio est, in qua non ante ad consequens verbum descenditur, quam ad superius conscensum est, hoc modo: Nam quae reliqua spes manet libertatis, si illis et quod libet, licet, et quod licet, possunt, et quod possunt, audent, et quod audent, faciunt, et quod faciunt, vobis molestum non est? Item: Non sensi hoc, et non suasi; neque suasi, et non ipse statim facere coepi; neque facere coepi, et non perfeci; neque perfeci, et non probavi. Item: Africano virtutem industria, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit. Item: Imperium Graeciae fuit penes Athenienses, Atheniensium potiti sunt Spartiatae, Spartiatas superavere Thebani, Thebanos Macedones vicerunt, qui ad imperium Graeciae brevi tempore adiunxerunt Asiam bello subactam. 35. Habet in se quemdam leporem superioris cuiusque crebra repetitio verbi, quae propria est huius exornationis.

Definitio est, quae rei alicuius proprias amplectitur potestates breviter et absolute, hoc modo: Maiestas rei publicae est, in qua continetur dignitas et amplitudo civitatis. Item: Iniuriae sunt, quae aut pulsatione corpus aut convicio aures aut aliqua turpitudine vitam cuiuspiam violant. Item: Non est ista diligentia, sed avaritia, ideo quod diligentia est accurata conservatio suorum, avaritia iniuriosa appetitio alienorum. Item: Non est ista fortitudo, sed temeritas, propterea quod fortitudo est contemptio laboris et periculi cum ratione utilitatis et compensatione commodorum, temeritas est cum inconsiderata dolorum perpeitione gladiatoria periculorum susceptio. Haec ideo commoda putatur exornatio, quod omnem rei cuiuspiam vim et potestatem ita dilucide proponit et breviter, ut neque pluribus verbis oportuisse dici videatur neque brevius potuisse dici putetur.

XXVI. Transitio vocatur, quae quum ostendit breviter, quid dictum sit, proponit item brevi, quid consequatur, hoc

pacto: In patriam cuiusmodi fuerit, habetis, nunc in parentes qualis exstiterit, considerate. Item: Mea in istum beneficia cognostis; nunc, quomodo iste mihi gratiam rettulerit, accipite. Proficit haec aliquantum exornatio ad duas res; nam et quid dixerit commonet et ad reliquum comparat auditorem.

36. Correctio est, quae tollit id, quod dictum est, et pro eo id, quod magis idoneum videtur, reponit, hoc pacto: Quodsi iste suos hospites rogasset, immo adnuisset modo, facile hoc perfici posset. Item: Nam postquam isti vicerunt atque adeo victi sunt —, eam quomodo victoriam appellem, quae victoribus plus calamitatis quam boni dederit? Item: O virtutis comes invidia, quae bonos insequeris plerumque atque adeo insectaris! Commovetur hoc genere animus auditoris. Res enim communi verbo elata tantummodo dicta videtur; ea post ipsius oratoris correctione magis idonea fit pronuntiatio. Non igitur satius esset, dicet aliquis, ab initio, praesertim quum scribas, ad optimum et lectissimum verbum devenire? Est, quum non est satius, si commutatio verbi id erit demonstratura, eiusmodi rem esse, ut, quum eam communi verbo appellaris, levius dixisse videaris, quum ad lectius verbum accedas, insigniorem rem facias. Quodsi continuo venisses ad id verbum, nec rei nec verbi gratia animadversa esset.

XXVII. 37. Occultatio est, quum dicimus nos praeterire aut non scire aut nolle dicere id, quod tunc maxime dicimus, hoc modo: Nam de pueritia quidem tua, quam tu omnium intemperantiae addixisti, dicerem, si hoc tempus idoneum putarem: nunc consulto relinquo. Et illud praetereo, quod te tribuni militares infrequentem tradiderunt; deinde quod iniuriarum satis fecisti L. Labeoni, nihil ad hanc rem puto pertinere. Horum nihil dico: revertor ad illud, de quo iudicium est. Item: Non dico te ab sociis pecunias cepisse: non sum in eo occupatus, quod civitates, regna, domos omnium depeculatus es; furta, rapinas omnes tuas omitto. Haec utilis est exornatio, † si aut rem, quam non pertineat aliis ostendere, occulte admonuisse prodest aut si longum est aut ignobile aut planum non potest fieri aut facile potest reprehendi, ut

utilius sit occulte fecisse suspicionem, quam eiusmodi intendisse orationem, quae redarguatur.

Disiunctum est, quum eorum, de quibus dicimus, aut utrumque aut unum quodque certo concluditur verbo, sic: Populus Romanus Numantiam delevit, Karthaginem sustulit, Corinthum disiecit, Fregellas evertit. Nihil Numantinis vires corporis auxiliatae sunt; nihil Karthaginiensibus scientia rei militaris adiumento fuit; nihil Corinthiis erudita calliditas praesidii tulit; nihil Fregellanis morum et sermonis societas opitulata est. Item: Formae dignitas aut morbo deflorescit aut vetustate exstinguitur. Hic utrumque, in superiore exemplo unam quamque rem certo verbo concludi videmus. 38. Coniunctio est, quum interpositione verbi et superiores partes orationis comprehenduntur et inferiores, hoc modo: Formae dignitas aut morbo deflorescit aut vetustate. Ad iunctio est, quum verbum, quo res comprehenditur, non interponimus, sed aut primum aut postremum collocamus. Primum, hoc pacto: Deflorescit formae dignitas aut morbo aut vetustate. Postremo sic: Aut morbo aut vetustate formae dignitas deflorescit. Ad festivitatem disiunctio est appositae, quare rarius utemur, ne satietatem pariat: ad breviter coniunctio, quare saepius adhibenda est. Hae tres exornationes de simplici genere manant.

XXVIII. Conduplicatio est cum ratione amplificationis aut commiserationis eiusdem unius aut plurium verborum iteratio, hoc modo: Tumultus, C. Gracche, tumultus domesticos et intestinos comparas. Item: Commotus non es, quum tibi pedes mater amplexaretur... non es commotus? Item: Nunc audes etiam venire in horum conspectum, proditor patriae, proditor, inquam, patriae, venire audes in horum conspectum? Vehementer auditorem commovet eiusdem redintegratio verbi et vulnus maius efficit in contrario causae, quasi aliquod telum saepius perveniat in eandem corporis partem. Interpretatio est, quae non iterans idem redintegrat verbum, sed id commutat, quod positum est, alio verbo, quod idem valeat, hoc modo: Rem publicam radicibus evertisti, civitatem funditus deiecisti. Item: Patrem nefarie verberasti, parenti manus scelerate adtulisti. Necessse est eius, qui audit, animum

commoveri, quum gravitas prioris dicti renovatur interpretatione verborum.

39. Commutatio est, quum duae sententiae inter se discrepantes ex transiectione ita efferuntur, ut a priora posterior contraria priori proficiscatur, hoc modo: Esse oportet, ut vivas, non vivere, ut edas. Item: Ea re poemata non facio, quia, cuiusmodi volo, non possum; cuiusmodi possum, nolo. Item: Quae de illo dicuntur, dici non possunt; quae dici possunt, non dicuntur. Item: Poema loquens pictura, pictura tacitum poema debet esse. Item: Si stultus es, ea re taces; non tamen, si taces, ea re stultus es. Non potest dici, quin commode fiat, quum contrariae sententiae relatione verba quoque convertuntur. Plura subieciimus exempla, ut, quoniam difficile est hoc genus exornationis inventu, dilucidum esset, ut, quum bene esset intellectum, facilius in dicendo inveniretur.

XXIX. Permissio est, quum ostendemus in dicendo nos aliquam rem totam tradere et concedere alicuius voluntati, sic: Quoniam omnibus rebus ereptis solum mihi superest animus et corpus, haec ipsa, quae mihi de multis sola relicta sunt, vobis et vestrae condono potestati. Vos me vestro, quo pacto vobis videbitur, utamini atque abutamini licebit; imponite in me..., quidquid libet, statuite; dicite, atque obtemperabo. Hoc genus tametsi alias quoque nonnumquam tractandum est, tamen ad misericordiam commovendam vehementissime est accommodatum.

40. Dubitatio est, quum quaerere videtur orator, utrum de duobus potius aut quid de pluribus potissimum dicat, hoc modo: Obfuit eo tempore plurimum rei publicae consulum sive stultitiam sive malitiam dicere oportet sive utramque. Item: Tu istud ausus es dicere, homo omnium mortalium... quaero: quonam te digno moribus tuis appellem nomine? Expeditio est, quum rationibus compluribus enumeratis, quibus aliqua res potuerit fieri aut non potuerit, caeterae tolluntur, una relinquitur, quam nos intendimus, hoc modo: Necesse est, quum constet istum fundum nostrum fuisse, ostendas te aut vacuum possedisse aut usu tuum fecisse aut emisse aut hereditate tibi venisse. Vacuum, quum

ego adessem, possidere non potuisti; usu tuum etiamnunc fecisse non potes; emptio nulla profertur; hereditate tibi me vivo mea pecunia venire non potuit. Relinquitur ergo, ut me vi de meo fundo deieceris. 41. Haec exornatio plurimum iuvabit coniecturales argumentationes. Sed non erit tamquam in plerisque, ut, quum velimus, ea possimus uti. Nam facere id non poterimus, nisi [nobis] ipsa negotii natura dabit facultatem.

XXX. Dissolutum est, quod coniunctionibus verborum e medio sublatis, separatis partibus effertur, hoc modo: Gere morem parenti, pare cognatis, obsequere amicis, obtemperare legibus. Item: Descende in integram defensionem, noli quidquam recusare, da servos in quaestionem, stude verum invenire. Hoc genus et acrimoniam habet in se et vehementissimum est et ad breviter accommodatum.

Praecisio est, quum, dictis aliquibus, reliquum, quod coeptum est dici, relinquitur inchoatum [audientium iudicio], sic: Mihi tecum par certatio non est, ideo quod populus Romanus me... nolo dicere, ne cui forte adrogans videar; te autem saepe ignominia dignum putavit. Item: Tu ista nunc audes dicere, qui nuper alienae domui... non ausim dicere, ne, quum te digna dixeris, me indignum quidpiam dixisse videar. Hic atrocior tacita suspicio, quam disertata explanatio facti est.

Conclusio est, quae brevi argumentatione ex iis, quae ante dicta sunt aut facta, conficit, quid necessario consequatur, hoc modo: Quodsi Danais datum erat oraculum non posse capi Troiam sine Philoctetae sagittis, haec nihil aliud autem fecerunt, nisi Alexandrum perculerunt, hunc extinguere, id nimirum capi fuit Troiam.

XXXI. 42. Restant etiam decem exornationes verborum, quas idcirco non vage dispersimus, sed a superioribus separavimus, quod omnes in uno genere sunt positae. Nam earum omnium hoc proprium est, ut ab usitata verborum potestate recedatur atque in aliam rationem cum quadam venustate oratio conferatur. De quibus exornationibus nominatio est prima, quae nos admonet, ut, cuius rei nomen aut non sit aut satis idoneum non sit, eam nosmet idoneo verbo

nominemus aut imitationis aut significationis causa. Imitationis, hoc modo, ut maiores rudere et vagire et mugire et murmurare et sibilare appellantur. Significandae rei causa, sic: Postquam iste in rem publicam fecit impetum, fragor civitatis ruentis est auditus. Hoc genere raro est utendum, ne novi verbi adsiduitas odium pariat, sed si commode quis eo ac raro utatur non modo non offendet novitate, sed etiam exornabit orationem. Pronominatio est, quae sicuti cognomine quodam extraneo demonstrat id, quod suo nomine non potest appellari; ut si quis, quum loquatur de Graecis: At non Africani nepotes, inquiet, istiusmodi fuerunt. Item si quis, de adversario quum dicat: Videte nunc, inquit, iudices, quemadmodum me Plagioxypus iste tractavit. Hoc pacto non inornate poterimus, et in laudando et in laedendo, in corpore aut animo aut extraneis rebus dicere, sicuti cognomen, quod pro certo nomine collocemus. XXXII. 43. Denominatio est, quae ab rebus propinquis et finitimis trahit orationem, qua possit intelligi res, quae non suo vocabulo sit appellata. Id aut ab inventore conficitur, ut si quis, de Tarpeio loquens, eum Capitolinum nominet, aut ab invento, ut si quis pro Libero vinum, pro Cerere frugem appellet, aut ab instrumento dominum, ut si quis Macedonas appellavit, hoc modo: Non tam cito sarisae Graecia potitae sunt, aut idem Gallos significans: Nec tam facile ex Italia materis Transalpina depulsa est; aut id, quod fit, ab eo, qui facit, ut si quis, quum bello velit ostendere aliquid quempiam fecisse, dicat: Mars istud te facere necessario coegit; aut is, qui facit, ab eo, quod fit, ut quum desidiosam artem dicemus, quia desidiosos facit; et frigus pigrum, quia pigros efficit. Ab eo, quod continet, id, quod continetur, hoc modo denominabitur: Armis Italia non potest vinci nec Graecia disciplinis. Nam hic pro Graecis et Italis, quae continent, nominata sunt. Ab eo, quod continetur, id, quod continet, ut si quis aurum aut argentum aut ebur nominet, quum divitias velit nominare. Harum omnium denominationum magis in praecipiendo divisio, quam in quaerendo difficilis inventio est, ideo quod plena consuetudo est non modo poetarum et oratorum, sed etiam cotidiani sermonis huiusmodi denominationum.

Circuitio est oratio rem simplicem adsumpta circumscribens elocutione, hoc pacto: Scipionis providentia Karthaginis opes fregit. Nam hic, nisi ornandi ratio quaedam esset habita, Scipio potuit et Karthago simpliciter appellari.

44. Transgressio est, quae verborum perturbat ordinem perversione aut transiectione. Perversione, sic: Hoc vobis deos immortales arbitror dedisse pietate pro vestra. Transiectione, hoc modo: Instabilis in istum plurimum fortuna valuit. Omnes invidiose eripuit isti bene vivendi [casus] facultates. Huiusmodi transiectione, quae rem non reddit obscuram, multum proderit ad continuationes, de quibus ante dictum est; in quibus oportet verba sicuti ad poeticum quemdam extruere numerum, ut perfecte et perpolitissime possint esse absolutae.

XXXIII. Superlatio est oratio superans veritatem, alienius augendi minuendive causa. Haec sumitur separatim aut eum comparatione. Separatim, sic: Quodsi concordiam retinebimus in civitate, imperii magnitudinem solis ortu atque occasu metiemur. Cum comparatione aut a similitudine aut a praestantia superlatio sumitur. A similitudine, sic: Corpore niveum candorem, aspectu igneum ardorem adsequatur. A praestantia, hoc modo: Cuius ore sermo melle dulcior profluebat. Eodem genere est hoc: Tantus erat in armis splendor, ut solis fulgor obscurior videretur.

Intellectio est, quum res tota parva de parte cognoscitur aut de toto pars De parte totum sic intelligitur: Non illae te nuptiales tibiae eius matrimonii commonebant? Nam hic omnis sanctimonia nuptiarum uno signo tiliarum intelligitur. De toto pars: ut si quis ei, qui vestitum aut ornatum sumptuosum ostendet, dicat: Ostentas mihi divitias et locupletes copias iactas. 45. Ab uno plura hoc modo intelliguntur: Poeno fuit Hispanus auxilio, fuit immanis ille Transalpinus; in Italia quoque nonnemo sensit idem togatus. A pluribus unum sic intelligitur: Atrox calamitas pectora maerore pulsabat; itaque anhelans ex imis pulmonibus praecura spiritus ducebatur. Nam in superiore plures Hispani et Galli et togati, et hic unum pectus et unus pulmo intelligitur;

et erit illic deminutus numerus festivitatis, hic adauetus gravitatis gratia.

Abusio est, quae verbo simili et propinquo pro certo et proprio abutitur, hoc modo: Vires hominis breves sunt, aut: parva statura, aut: longum in homine consilium, aut: oratio magna, aut: uti paucio sermone. Nam hic facile est intellectu finitima verba rerum dissimilium ratione abusionis esse tractata.

XXXIV. Translatio est, quum verbum in quamdam rem transferetur ex alia re, quod propter similitudinem recte videbitur posse transferri. Ea [igitur] sumitur rei ante oculos ponendae causa, sic: Hic Italiam tumultus expergefecit terrore subito. Brevitatis causa, sic: Recens adventus exercitus exstinxit subito civitatem. Obscoenitatis vitandae causa, sic: Cuius mater quotidianis nuptiis delectatur. Augendi causa, sic: Nullius maeror et calamitas istius explere inimicitias et nefariam crudelitatem saturare potuit. Minuendi causa, sic: Magno se praedicat auxilio fuisse, quia paullulum in rebus non difficillimis aspiravit. Ornandi causa, sic: Aliquando rei publicae rationes, quae malitia nocentium exaruerunt, virtute optimatum revirescent. Translationem pudentem dicunt esse oportere, ut cum ratione in consimilem rem transeat, ne sine delectu temere et cupide videatur in dissimilem transcurrisse.

46. Permutatio est oratio aliud verbis, aliud sententia demonstrans. Ea dividitur in tres partes: similitudinem, argumentum, contrarium. Per similitudinem sumitur, quum translationes una aut plures frequenter ponuntur a simili ratione ductae, sic: Nam quum canes fungentur officiis luporum, cuiam praesidio pecua credemus? Per argumentum tractatur, quum a persona aut loco aut re aliqua similitudo augendi aut minuendi causa ducitur: ut si quis Drusum Graechum nidorem obsoletum dicat. Ex contrario ducitur sic: ut si quis hominem prodigum et luxuriosum illudens parcum et diligentem appellet. Et in hoc postremo, quod ex contrario sumitur et in illo primo, quod a similitudine ducitur, per translationem argumento poterimus uti. Per similitudinem, sic: Quid ait hic rex atque Agamemnon noster, sive, ut cru-

delitas est, potius Atreus? Ex contrario, ut si quempiam, qui patrem verberarit, Aeneam vocemus, intemperantem et adulterum Hippolytum nominemus. Haec sunt fere, quae dicenda videbantur de verborum exornationibus. Nunc res ipsa monet, ut deinceps ad sententiarum exornationes transeamus.

XXXV. 47. Distributio est, quum in plures res aut personas negotia quaedam certa dispertuntur, hoc modo: Qui vestrum, iudices, nomen senatus diligit, hunc oderit necesse est; petulantissime enim semper iste oppugnavit senatum. Qui equestrem locum splendidissimum cupit esse in civitate, is optet oportet istum maximas poenas dedisse, ne iste sua turpitudine ordini honestissimo maculae atque dedecori sit. Qui parentes habetis, ostendite istius supplicio vobis homines impios non placere. Quibus liberi sunt, statuete exemplum, quanta poenae sint in civitate hominibus istiusmodi comparatae. Item: Senatus est officium consilio civitatem iuvare; magistratus est officium opera et diligentia consequi senatus voluntatem; populi est officium res optimas et homines idoneos maxime suis sententiis deligere et probare. Accusatoris officium est inferre crimina; defensoris diluere et propulsare; testis dicere, quae sciat aut audierit; quaesitoris est unum quemque horum in officio suo continere. Quare, L. Cassi, si testem, praeterquam quod sciat aut audierit, argumentari et coniectura prosequi patieris, ius accusatoris cum iure testimonii commiscebis, testis improbi cupiditatem confirmabis, reo duplicem defensionem parabis. Est haec exornatio copiosa. Comprehendit enim brevi multa et suum cuique tribuens officium separatim res dividit plures.

XXXVI. 48. Licentia est, quum apud eos, quos aut veneri aut metuere debemus, tamen aliquid pro iure nostro dicimus, quo eos aut quos ii diligunt aliquo in errato vere reprehendere videamur, hoc modo: Miramini, Quirites, quod ab omnibus vestrae rationes deserantur, quod causam vestram nemo suscipiat, quod se nemo vestri defensorem profiteatur? Id tribuite vestrae culpae, desinite mirari. Quid est enim, quare non omnes istam rem fugere ac

vitare debeant? Recordamini, quos habueritis defensores; studia eorum vobis ante oculos proponite; deinde exitus omnium considerate. Tum vobis veniat in mentem, ut vere dicam, negligentia vestra sive ignavia potius illos omnes ante oculos vestros trucidatos esse, inimicos eorum vestris suffragiis in amplissimum locum pervenisse. Item: Nam quid fuit, iudices, quare in sententiis ferendis dubitaveritis aut istum hominem nefarium ampliaveritis? non apertissimae res erant crimini datae? non omnes hae testibus comprobatae? non contra tenuiter et nugatorie responsum? Hic vos veriti estis, si primo coetu condemnassetis, ne crudeles existimaremini? Dum eam vitastis vituperationem, quae longe a vobis erat afutura, eam invenistis, ut timidi atque ignavi putaremini. Maximas privatas et publicas calamitates accepistis; quum etiam maiores impendere videantur, sedetis et oscitamini. Luci noctem, nocte lucem exspectatis. Aliquid cotidie acerbi atque incommodi nuntiatur et tamen eum, cuius opera nobis haec accidunt, vos remoramini diutius et alitis ad rei publicae perniciem et retinetis, quoad potestis, in civitate? XXXVII. 49. Eiusmodi licentia si nimium videbitur acrimoniae habere, multis mitigationibus lenietur; nam continuo aliquid huiusmodi licebit inferre: Hic ego virtutem vestram quaero, sapientiam desidero, veterem consuetudinem requiro. Quod erit commotum licentia, id constituetur laude, ut altera res ab iracundia et molestia removeat, altera res ab errato deterreat. Haec res, sicut in amicitia, item in dicendo si loco fit, maxime facit, ut et illi, qui audient, a culpa absint et nos, qui dicimus, amici ipsorum et veritatis esse videamur. Est autem quoddam genus in dicendo licentiae, quod astutiore ratione comparatur, quum aut ita obiurgamus eos, qui audiunt, quomodo ipsi se cupiunt obiurgari, aut id, quod scimus facile omnes audituros, dicimus nos timere, quomodo accipiant, sed tamen veritate commoveri, ut nihilo secius dicamus. Horum amborum generum exempla subiiciemus. Prioris, huiusmodi: Nimium, Quirites, animis estis simplicibus et mansuetis; nimium creditis uni cuique. Existimatis unum quemque eniti, ut perficiat, quae vobis pollicitus sit. Erratis et falsa spe frustra iam diu deti-

nemini stultitia vestra, qui id, quod erat in vestra potestate, ab aliis petere, quam ipsi sumere maluistis. Posterioris licentiae hoc erit exemplum: Mihi cum isto, iudices, fuit amicitia, sed ista me amicitia, tametsi vereor quomodo accepturi sitis, tamen dicam, vos privastis. Quid ita? quia, ut vobis essem probatus, eum, qui vos oppugnabat, inimicum quam amicum habere malui. 50. Ergo haec exornatio, cui licentiae nomen est, sicuti demonstravimus, duplici ratione tractabitur: acrimonia, quae si nimium fuerit aspera, mitigabitur laude, et adsimulatione, de qua posterius diximus, quae non indiget mitigationis, propterea quod imitatur licentiam et sua sponte est ad animum auditoris accommodata.

XXXVIII. Deminutio est, quum aliquid inesse in nobis aut in iis, quos defendimus, aut natura aut fortuna aut industria dicemus egregium, quod, ne qua significetur adrogans ostentatio, deminuitur et attenuatur oratione, hoc modo: Nam hoc pro meo iure, iudices, dico, me labore et industria curasse, ut disciplinam militarem non in postremis tenerem. Hic si quis dixisset: Ut optime tenerem, tametsi vere dixisset, tamen adrogans visus esset. Nunc et ad invidiam vitandam et ad laudem comparandam satis dictum est. Item: Utrum igitur avaritiae causa an egestatis accessit ad maleficium? Avaritiae? At largissimus fuit in amicos; quod signum liberalitatis est, quae contraria est avaritiae. Egestatis? At huic quidem pater — nolo nimium dicere — non tenuissimum patrimonium reliquit. Hic quoque vitatum est, ne magnum aut maximum diceretur. Hoc igitur in nostris aut eorum, quos defendemus, egregiis commodis proferendis observabimus. Nam eiusmodi res et invidiam contrahunt in vita et odium in oratione, si inconsiderate tractes. Quare, quemadmodum ratione in vivendo fugitur invidia, sic in dicendo consilio vitatur odium.

XXXIX. 51. Descriptio nominatur, quae rerum consequentium continet perspicuam et dilucidam cum gravitate expositionem, hoc modo: Quodsi istum, iudices, vestris sententiis liberaveritis, statim sicut e cavea leo emissus aut aliqua taeterrima belua soluta ex catenis, volitabit et vagabitur in foro, acuens dentes in unius cuiusque fortunas, in omnes

amicos atque inimicos, notos atque ignotos incursans, aliorum famam depeculans, aliorum caput oppugnans, aliorum domum atque omnem familiam perfringens, funditusque labefactans. Quare, iudices, eiciite eum de civitate, liberate omnes formidine; vobis denique ipsis consulite. Nam si istum impunitum dimiseritis, in vosmet ipsos, mihi credite, feram et truculentam bestiam, iudices, immiseritis. Item: Nam si de hoc, iudices, gravem sententiam tuleritis, uno iudicio simul multos iugulaveritis. Grandis natu parens, cuius spes senectutis omnis in huius adolescentia posita est, quare velit in vita manere, non habebit; filii parvi, privati patris auxilio, ludibrio et despectui paternis inimicis erunt oppositi; tota domus huius indigna concidet calamitate; at inimici statim sanguinolenta palma, crudelissima victoria potiti, insultabunt in horum miserias et superbi re simul et verbis invehentur. Item: Nam neminem vestrum fugit, Quirites, urbe capta quae miseriae consequi soleant: arma qui contra tulerunt, statim crudelissime trucidantur; caeteri, qui possunt per aetatem et vires laborem ferre, rapiuntur in servitum; qui non possunt, vita privantur; uno denique atque eodem tempore domus hostili flagrat incendio, et quos natura aut voluntas necessitudine et benevolentia coniunxit, distrahantur; liberi partim e gremiis diripiuntur parentum, partim in sinu iugulantur, partim ante pedes constuprantur. Nemo, iudices, est, qui possit satis rem consequi verbis nec referre oratione magnitudinem calamitatis. Hoc genere exornationis vel indignatio vel misericordia potest commoveri, quum res consequentes comprehensae universae perspicua breviter exprimuntur oratione.

XL. 52. Divisio est, quae, rem semovens ab re, utramque absolvit, ratione subiecta, hoc modo: Cur ego nunc tibi quidquam obiiciam? Si probus es, non meruisti; si improbus, non commovebere. Item: Quid nunc ego de meis promeritis praedicem? Si meministis, obtundam; si obliti estis, quum re nihil egerim, quid est quod verbis proficere possim? Item: Duae res sunt, quae possunt homines ad turpe compendium commovere, inopia atque avaritia. Te avarum

in fraterna divisione cognovimus; inopem atque egentem nunc videmus. Qui potes igitur ostendere causam maleficii non fuisse? Inter hanc divisionem et illam, quae de partibus orationis tertia est, de qua in primo libro secundum narrationem demonstravimus, hoc interest: illa dividit per enumerationem aut per expositionem, quibus de rebus per totam orationem disputatio futura sit; haec se statim explicat et brevi duabus aut pluribus partibus subiiciens rationes exornat orationem.

Frequentatio est, quum res in tota causa dispersae coguntur in unum locum, quo gravior aut acrior aut criminiosior oratio sit, hoc pacto: A quo tandem abest iste vitio? quid est, [iudices], cur iudicio velitis eum liberare? Suae pudicitiae proditor est, insidiator alienae; cupidus, intemperans, petulans, superbus; impius in parentes, ingratus in amicos, infestus cognatis, in superiores contumax, in aequos et pares fastidiosus, in inferiores crudelis, denique in omnes intolerabilis. 53. Eiusdem generis est illa frequentatio, quae plurimum coniecturalibus causis opitulatur, quum suspiciones, quae separatim dictae minutae et infirmae erant, unum in locum coactae rem videntur perspicuam facere, non suspiciosam, hoc pacto: Nolite igitur, nolite, iudices, ea, quae dixi, separatim spectare; sed omnia colligite et conferte in unum. XLI. Si et commodum ad istum ex illius morte veniebat et vita hominis est turpissima, animus avarissimus, fortunae familiares attenuatissimae et res ista bono nemini praeter istum fuit, neque alius quisquam aequae commode neque iste aliis commodioribus rationibus facere potuit, neque praeteritum est ab isto quidquam, quod opus fuerit ad maleficium, neque factum, quod opus non fuerit; et quum locus idoneus maxime quaesitus, tum occasio adgrediendi commoda, tempus adeundi opportunissimum, spatium conficiendi longissimum sumptum est, non sine maxima perficiendi et occultandi maleficii spe; et praeterea ante, quam occisus homo is est, iste visus est in eo loco, in quo est occisio facta, solus; paulo post in ipso maleficio vox illius, qui occidebatur, audita; deinde post occisionem istum multa nocte domum redisse constat; postero die titubanter et inconstanter de

occisione illius locutum; haec partim testimoniis, partim quaestionibus, partim argumentis certis omnia comprobantur et rumore populi, quem ex argumentis natum necesse est esse verum: vestrum, iudices, est, ex his in unum locum collatis, certam sumere scientiam, non suspicionem malefici. Nam unum aliquid aut alterum potest in istum casu cecidisse suspiciose; ut omnia inter se a primo ad postremum conveniant maleficio, necesse est casu non potuisse fieri. Vehemens haec est exornatio et in coniecturali constitutione causae ferme semper necessaria et in caeteris generibus causarum et in omni oratione adhibenda nonnumquam.

XLII. 54. Expolitio est, quum in eodem loco manemus et aliud atque aliud dicere videmur. Ea dupliciter fit, si aut eandem plane rem dicemus aut de eadem re. Eandem rem dicemus, non eodem modo — nam id quidem obtundere auditorem est, non rem expolire — sed commutate. Commutabimus tripliciter, verbis, pronuntiando, tractando. Verbis commutabimus, quum, re semel dicta, iterum aut saepius aliis verbis, quae idem valeant, eadem res proferetur, hoc modo: Nullum tantum est periculum, quod sapiens pro salute patriae vitandum arbitretur. Quum agetur incolumitas perpetua civitatis, qui bonis erit rationibus praeditus, profecto nullum vitae discrimen sibi pro fortunis rei publicae fugiendum putabit et erit in ea sententia semper, ut pro patria studiose quamvis in magnam descendat vitae dimicationem. Pronuntiando commutabimus, si quum in sermone, tum in acrimonia, tum in alio atque alio genere vocis atque gestus eadem verbis commutando pronuntiationem quoque vehementius immutarimus. Hoc neque commodissime scribi potest neque parum est apertum; quare non eget exempli.

55. Tertium genus est commutationis, quod tractando conficitur, si sententiam traiciemus aut ad sermocinationem aut ad exsuscitationem. XLIII. Sermocinatio est — de qua planius paullo post suo loco dicemus, nunc breviter, quod ad hanc rem satis sit, attingemus —, in qua constituetur alicuius personae oratio accommodata ad dignitatem, hoc modo, ut, quo facilius res cognosci possit, ne ab eadem sententia recedamus: Sapiens, qui omnia rei publicae causa suscipienda

pericula putabit, saepe ipse secum loquetur: Non mihi soli, sed etiam atque adeo multo potius natus sum patriae; vita, quae facto debetur, saluti patriae potissimum solvatur. Aluit haec me; tute atque honeste produxit usque ad hanc aetatem; munivit meas rationes bonis legibus, optimis moribus, honestissimis disciplinis. Quid est, quod a me satis ei persolvi possit, unde haec accepi. Si igitur haec loquetur secum sapiens saepe, ego in periculis rei publicae ullum ipse periculum fugitem? Item mutatur res tractando, si traducitur ad exsuscitationem, quum et nos commoti dicere videamur, et auditoris animum commovemus, sic: Quis est tam tenui cogitatione praeditus, cuius animus tantis angustiis invidiae continetur, qui non hunc hominem studiosissime laudet et sapientissimum iudicet, qui pro salute patriae, pro incolumitate civitatis, pro rei publicae fortunis quamvis magnum atque atrox periculum studiose suscipiat et libenter subeat? Equidem hunc hominem magis cupio satis laudare quam possum; idemque hoc certo scio vobis omnibus usu venire. 56. Eadem res igitur his tribus in dicendo commutabitur rebus, verbis, pronuntiando, tractando; sed tractando dupliciter, sermocinatione et exsuscitatione. Sed de eadem re quum dicemus, pluribus utemur commutationibus. Nam quum rem simpliciter pronuntiarimus, rationem poterimus subiicere; deinde dupliciter vel sine rationibus vel cum rationibus pronuntiare; deinde adferre contrarium — de quibus omnibus diximus in verborum exornationibus —; deinde simile et exemplum — de quo suo loco plura dicemus —. XLIV. deinde conclusionem — de qua in secundo libro, quae opus fuerunt, diximus, demonstrantes argumentationem quemadmodum concludere oporteat. — [In hoc libro docuimus, cuiusmodi esset exornatio verbi, cui conclusioni nomen est.] Ergo huiusmodi vehementer ornata poterit esse expolitio, quae constabit ex frequentibus exornationibus verborum et sententiarum. Hoc modo igitur septem partibus tractabitur. Sed ab eiusdem sententiae non recedamus exemplo, ut scire possis, quam facile praeceptione rhetoricae res simplex multiplici ratione tractetur: 57. Sapiens nullum pro re publica periculum vitabit, ideo quod saepe fit, ut, quum pro re publica perire no-

luerit, necesse erit cum re publica pereat. Et quoniam omnia sunt commoda a patria accepta, nullum incommodum pro patria grave putandum est. Ergo qui fugiunt id periculum, quod pro re publica subeundum est, stulte faciunt. Nam neque effugere incommoda possunt et ingrati in civitatem reperiuntur. At, qui patriae pericula suo periculo expetunt, hi sapientes putandi sunt, quum et eum, quem debent, honorem rei publicae reddunt et pro multis perire malunt, quam cum multis. Etenim vehementer est iniquum vitam, quam a natura acceptam propter patriam conservaris, naturae, quum cogat, reddere, patriae, quum roget, non dare; et, quum possis cum summa virtute et honore pro patria interire, malle per dedecus et per ignaviam vivere; pro amicis et parentibus et caeteris necessariis adire periculum, pro re publica, in qua et haec et illud sanctissimum nomen patriae continetur, nolle in discrimen venire. Itaque uti contemnendus est, qui in navigio non navem quam se mavult incolu- mem, item vituperandus, qui in rei publicae discrimine suae plus quam communi salutis consulit. Navi enim fracta multi incolumes fuerunt; ex naufragio patriae salvus nemo potest enatare. Quod mihi bene videtur Decius intellexisse, qui se devovisse dicitur pro legionibus et se in hostes im- misisse medios; unde amisit vitam, at non perdidit. Re enim vili carissimam et parva maximam redemit. Vitam dedit, accepit patriam; amisit animam, potius est gloria, quae cum summa laude prodita vetustate cotidie magis enitescit. Quod si pro re publica decere accedere [ad] periculum et ratione demonstratum est et exemplo comprobatum, hi sapientes sunt existimandi, qui nullum pro salute patriae periculum vitant.

58. In his igitur generibus expositio versatur, de qua producti sumus, ut plura diceremus, quod non modo, quum causam dicimus, adjuvat et exornat orationem, sed multo maxime per eam exercemur ad elocutionis facultatem. Quare conveniet extra causam in exercendo rationes adhibere ex- positionis, in dicendo uti, quum exornabimus argumen- tationem, de qua re diximus in libro secundo.

XLV. Commoratio est, quum in loco firmissimo, quo tota causa continetur, manetur diutius et eodem saepius re-

ditur. Hac uti maxime convenit et id est oratoris boni maxime proprium. Non enim datur auditori potestas animum de re firmissima demovendi. Huic exemplum satis idoneum subiici non potuit, propterea quod hic locus non est a tota causa separatus sicuti membrum aliquod, sed tanquam sanguis perfusus est per totum corpus orationis.

Contentio est, per quam contraria referuntur. Ea est in verborum exornationibus, ut ante docuimus, huiusmodi: Inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes. In sententiarum, huiusmodi: Vos huius incommodis lugetis, iste rei publicae calamitate laetatur. Vos vestris fortunis diffiditis, iste solus suis eo magis confidit. Inter haec duo contentionum genera hoc interest: illud ex verbis celeriter relatis constat; hic sententiae contrariae ex comparatione referantur oportet.

59. Similitudo est oratio traducens ad rem quampiam aliquid ex re dispari simile. Ea sumitur aut ornandi causa aut probandi aut apertius dicendi aut ante oculos ponendi. Et quomodo quattuor de causis sumitur, item quattuor modis dicitur: per contrarium, per negationem, per breviter, per collationem. Ad unam quamque sumendae causam similitudinis accommodabimus singulos modos pronuntiandi XLVI. Ornandi causa sumitur per contrarium, sic: Non enim quemadmodum in palaestra, qui taedas candentes accipit, celerior est in cursu continuo, quam ille, qui tradit, item melior imperator novus, qui accipit exercitum, quam ille, qui decedit; propterea quod defatigatus cursor integro facem, hic peritus imperator imperito exercitum tradit. Hoc sine simili satis plane et perspicue et probabiliter dici potuit, hoc modo: Dicitur minus bonos imperatores a melioribus exercitum accipere solere; sed ornandi causa simile sumptum est, ut orationi quaedam dignitas compararetur. Dictum autem est per contrarium. Nam tum similitudo sumitur per contrarium, quum ei rei, quam nos probamus, aliquam rem negamus esse similem, [ut paullo ante, quum de cursoribus asserebatur]. Per negationem dicitur probandi causa, hoc modo: Neque equus indomitus, quamvis bene natura compositus sit, idoneus potest esse ad eas utilitates, quae desiderantur

ab equo; neque homo indoctus, quamvis sit ingeniosus, ad virtutem potest pervenire. Hoc probabilius factum est, quod magis est veri simile non posse virtutem sine doctrina comparari, quoniam ne equus quidem indomitus idoneus possit esse. Ergo sumptum est probandi causa, dictum autem per negationem; id enim perspicuum est de primo similitudinis verbo. XLVII. 60. Sumetur et apertius dicendi causa simile: dicitur autem per brevitatem, hoc modo: In amicitia gerenda, sicut in certamine currendi, non ita convenit exerceri, ut, quoad necesse sit, venire possis; sed ut productus studio et viribus ultra facile procurras. Nam hoc simile est, ut apertius intelligatur mala ratione facere, qui reprehendant eos, qui verbi causa post mortem amici liberos eius custodiant, propterea quod in cursore tantum velocitatis esse oporteat, ut efferatur ultra finem, in amico tantum benevolentiae studium, ut ultra, quam amicus sentire possit, procurrat amicitiae studio. Dictum est autem simile per brevitatem. Non enim ita, ut in caeteris rebus, res ab re separata est, sed utraque res coniuncte et confuse comparata. Ante oculos ponendi negotii causa sumetur similitudo, quum dicitur per collationem, sic: Uti citharoedus, quum prodierit optime vestitus, palla inaurata indutus, cum chlamyde purpurea, variis coloribus intexta, et cum corona aurea magna fulgentibus gemmis illuminata, citharam tenens exornatissimam auro et ebore distinctam, ipse praeterea forma et specie sit et statura apposita ad dignitatem; si, quum magnam populo commoverit his rebus expectationem, repente, silentio facto, vocem mittat acerbissimam cum turpissimo corporis motu, quo melius ornatus et magis fuerit expectatus, eo magis derisus et contemptus eicietur: item, si quis in excelso loco et in magnis ac locupletibus copiis collocatus fortunae muneribus et naturae commodis omnibus abundabit; si virtutis et artium, quae virtutis magistrae sunt, egebit; quo magis caeteris rebus erit copiosus et illustris, eo vehementius derisus et contemptus ex omni conventu bonorum eicietur. Hoc simile, exornatione utriusque rei, alterius inertia, alterius stultitiae simili ratione collata, sub aspectum omnium rem subiecit. Dictum autem est per

collationem propterea, quod proposita similitudine paria sunt omnia relata.

XLVIII. 61. In similibus observare oportet diligenter, ut, quum rem adferamus similem, cuius rei causa similitudinem attulerimus, verba quoque ad similitudinem habeamus accommodata. Id est huiusmodi: Ita ut hirundines aestivo tempore praesto sunt, frigore pulsae recedunt . . . Ex eadem similitudine nunc per translationem verba sumimus: item falsi amici sereno vitae tempore praesto sunt; simul atque hiemem fortunae viderunt, devolant omnes. Sed inventio similitum facilis erit, si quis sibi omnes res, animantes et inanimas, mutas et loquentes, feras et mansuetas, terrestres, caelestes, maritimas, artificio, casu, natura comparatas, usitatas atque inusitatas, frequenter ponere ante oculos poterit et ex his aliquam venari similitudinem, quae aut ornare aut docere aut apertiore rem facere aut ponere ante oculos possit. Non enim res tota totae rei necesse est similis sit, sed ad id ipsum, ad quod conferetur, similitudinem habere oportet.

XLIX. 62. Exemplum est alienius facti aut dicti praeteriti cum certi auctoris nomine propositio. Id sumitur iisdem de causis, quibus similitudo. Rem ornatorem facit, quum nullius rei nisi dignitatis causa sumitur; apertorem, quum id, quod est obscurius, magis dilucidum reddit; probabilior, quum magis veri similem facit; ante oculos ponit, quum exprimit omnia perspicue, ut res prope dicam manu temptari possit. Unius cuiusque generis singula subiecisse exempla, nisi, exemplum quod genus esset, in expolitione demonstrassemus et causas sumendi in similitudine aperuissemus. Quare nolimus neque pauca, quominus intelligeretur, neque, re intellecta, plura scribere.

Imago est formae cum forma cum quadam similitudine collatio. Haec sumitur aut laudis aut vituperationis causa. Laudis causa, sic: Inibat in proelium corpore tauri validissimi, impetu leonis acerrimi similis. Vituperationis, ut in odium aut in invidiam aut in contemtionem adducat. Ut in odium [adducat], hoc modo: Iste, qui cotidie per forum medium tamquam inbatus draco serpit dentibus aduncis, aspectu venenato,

spiritu rabido, circumspectans huc et illuc, si quem reperiatur, cui aliquid mali faucibus adflare, quem ore attingere, dentibus insecare, lingua aspergere possit. Ut in invidiam adducat, hoc modo: Iste, qui divitias suas iactans, sicut Gallus ex Phrygia aut ariolus quispiam depressus et oneratus auro, clamat et delirat. Ut in contemptationem, sic: Iste, qui tamquam cochlea abscondens et retentans sese tacitus cum domo sua totus comeditur et aufertur.

63. Effictio est, quum exprimitur atque effingitur verbis corporis cuiuspiam forma, quoad satis sit ad intelligendum, hoc modo: Hunc, iudices, dico, rubrum, brevem, incurvum, canum, subrispum, caesium, cui sane magna est in mento cicatrix; si quo modo potest vobis in memoriam redire. Habet haec exornatio quum utilitatem, si quem velis demonstrare, tum venustatem, si breviter et dilucide facta est. L. Notatio est, quum alicuius natura certis describitur signis, quae, sicuti notae quaedam, naturae sunt attributa. Ut si velis non divitem, sed ostentatorem pecuniosi describere: Iste, inquit, iudices, qui se dici divitem putat esse praeclarum, primum nunc videte, quo vultu nos intueatur. Nonne vobis videtur dicere: Darem, si mihi molesti non essetis? Quum vero sinistra mentum sublevavit, existimat se gemmae nitore et auri splendore aspectus omnium praestringere. Quum puerum respicit hunc unum, quem ego novi — vos non arbitror —, alio nomine appellat, deinde alio atque alio. At heus tu, inquit, veni, Sannio, ne quid isti barbari turbent; ut ignoti, qui audiunt, unum putent seligi de multis: ei dicit in aurem, aut ut domi lectuli sternantur aut ab avunculo rogetur Aethiops, qui ad balneas veniat, aut astureoni locus ante ostium suum detur, aut aliquod fragile falsae choragium gloriae comparetur. Deinde exclamat, ut omnes audiant: Videto, ut diligenter numeretur, si potest, ante noctem. Puer, qui iam bene hominis naturam novit: Tu illo plures mittas oportet, inquit, si hodie vis transnumerari. Age, inquit, duc tecum Libanum et Sosiam. Sane. Deinde casu veniunt hospites homini, quos iste, dum splendide peregrinatur, invitavit. Ex ea re homo hercule sane conturbatur, sed tamen a vitio naturae non recedit. Bene, inquit, facitis, quum venitis,

sed rectius fecissetis, si ad me domum recta abissetis. Id fecissemus, inquit illi, si domum novissemus. At istud quidem facile fuit undelibet invenire. Verum ite mecum. Sequuntur illi. Sermo interea huius consumitur omnis in ostentatione. Quaerit, in agris frumenta cuiusmodi sint; negat se, quia villae incensae sint, accedere posse nec aedificare etiam nunc audere. „Tametsi in Tusculano quidem coepi insanire et in iisdem fundamentis aedificare“. LI. 64. Dum haec loquitur, venit in aedes quasdam, in quibus sodalicium erat eodem die futurum; quo iste pro notitia domini aedium ingreditur cum hospitibus. Hic, inquit, habito. Perspicit argentum, quod erat expositum; visit triclinium stratum: probat. Accedit servulus: dicit homini clare, dominum iam venturum, si velit exire. Itane? inquit; eamus hospites; frater venit ex Falerno: ego illi obviam pergam; vos huc decuma veniote. Hospites discedunt. Iste se raptim domum suam coniecit; illi decuma, quo iusserat, veniunt. Quaerunt hunc; reperiunt, domus cuius sit; in diversorium derisi conferunt sese. Vident hominem postero die; narrant, expostulant, accusant. Ait iste eos similitudine loci deceptos angiporto toto deerrasse; se contra valetudinem suam ad noctem multam expectasse. Sannioni puero negotium dederat, ut vasa, vestimenta, pueros corrogaret. Servulus non inurbanus satis strenue et concinne comparat; iste hospites domum deducit. Ait se aedes maximas cuidam amico ad nuptias commodasse. Nuntiat puer argentum repeti: pertimuerat enim, qui commodarat. Apage, inquit; aedes commodavi, familiam dedi: argentum quoque vult? Tametsi hospites habeo, tamen utatur licet, nos Samiis delectabimur. Quid ego, quae deinde efficiat, narrem? Eiusmodi est hominis natura, ut, quae singulis diebus efficiat gloria atque ostentatione, ea vix annuo sermone enarrare possim. 65. Huiusmodi notationes, quae describunt, quid consentaneum sit unius cuiusque naturae, vehementer habent magnam delectationem. Totam enim naturam cuiuspiam ponunt ante oculos aut gloriosi, ut nos exempli causa coeperamus, aut invidi aut timidi aut avari, ambitiosi, amatoris, luxuriosi, furis, quadruplatoris; den-

que cuiusvis studium protrahi potest in medium tali notatione.

LII. Sermocinatio est, quum alicui personae sermo attribuitur et is exponitur cum ratione dignitatis, hoc pacto: Quum militibus urbs redundaret et omnes timore oppressi domi continerentur, venit iste cum sago, gladio succinctus, tenens iaculum; tres adolescentes homines simili ornatu subsequuntur. Irrupit in aedes subito, deinde magna voce: Ubi est iste beatus, inquit, aedium dominus? quin mihi praesto fuit? Quid tacetis? Hic alii omnes stupidi timore obmutuerunt. Uxor illius infelicissimi cum maximo fletu ad istius pedes abiicit sese. Parce, inquit, et per ea, quae tibi dulcissima sunt in vita, miserere nostri; noli extinguere extinctos. Fer mansuete fortunam. Nos quoque fuimus beati: nosce te esse hominem. [At ille:] Quin illum mihi datis ac vos auri- bus meis opplorare desinitis? Non abibit illi. Nuntiatur interea venisse. Actum est, et clamore maximo mortem minari. Quod simul ut audivit: Heus, inquit, Gorgiae pedisequo puerorum, absconde pueros; defende; fac, ut incolumes ad adolescentiam. Vix haec dixerat, quum ecce iste praesto: Sedes, inquit, audax? Non vox mea tibi vitam ademit? exple meas inimicitias et iracundiam satura tuo sanguine. Ille cum magno spiritu: Verebar, inquit, ne plane victus essem. Nunc video; iudicio tu mecum contendere non vis, ubi superari turpissimum et superare pulcherrimum est; interficere vis. Occidar equidem, sed victus non peribo. Tu in extremo vitae tempore etiam sententiose loqueris? neque ei, quem vides dominari, vis supplicare? Tum mulier: Immo iste quidem rogat et supplicat; sed tu, quaeso, commovere; et tu per deos, inquit, hunc excomplexare. Dominus est; vicit hic te, vince tu nunc animum. Quin desinis, inquit, uxor, loqui, quae me digna non sint? tace et, quae curanda sunt, cura. Tu cessas mihi vitam, tibi omnem bene vivendi spem mea morte eripere? Iste mulierem reppulit ab se lamentantem; illi nescio quid incipienti dicere, quod dignum videlicet illius virtute esset, gladium in latere defixit. Puto in hoc exemplo datos esse uni cuique sermones ad dignitatem accom-

modatos; id quod oportet in hoc genere conservare. Sunt item sermocinationes consequentes hoc genus: Nam quid putamus illos dicturos, si hoc iudicaveritis? Nonne omnes haec utentur oratione? deinde subiicere sermonem.

LIII. 66. Conformatio est, quum aliqua, quae non adest, persona confingitur quasi adsit, aut quum res muta aut informis fit eloquens et forma ei et oratio attribuitur ad dignitatem accommodata aut actio quaedam, hoc pacto: Quodsi nunc haec urbs invictissima vocem mittat, non hoc pacto loquatur? Ego illa plurimis tropaeis ornata, triumphis ditata certissimis, clarissimis locupletata victoriis, nunc vestris seditionibus, o cives, vexor; quam dolis malitiosa Karthago, viribus probata Numantia, disciplinis erudita Corinthus labe- factare non potuit, eam patimini nunc ab homunculis deter- rimis proteri atque conculari? Item: Quodsi nunc L. ille Brutus reviviscat et hic ante pedes vestros adsit, non haec utatur oratione? Ego reges eieci, vos tyrannos introducitis; ego libertatem, quae non erat, peperit, vos partem servare non vultis; ego capitis mei periculo patriam liberavi, vos liberi sine periculo esse non curatis? Haec conformatio in plures res mutas atque inanimas transfertur, sed proficit plurimum in amplificationis partibus et commiserationis.

67. Significatio est res, quae plus in suspitione relinquit, quam positum est in oratione. Ea fit per exsuperationem, ambiguum, consequentiam, abseisionem, similitudinem. Per exsuperationem, quum plus est dictum, quam patitur veritas, augendae suspitionis causa, sic: Hic de tanto patrimonio tam cito testam, qui sibi petat ignem, non reliquit. Per ambiguum, quum verbum potest in duas pluresve sententias accipi, sed accipitur in eam partem, quam vult is, qui dixit; ut de eo si dicas. qui multas hereditates adierit: Prospice tu, qui plurimum cernis. LIV. Ambigua quemadmodum vitanda sunt, quae obscuram reddunt orationem, item haec consequenda, quae conficiunt huiusmodi significationem. Ea reperientur facile, si noverimus et animum ad- verterimus verborum ancipites aut multiplices potestates.

Per consequentiam significatio est, quum res, quae sequantur aliquam rem, dicuntur, ex quibus tota res relinquitur in suspitione; ut si salsamentarii filio dicas: Quiesce tu, cuius pater cubito se emungere solebat. Per abscisionem, si, quum incipimus aliquid dicere, praecidimus, et ex eo, quod iam diximus, satis relinquitur suspitionis, sic: Qui ista forma et aetate nuper alienae domui . . . nolo plura dicere. Per similitudinem, quum aliqua re simili adlata nihil amplius dicimus, sed ex ea significamus, quid sentiamus, hoc modo: Noli, Saturnine, nimium populi reverentia fretus esse: inulti iacent Gracchi. Haec exornatio plurimum festivitatis habet, interdum et dignitatis; sinit enim quiddam tacito oratore ipsum auditorem suspicari.

68. Brevitas est res ipsis tantummodo verbis necessariis expedita, hoc modo: Lemnum praeteriens cepit; inde Thasi praesidium reliquit; post urbem Lysimachiam sustulit; inde versus in Hellespontum statim potitur Abydo. Item: Modo consul, quondam tribunus, deinde primus civitatis. Tum: Proficiscitur in Asiam, deinde [exsul et] hostis est dictus, post imperator, postremo factus est consul. Habet paucis comprehensa brevitatis multarum rerum expeditionem. Quare adhibenda saepe est, quum aut res non egent longae orationis aut tempus non sinit immerari.

LV. Demonstratio est, quum ita verbis res exprimitur, ut geri negotium et res ante oculos esse videatur. Id fieri poterit, si, quae ante et post et in ipsa re facta erunt, comprehendemus aut a rebus consequentibus aut circumstantibus non recedemus, hoc modo: Quod simul atque Gracchus intellexit, fluctuare populum verentem, ne ipse auctoritate senatus commotus a sententia desisteret, iubet advocari contionem. Iste interea scelere et malis cogitationibus redundans evolat e templo Iovis, sudans, oculis ardentibus, erecto capillo, contorta toga, cum pluribus aliis ire celerius coepit. Illi praeco faciebat audientiam; hic, subsellium quoddam excors calce premens, dextera pedem defringit, et hoc alios iubet item facere. Quum Gracchus deos inciperet precari, cursim isti impetum faciunt et ex aliis aliis partibus commeant

atque e populo unus: Fuge, inquit, Tiberi. Non vides? Respice, inquam. Deinde vaga multitudo, subito timore perterrita, fugere coepit. At iste spumans ex ore scelus, anhelans ex infimo pectore crudelitatem, contorquet brachium et dubitanti Graccho, quid esset, neque tamen locum, in quo constiterat, relinquenti percutit tempus. Ille nulla voce delibans insitam virtutem concidit tacitus. Iste viri fortissimi miserando sanguine aspersus, quasi facinus praeclarissimum fecisset, circumspectans et hilare sceleratam gratulantibus manum porrigens in templum Iovis contulit sese. 69. Haec exornatio plurimum prodest in amplificanda et commiseranda re huiusmodi enarrationibus. Statuit enim rem totam et proponit ante oculos.

LVI. Omnes rationes honestandae studiose collegimus elocutionis, in quibus, Herenni, si te diligentius exercueris, et gravitatem et dignitatem et suavitatem habere in dicendo poteris, ut oratorie plane loquaris; ne nuda atque inornata inventio vulgari sermone efferatur. Nunc identidem nosmet ipsi nobis instemus: res enim communis agetur: ut frequenter et adsidue consequamur artis rationem studio et exercitatione; quod alii cum molestia tribus de causis maxime faciunt: aut si quis quicum libenter exerceatur non habeat aut sibi diffusus sit aut nescius, quam viam sequi debeat; quae a nobis absunt omnes difficultates. Nam et simul libenter exercemur propter amicitiam, cuius initium cognatio fecit, caetera philosophiae ratio confirmavit; et nobis non diffidimus, propterea quod et aliquantum processimus et alia sunt meliora, quae multo intentius petimus in vita, ut, etsi non pervenerimus in dicendo quo volumus, parva pars vitae perfectissimae desideretur; et viam, quam sequamur, habemus, propterea quod in his libris nihil praeteritum est rhetoricae praeceptionis. Demonstratum est enim, quomodo res in omnibus generibus causarum invenire oporteret; dictum est, quo pacto eas disponere conveniret; traditum est, qua ratione esset pronuntiandum; praeceptum est, qua via meminisse possemus; demonstratum est, quibus modis perfecta elocutio compararetur. Quae si sequemur, acute et cito

reperiemus, distincte et ordinate disponemus, graviter et venuste pronuntiabimus, firme et perpetuo meminerimus, ornate et suaviter eloquemur. Ergo amplius in arte rhetorica nihil est. Haec omnia adipiscemur, si rationes praeceptionis diligentia consequemur exercitationis.

M. TULLII CICERONIS

RHETORICORUM

LIBRI DUO

QUI SUNT

DE

INVENTIONE RHETORICA.

LIBER PRIMUS.

1. 1. Saepe et multum hoc mecum cogitavi, bonine an mali plus attulerit hominibus et civitatibus copia dicendi ac summum eloquentiae studium. Nam quum et nostrae rei publicae detrimenta considero et maximarum civitatum veteres animo calamitates colligo, non minimam video per disertissimos homines invecam partem incommodorum; quum autem res ab nostra memoria propter vetustatem remotas ex litterarum monumentis repetere instituo, multas urbes constitutas, plurima bella restincta, firmissimas societates, sanctissimas amicitias intelligo quum animi ratione tum facilius eloquentia comparatas. Ac me quidem diu cogitantem ratio ipsa in hanc potissimum sententiam ducit, ut existimem sapientiam sine eloquentia parum prodesse civitatibus, eloquentiam vero sine sapientia nimium obesse plerumque, prodesse numquam. Quare si quis, omissis relictissimis atque honestissimis studiis rationis et officii, consumit omnem operam in exercitatione dicendi, is inutilis sibi, perniciosus patriae civis alitur; qui vero ita sese armat eloquentia, ut non oppugnare commoda patriae, sed pro his propugnare possit, is mihi vir et suis et publicis rationibus utilissimus atque amicissimus civis fore videtur.

2. Ac si volumus huius rei, quae vocatur eloquentia, sive artis sive studii sive exercitationis cuiusdam sive facultatis ab natura profectae considerare principium, reperiemus id ex honestissimis causis natum atque optimis ratio-

nibus profectum. II. Nam fuit quoddam tempus, quum in agris homines passim bestiarum more vagabantur et sibi victu fero vitam propagabant, nec ratione animi quidquam, sed pleraque viribus corporis administrabant; nondum divinae religionis, non humani officii ratio colebatur, nemo nuptias viderat legitimas; non certos quisquam aspexerat liberos; non, ius aequabile quid utilitatis haberet, acceperat. Ita propter errorem atque inscientiam caeca ac temeraria dominatrix animi cupiditas ad se explendam viribus corporis abutebatur, (perniciosissimis satellitibus.) Quo tempore quidam, magnus videlicet vir et sapiens, cognovit, quae materies et quanta ad maximas res opportunitas in animis inesset hominum, si quis eam posset elicere et praecipiendo meliorem reddere; qui dispersos homines in agris et in tectis silvestribus abditos ratione quadam compulit unum in locum et congregavit et eos in unam quamque rem inducens utilem atque honestam, primo propter insolentiam reclamantes, deinde propter rationem atque orationem studiosius audientes ex feris et immanibus mites reddidit et mansuetos. 3. Ac mihi quidem videtur hoc nec tacita nec inops dicendi sapientia perficere potuisse, ut homines a consuetudine subito converteret et ad diversas rationes vitae traduceret. Age vero, urbibus constitutis, ut fidem colere et iustitiam retinere discerent et aliis parere sua voluntate consuescerent ac non modo labores excipiendos communis commodi causa, sed etiam vitam amittendam existimarent: qui tandem fieri potuit, nisi homines ea, quae ratione invenissent, eloquentia persuadere potuissent? Profecto nemo nisi gravi et suavi comotus oratione, quum viribus plurimum posset, ad ius voluisset sine vi descendere, ut inter quos posset excellere, cum iis se pateretur aequari et sua voluntate a iucundissima consuetudine recederet, quae praesertim iam naturae vim obtineret propter vetustatem. Ac primo quidem sic et nata et progressa longius eloquentia videtur et item postea maximis in rebus pacis et belli cum summis hominum utilitatibus esse versata: postquam vero commoditas quaedam, prava virtutis imitatrix, sine ratione officii, dicendi copiam consecuta est, tum ingenio freta malitia pervertere urbes et

vitae hominum labefactare adsuevit. III. Atque huius quoque exordium mali, quoniam principium boni diximus, explicemus.

4. Veri simillimum mihi videtur quodam tempore neque in publicis rebus infantes et insipientes homines solitos esse versari nec vero ad privatas causas magnos ac disertos homines accedere, sed quum a summis viris maximae res administrarentur, arbitrari alios fuisse non incallidos homines, qui ad parvas controversias privatorum accederent. Quibus in controversiis quum saepe a mendacio contra verum stare homines consuescerent, dicendi adsiduitas aluit audaciam, ut necessario superiores illi propter iniurias civium resistere audacibus et opitulari suis quisque necessariis cogerentur. Itaque quum in dicendo saepe par, nonnumquam etiam superior visus esset is, qui, omisso studio sapientiae, nihil sibi praeter eloquentiam comparasset, fiebat, ut et multitudinis et suo iudicio dignus, qui rem publicam gereret, videretur. Hinc nimirum non iniuria, quum ad gubernacula rei publicae temerarii atque audaces homines accesserant, maxima ac miserrima naufragia fiebant. Quibus rebus tantum odii atque invidiae suscepit eloquentia, ut homines ingeniosissimi, quasi ex aliqua turbida tempestate in portum, sic ex seditiosa ac tumultuosa vita se in studium aliquod traderent quietum. Quare mihi videntur postea caetera studia reata atque honesta per otium concelebrata ab optimis enituisse; hoc vero a plerisque eorum desertum obsolevisse tempore, quo multo vehementius erat retinendum et studiosius adaugendum. 5. Nam quo indignius rem honestissimam et rectissimam violabat stultorum et improborum temeritas et audacia summo cum rei publicae detrimento, eo studiosius et illis resistendum fuit et rei publicae consulendum. IV. Quod nostrum illum non fugit Catonem neque Laelium neque eorum, ut vere dicam, discipulum Africanum neque Graecos Africanos nepotes: quibus in hominibus erat summa virtus et summa virtute amplificata auctoritas et, quae et his rebus ornamento et rei publicae praesidio esset, eloquentia. Quare meo quidem animo nihilo minus eloquentiae studendum est, etsi ea quidam et privatim et publice [perverse] abutuntur;

sed eo quidem vehementius, ne mali magno cum detrimento bonorum et communi omnium pernicie plurimum possint; quum praesertim hoc sit unum, quod ad omnes res et privatas et publicas maxime pertineat, hoc tuta, hoc honesta, hoc illustris, hoc eodem vita iucunda fiat. Nam hinc ad rem publicam plurima commoda veniunt, si moderatrix omnium rerum praesto est sapientia; hinc ad ipsos, qui eam adepti sunt, laus, honos, dignitas confluit; hinc amicis quoque eorum certissimum ac tutissimum praesidium comparatur. Ac mihi quidem videntur homines, quum multis rebus humiliores et infirmiores sint, hac re maxime bestiis praestare, quod loqui possunt. Quare praeclarum mihi quiddam videtur adeptus is, qui, qua re homines bestiis praestent, ea in re hominibus ipsis antecellat. Hoc si forte non natura modo neque exercitatione conficitur, verum etiam artificio quodam comparatur, non alienum est videre, quae dicant ii, qui quaedam eius rei praecepta nobis reliquerunt. Sed antequam de praeceptis oratoriis dicimus, videtur dicendum de genere ipsius artis, de officio, de fine, de materia, de partibus. Nam his rebus cognitis facilius et expeditius animus unius cuiusque ipsam rationem ac viam artis considerare poterit.

V. 6. Civilis quaedam ratio est, quae multis et magnis ex rebus constat. Eius quaedam magna et ampla pars est artificiosa eloquentia, quam rhetoricam vocant. Nam neque cum eis sentimus, qui civilem scientiam eloquentia non putant indigere; et ab eis, qui eam putant omnem rhetoris vi et artificio contineri, magnopere dissentimus. Quare hanc oratoriam facultatem in eo genere ponemus, ut eam civilis scientiae partem esse dicamus. Officium autem eius facultatis videtur esse dicere apposite ad persuasionem; finis persuadere dictione. Inter officium et finem hoc interest, quod in officio, quid fini, in fine, quid officio conveniat, consideratur. Ut medici officium dicimus esse curare ad sanandum apposite, finem sanare curatione; item, oratoris quid officium et quid finem esse dicamus, intelligimus, quum id, quod facere debet, officium esse dicimus, illud, cuius causa facere debet, finem appellamus.

7. Materiam artis eam dicimus, in qua omnis ars et ea

facultas, quae conficitur ex arte, versatur. Ut si medicinae materiam dicimus morbos ac vulnera, quod in his omnis medicina versetur; item, quibus in rebus versatur ars et facultas oratoria, eas res materiam artis rhetoricae nominamus. Has autem res alii plures, alii pauciores existimarunt. Nam Gorgias Leontinus, antiquissimus fere rhetor, omnibus de rebus oratorem optime posse dicere existimavit. Hic infinitam et immensam huic artificio materiam subiicere videtur Aristoteles autem, qui huic arti plurima adiumenta atque ornamenta ministravit, tribus in generibus rerum versari rhetoris officium putavit, demonstrativo, deliberativo, iudiciali. Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem aut vituperationem; deliberativum, quod positum in disceptatione civili habet in se sententiae dictionem; iudiciale, quod positum in iudicio habet in se accusationem et defensionem aut petitionem et recusationem. Et, quemadmodum nostra quidem fert opinio, oratoris ars et facultas in hac materia tripertita versari existimanda est. VI. 8. Nam Hermagoras quidem nec quid dicat attendere nec quid polliceatur intelligere videtur, qui oratoris materiam in causam et in quaestionem dividat. Causam esse dicit rem, quae habeat in se controversiam in dicendo positam cum personarum certarum interpositione; quam nos quoque oratori dicimus esse attributam. Nam tres ei partes, quas ante diximus, supponimus, iudicalem, deliberativam, demonstrativam. Quaestionem autem eam appellat, quae habeat in se controversiam in dicendo positam sine certarum personarum interpositione, ad hunc modum: *Ecquid sit bonum praeter honestatem? Verine sint sensus? Quae sit mundi forma? Quae sit solis magnitudo? Quas quaestiones procul ab oratoris officio remotas facile omnes intelligere existimamus. Nam quibus in rebus summa ingenia philosophorum plurimo cum labore consumpta intelligimus, eas sicut aliquas parvas res oratori attribuere magna amentia videtur. Quodsi magnam in his Hermagoras habuisset facultatem studio et disciplina comparatam, videretur fretus sua scientia falsum quiddam constituisse de oratoris artificio et non quid ars, sed quid ipse posset, exposuisse. Nunc vero ea vis est in homine, ut ei*

multo rhetoricam citius quis ademerit, quam philosophiam concesserit: neque eo, quod eius ars, quam edidit, mihi mendosissime scripta videatur; nam satis in ea videtur ex antiquis artibus ingeniose et diligenter electas res collocasse et nonnihil ipse quoque novi protulisse; verum oratori minimum est de arte loqui, quod hic fecit; multo maximum ex arte dicere, quod eum minime potuisse omnes videmus.

VII. 9. Quare materia quidem nobis rhetoricae videtur artis, quam Aristoteli visam esse diximus; partes autem eae, quas plerique dixerunt, inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio. Inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similibus, quae causam probabilem reddant; dispositio est rerum inventarum in ordinem distributio; elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem accommodatio; memoria est firma animi rerum ac verborum ad inventionem perceptio; pronuntiatio est ex rerum et verborum dignitate vocis et corporis moderatio. Nunc his rebus breviter constitutis, eas rationes, quibus ostendere possimus genus et finem et officium huius artis, aliud in tempus differemus. Nam et multorum verborum indigent et non tantopere ad artis descriptionem et praecepta tradenda pertinent. Eum autem, qui artem rhetoricam scribat, de duabus reliquis rebus, de materia artis ac partibus scribere oportere existimamus. Ac mihi quidem videtur coniuncte agendum de materia ac partibus. Quare inventio, quae princeps est omnium partium, potissimum in omni causarum genere, qualis debeat esse, consideretur.

VIII. 10. Omnis res, quae habet in se positam in dictione ac disceptatione aliquam controversiam, aut facti aut nominis aut generis aut actionis continet quaestionem. Eam igitur quaestionem, ex qua causa nascitur, constitutionem appellamus. Constitutio est prima conflictio causarum ex depulsione intentionis profecta, hoc modo: Fecisti. Non feci, aut: Iure feci. Quum facti controversia est, quoniam coniecturis causa firmatur, constitutio coniecturalis appellatur. Quum autem nominis, quoniam vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva nominatur. Quum vero, qualis res sit, quaeritur, quia et de vi et de genere negotii con-

troversia est, constitutio generalis vocatur. At quum causa ex eo pendet, quod non aut is agere videtur, quem oportet, aut non cum eo, quicum oportet, aut non apud quos, quo tempore, qua lege, quo erimine, qua poena oportet, translativa dicitur constitutio, quia actio translationis et commutationis indigere videtur. Atque harum aliquam in omni causae genus incidere necesse est. Nam in quam rem non inciderit, in ea nihil esse poterit controversiae; quare eam ne causam quidem convenit putari.

11. Ac facti quidem controversia in omnia tempora potest distribui. Nam quid factum sit, potest quaeri, hoc modo: Occideritne Aiacem Ulixes. Et quid fiat, hoc modo: Bonone animo sint erga populum Romanum Fregellani. Et quid futurum sit, hoc modo: Si Karthaginem reliquerimus incolmum, nun quid sit incommodi ad rem publicam perventurum. Nominis est controversia, quum de facto convenit et quaeritur, id quod factum est quo nomine appelletur. Quo in genere necesse est ideo nominis esse controversiam, quod de re ipsa non conveniat; non quod de facto non constet, sed quod id, quod factum sit, aliud alii videatur esse et ideo alius alio nomine id appellet. Quare in eiusmodi generibus definienda res erit verbis et breviter describenda: ut, si quis sacrum ex privato surripuerit, utrum fur an sacrilegus sit iudicandus. Nam id quum quaeritur, necesse erit definire utrumque, quid sit fur, quid sacrilegus, et sua descriptione ostendere alio nomine illam rem, de qua agitur, appellari oportere, atque adversarii dicunt.

IX. 12. Generis est controversia, quum et, quid factum sit, convenit, et, quo id factum nomine appellari oporteat, constat; et tamen, quantum et cuiusmodi et omnino quale sit, quaeritur, hoc modo: Iustum an iniustum, utile an inutile, et omnia, in quibus, quale sit id, quod factum est, quaeritur sine ulla nominis controversia. Huic generi Hermagoras partes quattuor supposuit, deliberativam, demonstrativam, iuridicalem, negotialem. Quod eius, ut nos putamus, non mediocre peccatum reprehendendum videtur, verum brevi, ne aut, si taciti praeterierimus, sine causa non secuti putemur; aut, si diutius in hoc constiterimus, moram atque

impedimentum reliquis praeceptis intulisse videamur. Si deliberatio et demonstratio genera sunt causarum, non possunt recte partes alicuius generis causae putari. Eadem enim res alii genus esse, alii pars potest; eidem genus esse et pars non potest. Deliberatio autem et demonstratio genera sunt causarum. Nam aut nullum causae genus est aut iudiciale solum aut et iudiciale et demonstrativum et deliberativum. Nullum dicere causae esse genus, quum causas esse multas dicat et in eas praecepta det, amentia est; unum iudiciale autem solum esse qui potest, quum deliberatio et demonstratio neque ipsae similes inter se sint et ab iudicali genere plurimum dissideant et suum quaeque finem habeat, quo referri debeat? Relinquitur ergo, ut omnia tria genera sint causarum. Deliberatio igitur et demonstratio non possunt recte partes alicuius generis causae putari. Male igitur eas generalis constitutionis partes esse dixit.

X. 13. Quodsi generis causae partes non possunt recte putari, multo minus recte partis causae partes putabuntur. Pars autem causae est constitutio omnis. Non enim causa ad constitutionem, sed constitutio ad causam accommodatur. Et demonstratio et deliberatio generis causae partes non possunt recte putari, quod ipsa sunt genera; multo igitur minus recte partis eius, quam hic dicit, partes putabuntur. Deinde si constitutio et ipsa et pars eius quaelibet intentionis depulsio est, quae intentionis depulsio non est, ea nec constitutio nec pars constitutionis est. At si, quae intentionis depulsio non est, ea nec constitutio nec pars constitutionis est, deliberatio et demonstratio neque constitutio nec pars constitutionis est. Si igitur constitutio et ipsa et pars eius intentionis depulsio est, deliberatio et demonstratio neque constitutio neque pars constitutionis est. Placet autem ipsi constitutionem intentionis esse depulsionem; placeat igitur oportet demonstrationem et deliberationem non esse constitutionem nec partem constitutionis. Atque hoc eodem urgebitur, sive constitutionem primam causae accusatoris confirmationem dixerit sive defensoris primam deprecationem; nam eum eadem omnia incommoda sequentur.

14. Deinde coniecturalis causa non potest simul ex

eadem parte eodem in genere et coniecturalis esse et definitiva. [Rursus] nec definitiva causa potest simul ex eadem parte eodem in genere et definitiva esse et translativa. Et omnino nulla constitutio nec pars constitutionis potest simul et suam habere et alterius in se vim continere; ideo quod una quaeque ex se et ex sua natura simpliciter consideratur; altera adsumpta, numerus constitutionum duplicatur, non vis constitutionis augetur. At deliberativa causa simul ex eadem parte eodem in genere et coniecturalem et generalem et definitivam et translativam solet habere constitutionem et unam aliquando et plures nonnumquam. Ergo ipsa neque constitutio est nec pars constitutionis. Idem in demonstratione solet usu venire. Genera igitur, ut ante diximus, haec causarum putanda sunt, non partes alicuius constitutionis. XI. Haec ergo constitutio, quam generalem nominamus, partes videtur nobis duas habere, iudiciale et negotialem. Iudicialis est, in qua aequi et recti natura aut praemii aut poenae ratio quaeritur; negotialis, in qua, quid iuris ex civili more et aequitate sit, consideratur; cui diligentiae praesesse apud nos iuris consulti existimantur. 15. Ac iudicialis quidem ipsa in duas distribuitur partes, absolutam et adsumptivam. Absoluta est, quae ipsa in se continet iuris et iniuriae quaestionem; adsumptiva, quae ipsa ex se nihil dat firmi ad recusationem, foris autem aliquid defensionis adsumit. Eius partes sunt quattuor, concessio, remotio criminis, relatio criminis, comparatio. Concessio est, quum reus non id, quod factum est, defendit, sed ut ignoscatur, postulat. Haec in duas partes dividitur, purgationem et deprecationem. Purgatio est, quum factum conceditur, culpa removetur. Haec partes habet tres, imprudentiam, casum, necessitatem. Deprecatio est, quum et peccasse et consulto peccasse reus se confitetur et tamen, ut ignoscatur, postulat; quod genus perraro potest accidere. Remotio criminis est, quum id crimen, quod inferitur, ab se et ab sua culpa, vi et potestate in alium reus remove conatur. Id dupliciter fieri poterit, si aut causa aut factum in alium transferetur. Causa transfertur, quum aliena dicitur vi et potestate factum; factum autem, quum alius aut debuisse aut potuisse facere dicitur.

Relatio criminis est, quum ideo iure factum dicitur, quod aliquis ante iniuria laecesserit. Comparatio est, quum aliud aliquod [alicuius] factum rectum aut utile contenditur, quod ut fieret, illud, quod arguitur, dicitur esse commissum.

16. In quarta constitutione, quam translaticivam nominamus, eius constitutionis est controversia, quum aut quem aut quicum aut quomodo aut apud quos aut quo iure aut quo tempore agere oporteat, quaeritur aut omnino aliquid de commutatione aut infirmatione actionis agitur. Huius constitutionis Hermagoras inventor esse existimatur, non quo non usi sint ea veteres oratores saepe multi, sed quia non animadverterunt artis scriptores eam superiores nec retulerunt in numerum constitutionum. Post autem ab hoc inventam multi reprehenderunt, quos non tam imprudentia falli putamus — res enim perspicua est —, quam invidia atque obrectatione quadam impediri. XII. Et constitutiones quidem et earum partes exposuimus; exempla autem cuiusque generis tum commodius exposituri videmur, quum in unum quodque eorum argumentorum copiam dabimus. Nam argumentandi ratio dilucidior erit, quum et ad genus et ad exemplum causae statim poterit accommodari.

17. Constitutione causae reperta, statim placet considerare, utrum causa sit simplex an iuncta; et si iuncta erit, utrum sit ex pluribus quaestionibus iuncta an ex aliqua comparatione. Simplex est, quae absolutam in se continet unam quaestionem, hoc modo: Corinthiis bellum indicamus an non? Coniuncta ex pluribus quaestionibus, in qua plura quaeruntur, hoc pacto: Utrum Karthago diruatur an Karthaginiensibus reddatur an eo colonia deducatur. Ex comparatione, in qua per contentionem, utrum potius aut quid potissimum sit, quaeritur, ad hunc modum: Utrum exercitus in Macedoniam contra Philippum mittatur, qui sociis sit auxilio, an teneatur in Italia, ut quam maximae contra Hannibalem copiae sint. Deinde considerandum est, in ratione an in scripto sit controversia. Nam scripti controversia est ea, quae ex descriptionis genere nascitur. XIII. Eius autem genera, quae separata sunt a constitutionibus, quinque sunt. Nam tum verba ipsa videntur cum sententia scriptoris dissi-

dere, tum inter se duae leges aut plures discrepare, tum id, quod scriptum est, duas aut plures res significare; tum ex eo, quod scriptum est, aliud [quoque], quod non scriptum est, inveniri; tum vis verbi quasi in definitiva constitutione, in quo posita sit, quaeri. Quare primum genus de scripto et sententia; secundum ex contrariis legibus; tertium ambiguum; quartum ratiocinativum; quintum definitivum nominamus. 18. Ratio est autem, quum omnis quaestio non in descriptione, sed in aliqua argumentatione consistit.

Ac tum, considerato genere causae, cognita constitutione, quum simplexne an iuncta sit intellexeris et scripti an rationis habeat controversiam videris, deinceps erit videndum, quae quaestio, quae ratio, quae iudicatio, quod firmamentum causae sit; quae omnia a constitutione profisciantur oportet. Quaestio est ea, quae ex conflictione causarum gignitur controversia, hoc modo: Non iure fecisti. Iure feci. Causarum autem est conflictio, in qua constitutio constat. Ex ea igitur nascitur controversia, quam quaestionem dicimus, haec: Iurene fecerit? Ratio est ea, quae continet causam, quae si sublata sit, nihil in causa controversiae relinquatur, hoc modo, ut docendi causa in facili et pervulgato exemplo consistamus: Orestes si accusetur matricidii, nisi hoc dicat: Iure feci; illa enim patrem meum occiderat: non habet defensionem: qua sublata omnis controversia quoque sublata sit. Ergo eius causae ratio est, quod illa Agamemnonem occiderit. Iudicatio est, quae ex infirmatione et confirmatione rationis nascitur controversia. Nam sit ea nobis exposita ratio, quam paulo ante exposuimus: illa enim meum, inquit, patrem occiderat. At non, inquiet adversarius, abs te filio matrem necari oportuit; potuit enim sine tuo scelere illius factum puniri. XIV. Ex hac deductione rationis illa summa nascitur controversia, quam iudicationem appellamus. Ea est huiusmodi: Rectumne fuerit ab Oreste matrem occidi, quum illa Orestis patrem occidisset. 19. Firmamentum est firmissima argumentatio defensoris et appositissima ad iudicationem: ut si velit Orestes dicere eiusmodi animum matris suae fuisse in patrem suum, in se ipsum ac sorores, in regnum, in famam generis et fa-

miliae, ut ab ea poenas liberi sui potissimum petere debu-
erint. Et in caeteris quidem constitutionibus ad hunc modum
iudicationes reperiuntur; in coniecturali autem constitutione,
quia ratio non est — factum enim non conceditur —, non
potest ex diductione rationis nasci iudicatio. Quare necesse
est eandem esse quaestionem et iudicationem: Factum est.
Non est factum. Factumne sit? Quot autem in causa consti-
tutiones aut earum partes erunt, totidem necesse erit quaes-
tiones, rationes, iudicationes, firmamenta reperiri.

His omnibus in causa repertis, tum denique singulae
partes totius causae considerandae sunt. Nam non ut quid-
que dicendum primum, ita primum animadvertendum vide-
tur; ideo quod illa, quae prima dicuntur, si vehementer velis
congruere et cohaerere cum causa, ex his ducas oportet,
quae post dicenda sunt. Quare quum iudicatio et ea, quae
ad iudicationem oportet argumenta inveniri, diligenter erunt
artificio reperta, cura et cogitatione pertractata, tum denique
ordinandae sunt caeterae partes orationis. Eae partes sex
esse omnino nobis videntur: exordium, narratio, partitio,
confirmatio, reprehensio, conclusio. Nunc quoniam exordium
princeps debet esse, nos quoque primum in rationem exor-
diendi praecepta dabimus.

XV. 20. Exordium est oratio animum auditoris idonee
comparans ad reliquam dictionem; quod eveniet, si eum be-
nevolam, attentum, docilem confecerit. Quare qui bene ex-
ordiri causam volet, eum necesse est genus suae causae di-
ligenter ante cognoscere. Genera causarum quinque sunt:
honestum, admirabile, humile, anceps, obscurum. Honestum
causae genus est, cui statim sine oratione nostra favet audi-
toris animus; admirabile, a quo est alienatus animus eorum,
qui audituri sunt; humile, quod negligitur ab auditore et non
magnopere attendendum videtur; anceps, in quo aut iudi-
catio dubia est aut causa et honestatis et turpitudinis parti-
ceps, ut et benevolentiam pariat et offensionem; obscurum,
in quo aut tardi auditores sunt aut difficilioribus ad cogno-
scendum negotiis causa est implicata. Quare quoniam tam
diversa sunt genera causarum, exordiri quoque dispari ra-
tione in uno quoque genere necesse est. Igitur exordium in

duas partes dividitur, in principium et in insinuationem.
Principium est oratio perspicue et protinus conficiens audi-
torem benevolam aut docilem aut attentum. Insinuatio est
oratio quadam dissimulatione et circuitione obscure subiens
auditoris animum.

21. In admirabili genere causae, si non omnino infesti
auditores erunt, principio benevolentiam comparare ficebit.
Sin erunt vehementer abalienati, confugere necesse erit ad
insinuationem. Nam ab iratis si perspicue pax et benevolen-
tia petitur, non modo ea non invenitur, sed augetur atque
inflammatur odium. In humili autem genere causae contemp-
tionis tollendae causa necesse est attentum efficere audi-
torem. Anceps genus causae si dubiam iudicationem habe-
bit, ab ipsa iudicatione exordiendum est. Sin autem partem
turpitudinis, partem honestatis habebit, benevolentiam cap-
tare oportebit, ut in genus honestum causa translata vide-
atur. Quum autem erit honestum causae genus, vel praeteriri
principium poterit vel, si commodum fuerit, aut a narratione
incipiemus aut a lege aut ab aliqua firmissima ratione nostrae
dictionis; sin uti principio placebit, benevolentiae partibus
utendum est, ut id, quod est, augeatur. XVI. In obscuro
causae genere per principium dociles auditores efficere oport-
tebit. Nunc quoniam quas res exordio conficere oporteat
dictum est, reliquum est, ut ostendatur, quibus quaeque ra-
tionibus res confici possit.

22. Benevolentia quattuor ex locis comparatur: ab no-
stra, ab adversariorum, ab iudicum persona, a causa. Ab nostra
[persona], si de nostris factis et officiis sine adrogantia di-
cemus; si crimina illata et aliquas minus honestas suspicio-
nes injectas diluamus; si, quae incommoda acciderint aut
quae instent difficultates, proferemus; si prece et obseca-
tione humili ac supplici utemur. Ab adversariorum autem,
si eos aut in odium aut in invidiam aut in contemtionem
adducemus. In odium ducentur, si quod eorum spurce, su-
perbe, crudeliter, malitiose factum proferetur; in invidiam,
si vis eorum, potentia, divitiae, cognatio, pecuniae proferen-
tur atque eorum usus adrogans et intolerabilis, ut his rebus
magis videantur quam causae suae confidere; in contempti-

onem adducentur, si eorum inertia, negligentia, ignavia, desidiosum studium et luxuriosum otium proferetur. Ab auditorum persona benevolentia captabitur, si res ab iis fortiter, sapienter, mansuete gestae proferentur, ut ne qua adsentatio nimia significetur, si de iis quam honesta existimatio quantaque eorum iudicii et auctoritatis expectatio sit ostendatur; ab rebus, si nostram causam laudando extollemus, adversariorum causam per contemptionem deprimemus. 23. Attentos autem faciemus, si demonstrabimus ea, quae dicturi erimus, magna, nova, incredibilia esse et ad omnes aut ad eos, qui audient, aut ad aliquos illustres homines aut ad deos immortales aut ad summam rem publicam pertinere; et si pollicebimur nos brevi nostram causam demonstraturos, atque exponemus iudicationem aut iudicationes, si plures erunt. Dociles auditores faciemus, si aperte et breviter summam causae exponemus, hoc est, in quo consistat controversia. Et quum docilem velis facere, simul attentum facias oportet. Nam is est maxime docilis, qui attentissime est paratus audire.

XVII. Nunc insinuationes quemadmodum tractari conveniat, deinceps dicendum videtur. Insinuatione igitur utendum est, quum admirabile genus causae est, hoc est, ut ante diximus, quum animus auditoris infestus est. Id autem tribus ex causis fit maxime: si aut inest in ipsa causa quaedam turpitudine aut ab iis, qui ante dixerunt, iam quiddam auditori persuasum videtur aut eo tempore locus dicendi datur, quum iam illi, quos audire oportet, defessi sunt audiendo. Nam ex hac quoque re non minus, quam ex primis duabus, in oratore nonnumquam animus auditoris offenditur. 24. Si causae turpitudine contrahit offensionem, aut pro eo homine, in quo offenditur, alium hominem, qui diligitur, interponi oportet; aut pro re, in qua offenditur, aliam rem, quae probatur; aut pro re hominem aut pro homine rem, ut ab eo, quod odit, ad id, quod diligit, auditoris animus traducatur; et dissimulare te id defensurum, quod existimeris; deinde, quum iam mitior factus erit auditor, ingredi pedetemptim in defensionem et dicere ea, quae indignentur adversarii, tibi quoque indigna videri: deinde, quum lenieris eum, qui audiet,

demonstrare nihil eorum ad te pertinere et negare te quidquam de adversariis esse dicturum, neque hoc neque illud; ut neque aperte laedas eos, qui diliguntur, et tamen id obscure faciens, quoad possis, alienes ab eis auditorum voluntatem; et aliquorum iudicium simili de re aut auctoritatem proferre imitatione dignam; deinde eandem aut consimilem aut maiorem aut minorem agi rem in praesenti demonstrare. 25. Sin oratio adversariorum fidem videbitur auditoribus fecisse — id quod ei, qui intelligit, quibus rebus fides fiat, facile erit cognitu — oportet aut de eo, quod adversarii firmissimum sibi putarint et maxime ii, qui audient, probarint, primum te dicturum polliceri, aut ab adversarii dicto exordiri et ab eo potissimum, quod ille nuperrime dixerit, aut dubitatione uti, quid primum dicas aut cui potissimum loco respondeas, cum admiratione. Nam auditor quum eum, quem adversarii perturbatum putavit oratione, videt animo firmissimo contra dicere paratum, plerumque se potius temere adsensisse, quam illum sine causa confidere arbitratur. Sin auditoris studium defatigatio abalienavit a causa, te brevius, quam paratus fueris, esse dicturum commodum est polliceri; non imitaturum adversarium. Sin res dabit, non inutile est ab aliqua re nova aut ridicula incipere aut ex tempore quae nata sit; quod genus strepitus, acclamatio est; aut iam parata, quae vel apologum vel fabulam vel aliquam contineat irrisionem; aut si rei dignitas adimet iocandi facultatem, aliquid triste, novum, horribile statim non incommodum est iniicere. Nam, ut cibi satietas et fastidium aut subamara aliqua re relevatur aut dulci mitigatur, sic animus defessus audiendo aut admiratione integratur aut risu novatur.

XVIII. Ac separatim quidem, quae de principio et de insinuatione dicenda videbantur, haec fere sunt. Nunc quiddam brevi communiter de utroque praecipendum videtur. Exordium sententiarum et gravitatis plurimum debet habere et omnino omnia, quae pertinent ad dignitatem, in se continere, propterea quod id optime faciendum est, quod oratorem auditori maxime commendat: splendoris et festivitatis et concinnitudinis minimum, propterea quod ex his suspicio quaedam apparitionis atque artificiosae diligentiae nascitur;

quae maxime orationi fidem, oratori adimit auctoritatem. 26. Vicia vero haec sunt certissima exordiorum, quae summo opere vitare oportebit: vulgare, commune, commutabile, longum, separatum, translatum, contra praecepta. Vulgare est, quod in plures causas potest accommodari, ut convenire videatur. Commune est, quod nihilo minus in hanc, quam in contrariam partem causae, potest convenire. Commutabile est, quod ab adversario potest leviter mutatum ex contraria parte dici. Longum est, quod pluribus verbis aut sententiis ultra quam satis est producitur. Separatum est, quod non ex ipsa causa ductum est nec sicut aliquod membrum adnexum orationi. Translatum est, quod aliud conficit, quam causae genus postulat: ut si qui docilem faciat auditorem, quum benevolentiam causa desideret, aut si principio utatur, quum insinuationem res postulet. Contra praecepta est, quod nihil eorum efficit, quorum causa de exordiis praecepta traduntur; hoc est, quod eum, qui audit, neque benevolum neque attentum neque docilem efficit, aut, quo nihil profecto peius est, ut contra sit, facit. Ac de exordio quidem satis dictum est.

XIX. 27. Narratio est rerum gestarum aut ut gestarum expositio. Narrationum genera tria sunt. Unum genus est, in quo ipsa causa et omnis ratio controversiae continetur; alterum, in quo digressio aliqua extra causam aut criminationis aut similitudinis aut delectationis non alienae ab eo negotio, quo de agitur, aut amplificationis causa interponitur. Tertium genus est remotum a civilibus causis, quod delectationis causa non inutili cum exercitatione dicitur et scribitur. Eius partes sunt duae, quarum altera in negotiis, altera in personis maxime versatur. Ea, quae in negotiorum expositione posita est, tres habet partes, fabulam, historiam, argumentum. Fabula est, in qua nec verae nec veri similes res continentur, cuiusmodi est:

Angues ingentes alites, iuncti iugo . . .

Historia est gesta res, ab aetatis nostrae memoria remota: quod genus:

Appius indicit Karthaginensibus bellum.

Argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit. Huiusmodi apud Terentium:

Nam is postquam excessit ex ephebis, Sosia . . .

Illa autem narratio, quae versatur in personis, eiusmodi est, ut in ea simul cum rebus ipsis personarum sermones et animi perspicui possint, hoc modo:

Venit ad me saepe clamitans: Quid agis, Micio?

Cur perdis adolescentem nobis? cur amat?

Cur potat? cur tu his rebus sumptum suggeris?

Vestitu nimio indulges, nimium ineptus es.

Nimium ipse est durus praeter aequumque et bonum.

Hoc in genere narrationis multa debet inesse festivitas, confecta ex rerum varietate, animorum dissimilitudine, gravitate, levitate, spe, metu, suspicione, desiderio, dissimulatione, errore, misericordia, fortunae commutatione, insperato incommodo, subita laetitia, iucundo exitu rerum. Verum haec ex iis, quae postea de elocutione praecipientur, ornamenta sumentur.

28. Nunc de narratione ea, quae causae continet expositionem, dicendum videtur. XX. Oportet igitur eam tres habere res: ut brevis, ut aperta, ut probabilis sit. Brevis erit, si, unde necesse est, inde initium sumetur et non ab ultimo repetetur, et si, cuius rei satis erit summam dixisse, eius partes non dicentur — nam saepe satis est, quid factum sit, dicere, non ut enarres, quemadmodum sit factum —, et si non longius, quam quod scitu opus est, in narrando procedatur, et si nullam in rem aliam transibitur; et si ita dicetur, ut nonnumquam ex eo, quod dictum est, id, quod non est dictum, intelligatur; et si non modo id, quod obest, verum etiam id, quod nec obest nec adiuvat, praeteribitur; et si semel unum quidque dicetur; et si non ab eo, in quo proxime desitum erit, deinceps incipietur. Ac multos imitatio brevitas decipit, ut, quum se breves putent esse, longissimi sint; quum dent operam, ut res multas brevi dicant, non ut omnino paucas res dicant et non plures, quam necesse sit. Nam plerisque breviter videtur dicere, qui ita dicit: Accessi ad aedes. Puerum evocavi. Respondit. Quaesivi dominum. Domi negavit esse. Hic, tametsi tot res brevius non potuit dicere, tamen, quia satis fuit dixisse: Domi negavit esse, fit rerum multitudine longus. Quare hoc quoque in genere vitanda est brevitas imitatio et non minus rerum non neces-

sariarum, quam verborum multitudine supersedendum est. 29. Aperta autem narratio poterit esse, si, ut quidque primum gestum erit, ita primum exponetur, et rerum ac temporum ordo servabitur, ut ita narrentur, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur. Hic erit considerandum, ne quid perturbate, ne quid contorte dicatur, ne quam in aliam rem transeat, ne ab ultimo repetatur, ne ad extremum prodeatur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereatur; et omnino, quae praecepta de brevitate sunt, hoc quoque in genere sunt conservanda. Nam saepe res parum est intellecta longitudine magis, quam obscuritate narrationis. Ac verbis quoque dilucidis utendum est; quo de genere dicendum est in praeceptis elocutionis. XXI. Probabilis erit narratio, si in ea videbuntur inesse ea, quae solent apparere in veritate; si personarum dignitates servabuntur; si causae factorum exstabunt; si fuisse facultates faciendi videbuntur; si tempus idoneum, si spatii satis, si locus opportunus ad eam rem, qua de re narrabitur, fuisse ostendatur, si res et ad eorum, qui agent, naturam et ad vulgi morem et ad eorum, qui audient, opinionem accommodabitur. Ac veri quidem similis ex his rationibus esse poterit. 30. Illud autem praeterea considerare oportebit, ne, aut quum obsit narratio aut quum nihil prosit, tamen interponatur; aut non loco aut non, quemadmodum causa postulat, narretur. Obest tum, quum ipsius rei gestae expositio magnam excipit offensivam, quam argumentando et causam agendo leniri oportebit. Quod quum accidit, membratim oportebit partes rei gestae dispergere in causam et ad unam quamque confestim rationem accommodare, ut vulnere praesto medicamentum sit et odium statim defensio mitiget. Nihil prodest narratio tum, quum ab adversariis re exposita nostra nihil interest iterum aut alio modo narrare; aut ab iis, qui audiant, ita tenetur negotium, ut nostra nihil intersit eos alio pacto docere. Quod quum accidit, omnino narratione supersedendum est. Non loco dicitur, quum non in ea parte orationis collocatur, in qua res postulat; quo de genere agemus tum, quum de dispositione dicemus; nam hoc ad dispositionem pertinet. Non quemadmodum causa postulat, narratur,

quum aut id, quod adversario prodest, dilucide et ornate exponitur aut id, quod ipsum adiuvat, obscure dicitur et negligenter. Quare, ut hoc vitium vitetur, omnia torquenda sunt ad commodum suae causae, contraria, quae praeteriri poterunt, praetereundo, quae illustria erunt, leviter attingendo, sua diligenter et enodate narrando. Ac de narratione quidem satis dictum videtur; deinceps ad partitionem trans-eamus.

XXII. 31. Recte habita in causa partitio illustrem et perspicuam totam efficit orationem. Partes eius sunt duae, quarum utraque magno opere ad aperiendam causam et constituendam pertinet controversiam. Una pars est, quae quid cum adversariis conveniat et quid in controversia relinquatur, ostendit; ex qua certum quiddam destinatur auditori, in quo animum debeat habere occupatum. Altera est, in qua rerum earum, de quibus erimus dicturi, breviter expositio ponitur distributa; ex qua conficitur, ut certas animo res teneat auditor, quibus dictis intelligat fore peroratum. Nunc utroque genere partitionis quemadmodum conveniat uti, breviter dicendum videtur. Quae partitio, quid conveniat aut quid non conveniat, ostendit, haec debet illud, quod convenit, inclinare ad suae causae commodum, hoc modo: Interfectam matrem esse a filio convenit mihi cum adversariis. Item contra: Interfectum esse a Clytaemnestra Agamemnonem convenit. Nam hic uterque et id posuit, quod conveniebat, et tamen suae causae commodo consuluit. Deinde, quid controversiae sit, ponendum est in iudicationis expositione; quae quemadmodum inveniretur, ante dictum est. 32. Quae partitio rerum distributam continet expositionem, haec habere debet breviter, absolutionem, paucitatem. Brevitas est, quum nisi necessarium nullum adsumitur verbum. Haec in hoc genere idcirco est utilis, quod rebus ipsis et partibus causae, non verbis neque extraneis ornamentis animus auditoris tenendus est. Absolutio est, per quam omnia, quae incidunt in causam, genera, de quibus dicendum est, amplectimur. In qua partitione videndum est, ne aut aliquod genus utile relinquatur aut sero extra partitionem, id quod vitiosissimum ac turpissimum est, in-

feratur. Paucitas in partitione servatur, si genera ipsa rerum ponuntur neque permixte cum partibus implicantur. Nam genus est, quod plures partes amplectitur, ut animal. Pars est, quae subest generi, ut equus. Sed saepe eadem res alii genus, alii pars est. Nam homo animalis pars est, Thebani aut Troiani genus. XXIII. Haec ideo diligentius inducitur praescriptio, ut, aperte intellecta generali partitione, paucitas generum in partitione servari possit. Nam qui ita partitur: Ostendam propter cupiditatem et audaciam et avaritiam adversariorum omnia incommoda ad rem publicam pervenisse, is non intellexit in partitione, exposito genere, partem se generis admiscuisse. Nam genus est omnium nimirum libidinum cupiditas: eius autem generis sine dubio pars est avaritia.

33. Hoc igitur vitandum est, ne, cuius genus posueris, eius sicuti aliquam diversam ac dissimilem partem ponas in eadem partitione. Quodsi quod in genus plures incident partes, id quum in prima causae partitione erit simpliciter expositum, distribuatur tempore eo commodissime, quum ad ipsum ventum erit explicandum in causae dictione post partitionem. Atque illud quoque pertinet ad paucitatem, ne aut plura, quam satis est, demonstraturos nos dicamus, hoc modo: Ostendam adversarios, quod arguimus, et potuisse facere et voluisse et fecisse; nam fecisse satis est ostendere: aut, quum in causa partitio nulla sit et quum simplex quiddam agatur, tamen utamur distributione; id quod perraro potest accidere. Ac sunt alia quoque praecepta partitionum, quae ad hunc usum oratorium non tanto opere pertineant, quae versantur in philosophia, ex quibus haec ipsa transtulimus, quae convenire videbantur, quorum nihil in caeteris artibus inveniebamus. Atque his de partitione praeceptis, in omni dictione meminisse oportebit, ut et prima quaeque pars, ut exposita est in partitione, sic ordine transigatur et omnibus explicatis peroratum sit; hoc modo, ut ne quid posterius praeter conclusionem inferatur. Partitur apud Terentium breviter et commode senex in Andria, quae cognoscere libertum velit:

*Eo pacto et gnati vitam et consilium meum
Cognosces et quid facere in hac re te velim.*

Itaque quemadmodum in partitione proposuit, ita narrat, primum vitam filii:

Num is postquam excessit ex ephebis, Sosia

Deinde suum consilium:

Et nunc id operam do

Deinde quid Sosiam velit facere, id quod postremum posuit in partitione, postremum dicit:

Nunc tuum est officium

Quemadmodum igitur hic et ad primam quamque partem primum accessit et omnibus absolutis finem dicendi fecit, sic nobis placet et ad singulas partes accedere et omnibus absolutis perorare. Nunc de confirmatione deinceps, ita ut ordo ipse postulat, praecipendum videtur.

XXIV. 34. Confirmatio est, per quam argumentando nostrae causae fidem et auctoritatem et firmamentum adiungit oratio. Huius partis certa sunt praecepta, quae in singula causarum dividuntur genera. Verumtamen non incommodum videtur quandam silvam atque materiam universam ante permixtam et confusam exponere omnium argumentationum, post autem tradere, quemadmodum unum quodque causae genus, hinc omnibus argumentandi rationibus tractis, confirmari oporteat.

Omnes res argumentando confirmantur aut ex eo, quod personis, aut ex eo, quod negotiis est attributum. Ac personis has res attributas putamus, nomen, naturam, victum, fortunam, habitum, adfectionem, studia, consilia, facta, casus, orationes. Nomen est, quod uni cuique personae datur, quo suo quaeque proprio et certo vocabulo appellatur. Naturam ipsam definire difficile est; partes autem eius enumerare eas, quarum indigemus ad hanc praeceptionem, facilius est. 35. Eae autem partim divino, partim mortali in genere versantur. Mortalium autem pars in hominum, pars in bestiarum genere numerantur. Atque hominum genus et in sexu consideratur, virile an muliebre sit, et in natione, patria, cognitione, aetate. Natione, Graius an barbarus; patria, Atheniensis an Lacedaemonius; cognitione, quibus maioribus, quibus

consanguineis; aetate, puer an adolescens, natu grandior an senex. Praeterea commoda et incommoda considerantur ab natura data animo aut corpori, hoc modo: valens an imbecillus; longus an brevis; formosus an deformis; velox an tardus sit; acutus an hebetior; memor an obliuiosus; comis, officiosus, pudens, patiens an contra. Et omnino, quae a natura dantur animo et corpori, considerabuntur . . . in natura consideranda sunt. Nam quae industria comparantur, ad habitum pertinent, de quo posterius est dicendum. XXV. In victu considerare oportet, apud quos et quo more et cuius arbitratu sit educatus, quos habuerit artium liberalium magistros, quos vivendi praeceptores, quibus amicis utatur, quo in negotio, quaestu, artificio sit occupatus, quo modo rem familiarem administret, qua consuetudine domestica sit. In fortuna quaeritur, servus sit an liber, pecuniosus an tenuis, privatus an cum potestate: si cum potestate, iure an iniuria; felix, clarus an contra; quales liberos habeat. Ac si de non vivo quaeretur, etiam quali morte sit adfectus, erit considerandum. 36. Habitum autem hunc appellamus: animi aut corporis constantem et absolutam aliqua in re perfectionem, ut virtutis aut artis alicuius perceptionem aut quamvis scientiam et item corporis aliquam commoditatem non natura datam, sed studio et industria partam. Adfectio est animi aut corporis ex tempore aliqua de causa commutatio, ut laetitia, cupiditas, metus, molestia, morbus, debilitas et alia, quae in eodem genere reperiuntur. Studium est autem animi adsidua et vehemens ad aliquam rem applicata magna cum voluntate occupatio, ut philosophiae, poëticae, geometriae, litterarum. Consilium est aliquid faciendi non faciendive excogitata ratio. Facta autem et casus et orationes tribus ex temporibus considerantur: quid fecerit aut quid ipsi acciderit aut quid dixerit, et quid faciat, quid ipsi accidat, quid dicat, aut quid facturus sit, quid ipsi casurum sit, qua sit usus oratione. Ac personis quidem haec videntur esse attributa.

XXVI. 37. Negotiis autem quae sunt attributa, partim sunt continentia cum ipso negotio, partim in gestione negotii considerantur, partim adiuncta negotio sunt, partim gestum negotium consequuntur. Continentia cum ipso negotio

sunt ea, quae semper adfixa esse videntur ad rem neque ab ea possunt separari. Ex his prima est brevis complexio totius negotii, quae summam continet facti, hoc modo: Parentis occisio, patriae proditio; deinde causa eius summae, per quam et quam ob rem et cuius rei causa factum sit quaeritur; deinde ante gestam rem quae facta sint, continenter usque ad ipsum negotium; deinde, in ipso gerendo negotio quid actum sit; deinde, quid postea factum sit.

38. In gestione autem negotii, qui locus secundus erat de iis, quae negotiis attributa sunt, quaeretur locus, tempus, modus, occasio, facultas. Locus consideratur, in quo res gesta sit, ex opportunitate, quam videatur habuisse ad negotium administrandum. Ea autem opportunitas quaeritur ex magnitudine, intervallo, longinquitate, propinquitate, solitudine, celebritate, natura ipsius loci et vicinitate totius regionis; ex his etiam attributionibus: sacer an profanus, publicus an privatus, alienus an ipsius, de quo agitur, locus sit aut fuerit. 39. Tempus autem est id, quo nunc utimur — nam ipsum quidem generaliter definire difficile est — pars quaedam aeternitatis cum alicuius annui, mensurni, diurni, [vespertini] nocturnive spatii certa significatione. In hoc et quae praeterierint considerantur; et eorum ipsorum, quae aut propter vetustatem obsoleverint aut incredibilia videantur, ut iam in fabularum numerum reponantur; et quae iam diu gesta et a memoria nostra remota, tamen faciant fidem vere tradita esse, quod eorum monumenta certa in litteris exstant; et quae nuper gesta sint, quae scire plerique possint; et item quae instent in praesentia et quum maxime fiant et quae consequantur. In quibus potest considerari, quid ocus et quid serius futurum sit. Et item communiter in tempore perspiciendo longinquitas eius est consideranda. Nam saepe oportet commetiri cum tempore negotium et videre, poteritne aut magnitudo negotii aut multitudo rerum in eo transigi tempore. Consideratur autem tempus et anni et mensis et diei et noctis et vigiliae et horae et in aliqua parte alicuius horum. XXVII. 40. Occasio autem est pars temporis habens in se alicuius rei idoneam faciendi aut non faciendi opportunitatem. Quare cum tempore hoc differt: nam genere

quidem utrumque idem esse intelligitur; verum in tempore spatium quodam modo declaratur, quod in annis aut in anno aut in aliqua anni parte spectatur; in occasione ad spatium temporis faciendi quaedam opportunitas intelligitur adiuncta. Quare quum genere idem sit, fit aliud, quod parte quadam et specie, ut diximus, differat. Haec distribuitur in tria genera, publicum, commune, singulare. Publicum est, quod civitas universa aliqua de causa frequentat, ut ludi, dies festus, bellum. Commune est, quod accidit omnibus eodem fere tempore, ut messis, vindemia, calor, frigus. Singulare autem est, quod aliqua de causa privatim alicui solet accidere, ut nuptiae, sacrificium, funus, convivium, somnus. 41. Modus autem est, in quo, quemadmodum et quo animo factum sit, quaeritur. Eius partes sunt prudentia et imprudentia. Prudentiae autem ratio quaeritur ex iis, quae clam, palam, vi, persuasione fecerit. Imprudentia autem in purgationem confertur, cuius partes sunt inscientia, casus, necessitas, et in adfectionem animi, hoc est, molestiam, iracundiam, amorem et caetera, quae in simili genere versantur. Facultates sunt, aut quibus facilius fit aut sine quibus aliquid confici non potest.

XXVIII. Adiunctum negotio autem id intelligitur, quod maius et quod minus et quod simile erit ei negotio, quo de agitur, et quod aequae magnum et quod contrarium et quod disparatum, et genus et pars et eventus. Maius et minus et aequae magnum ex vi et ex numero et ex figura negotii, sicut ex statura corporis, consideratur. 42. Simile autem ex specie comparabili aut ex conferenda atque adsimulanda natura indicatur. Contrarium est, quod positum in genere diverso ab eodem, cui contrarium dicitur, plurimum distat, ut frigus calori, vitae mors. Disparatum autem est id, quod ab aliqua re praepositione negationis separatur, hoc modo: sapere et non sapere. Genus est, quod partes aliquas amplectitur, ut cupiditas. Pars est, quae subest generi, ut amor, avaritia. Eventus est exitus alicuius negotii, in quo quaeri solet, quid ex quaque re evenerit, eveniat, eventurum sit. Quare hoc in genere, ut commodius, quid eventurum sit, ante animo colligi possit, quid quaque ex re soleat evenire, con-

siderandum est, hoc modo: Ex adrogantia odium, ex insolentia adrogantia.

43. Quarta autem pars est ex iis, quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio. In hac eae res quaeruntur, quae gestum negotium consequantur: primum, quod factum est, quo id nomine appellari conveniat; deinde eius facti qui sint principes et inventores, qui denique auctoritatis eius et inventionis comprobatores atque aemuli: deinde eequae de ea re aut eius rei sit lex, consuetudo, actio, iudicium, scientia, artificium; deinde natura eius, evenire vulgo soleat an insolenter et raro; postea homines id sua auctoritate comprobare an offendere in iis consuerint; et caetera, quae factum aliquod similiter confestim aut ex intervallo solent consequi. Deinde postremo attendendum est, num quae res ex iis rebus, quae positae sunt in partibus honestatis aut utilitatis, consequantur; de quibus in deliberativo genere causae distinctius erit dicendum. Ac negotiis quidem fere res eae, quas commemoravimus, sunt attributae.

XXIX. 44. Omnis autem argumentatio, quae ex iis locis, quos commemoravimus, sumetur, aut probabilis aut necessaria debet esse. Etenim, ut breviter describamus, argumentatio videtur esse inventum aliquo ex genere, rem aliquam aut probabiliter ostendens aut necessarie demonstrans. Necessarie demonstrantur ea, quae aliter ac dicuntur nec fieri nec probari possunt, hoc modo: Si peperit, cum viro concubuit. Hoc genus argumentandi, quod in necessaria demonstratione versatur, maxime tractatur, in dicendo aut per complexionem aut per enumerationem aut per simplicem conclusionem. 45. Complexio est, in qua, utrum concesseris, reprehenditur, ad hunc modum: Si improbus est, cur uteris? si probus, cur accusas? Enumeratio est, in qua, pluribus rebus expositis et caeteris infirmatis, una reliqua necessario confirmatur, hoc pacto: Necesse est aut inimicitiarum causa ab hoc esse occisum aut metus aut spei aut alicuius amici gratia aut, si horum nihil est, ab hoc non esse occisum; nam sine causa maleficium susceptum non potest esse: sed neque inimicitiae fuerunt nec metus ullus nec spes ex morte illius alicuius commodi neque ad amicum huius aliquem

mors illius pertinebat. Relinquitur igitur, ut ab hoc non sit occisus. Simplex autem conclusio ex necessaria consecutione conficitur, hoc modo: Si vos me istud eo tempore fecisse dicitis, ego autem eo ipso tempore trans mare fui, relinquitur, ut id, quod dicitis, non modo non fecerim, sed ne potuerim quidem facere. Atque hoc diligenter oportebit videre, ne quo pacto genus hoc refelli possit, ut ne confirmatio modum in se argumentationis solum habeat et quandam similitudinem necessariae conclusionis, verum ipsa argumentatio ex necessaria ratione consistat.

46. Probabile autem est id, quod fere solet fieri aut quod in opinione positum est aut quod habet in se ad haec quandam similitudinem, sive id falsum est sive verum. In eo genere, quod fere fieri solet, probabile huiusmodi est: Si mater est, diligit filium: si avarus est, negligit ius iurandum. In eo autem, quod in opinione positum est, huiusmodi sunt probabilia: Impiis apud inferos poenas esse paratas; Eos, qui philosophiae dent operam, non arbitrari deos esse. XXX. Similitudo autem in contrariis et paribus et in iis rebus, quae sub eandem rationem cadunt, maxime spectatur. In contrariis, hoc modo: Nam si iis, qui imprudentes laeserunt, ignosci convenit, iis, qui necessario profuerunt, haberi gratiam non oportet. 47. Ex pari, sic: Nam ut locus in mari sine portu navibus esse non potest tutus, sic animus sine fide stabilis amicis non potest esse. In iis rebus, quae sub eandem rationem cadunt, hoc modo probabile consideratur: Nam si Rhodiis turpe non est portorium locare, ne Hermoereonti quidem turpe est conducere. Haec tum vera sunt, hoc pacto: Quoniam cicatrix est, fuit vulnus; tum veri similia, hoc modo: Si multus erat in calceis pulvis, ex itinere eum venire oportebat.

Omne autem — ut certas quasdam in partes distribuamus — probabile, quod sumitur ad argumentationem, aut signum est aut credibile aut iudicatum aut comparabile. 48. Signum est, quod sub sensum aliquem cadit et quiddam significat, quod ex ipso profectum videtur, quod aut ante fuerit aut in ipso negotio aut post sit consecutum, et tamen indiget testimonii et gravioris confirmationis, ut cruor, fuga,

pallor, pulvis, et quae his sunt similia. Credibile est, quod sine ullo teste auditoris opinione firmatur, hoc modo: Nemo est, qui non liberos suos incolumes et beatos esse cupiat. Iudicatum est res adsensione aut auctoritate aut iudicio alicuius aut aliquorum comprobata. Id tribus in generibus spectatur, religioso, communi, approbato. Religiosum est, quod iurati legibus iudicantur. Commune est, quod omnes vulgo probarunt et secuti sunt, huiusmodi: ut maioribus natu adurgatur, ut supplicum misereatur. Approbatum est, quod homines, quum dubium esset, quale haberi oporteret, sua constituerunt auctoritate: velut [Horatii factum a populo approbatum, quod occidit sororem, quum illa devictum Curiatium hostem desleret; vel ut] Graechi patris factum, quem Populus Romanus ob id [factum], quod insciente collega in censura non nihil gessit, post censuram consulem fecit. 49. Comparabile autem est, quod in rebus diversis similem aliquam rationem continet. Eius partes sunt tres: imago, collatio, exemplum. Imago est oratio demonstrans corporum aut naturarum similitudinem. Collatio est oratio rem cum re ex similitudine conferens. Exemplum est, quod rem auctoritate aut casu alicuius hominis aut negotii confirmat aut infirmat. Horum exempla et descriptiones in praeceptis elocutionis cognoscuntur. Ac fons quidem confirmationis, ut facultas tulit, apertus est nec minus dilucide, quam rei natura ferebat, demonstratus est; quemadmodum autem quaeque constitutio et pars constitutionis et omnis controversia, sive in ratione sive in scripto versabitur, tractari debeat et quae in quamque argumentationes conveniant, singillatim in secundo libro de uno quoque genere dicemus. In praesenti tantummodo numeros et modos et partes argumentandi confuse et permixtim dispersimus; post descripte et electe in genus quodque causae, quid cuique conveniat, ex hac copia digeremus.

50. Atque inveniri quidem omnis ex his locis argumentatio poterit: inventam exornari et certas in partes distingui et suavissimum est et summe necessarium et ab artis scriptoribus maxime neglectum. Quare et de ea praeceptione nobis et in hoc loco dicendum visum est, ut ad inventionem

argumenti absolutio [quoque] argumentandi adiungeretur. Et magna cum cura et diligentia locus hic omnis considerandus est, quod rei non solum magna utilitas est, sed praeci-
piendi quoque summa difficultas.

XXXI. 51. Omnis igitur argumentatio aut per inductionem tractanda est aut per ratiocinationem. Inductio est oratio, quae rebus non dubiis captat adensionem eius, quicum instituta est; quibus adensionibus facit, ut illi dubia quaedam res propter similitudinem earum rerum, quibus adsensit, probetur; velut apud Socraticum Aeschinem demonstrat Socrates cum Xenophontis uxore et cum ipso Xenophonte Aspasia locutam: Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor, si vicina tua melius habeat aurum, quam tu habes, utrum illiusne an tuum malis? Illius, inquit. Quid, si vestem et caeterum ornatum muliebrem pretii maioris habet, quam tu habes, tuumne an illius malis? Respondit: Illus vero. Age sis, inquit, quid? si virum illa meliorem habeat, quam tu habes, utrumne tuum virum malis an illius? Hic mulier erubuit. 52. Aspasia autem sermonem cum ipso Xenophonte instituit. Quaeso, inquit, Xenophon, si vicinus tuus equum meliorem habeat, quam tuus est, tuumne equum malis an illius? Illius, inquit. Quid, si fundum meliorem habeat, quam tu habes, utrum tandem fundum habere malis? Illum, inquit, meliorem scilicet. Quid, si uxorem meliorem habeat, quam tu habes, utram malis? Atque hic Xenophon quoque ipse tacuit. Post Aspasia: Quoniam uterque vestrum, inquit, id mihi solum non respondit, quod ego solum audire volueram, egomet dicam, quid uterque cogitet. Nam et tu, mulier, optimum virum vis habere et tu, Xenophon, uxorem habere lectissimam maxime vis. Quare, nisi hoc perfeceritis, ut neque vir melior neque femina lectior in terris sit, profecto semper id, quod optimum putabitis esse, multo maxime requiretis, ut et tu maritus sis quam optima et haec quam optimo viro nupta sit. Hic quum rebus non dubiis adsensum esset, factum est propter similitudinem, ut etiam illud, quod dubium videretur, si quis separatim quaereret, id pro certo propter rationem rogandi concederetur. 53. Hoc modo sermonis plurimum Socrates usus est, propterea quod nihil ipse adferre ad per-

suadendum volebat, sed ex eo, quod sibi ille dederat, quicum disputabat, aliquid conficere malebat, quod ille ex eo, quod iam concessisset, necessario approbare deberet. XXXII. Hoc in genere praeci-
piendum nobis videtur primum, ut illud, quod inducemus per similitudinem, eiusmodi sit, ut sit necesse concedi. Nam ex quo postulabimus nobis illud, quod dubium sit, concedi, dubium esse id ipsum non oportebit. Deinde illud, cuius confirmandi causa fiet inductio, videndum est, ut simile iis rebus sit, quas res quasi non dubias ante induxerimus — nam aliquid ante concessum nobis esse nihil proderit, si ei dissimile erit id, cuius causa illud concedi primum voluerimus —; deinde nemo intelligat, quo spectent illae primae inductiones et ad quem sint exitum perventurae. 54. Nam qui videt, si ei rei, quam primo rogetur, recte adsenserit, illam quoque rem, quae sibi displiceat, esse necessario concedendam, plerumque aut non respondendo aut male respondendo longius rogationem procedere non sinit. Quare ratione rogationis imprudens ab eo, quod concessit, ad id, quod non vult concedere, deducendus est. Extremum autem aut taceatur oportet aut concedatur aut negetur. Si negabitur, aut ostendenda similitudo est earum rerum, quae ante concessae sunt, aut alia utendum est inductione. Si concedetur, concludenda est argumentatio. Si tacebitur, elicienda responsio est aut, quoniam taciturnitas imitatur confessionem, pro eo, ac si concessum sit, concludere oportebit argumentationem. Ita fit hoc genus argumentandi tripertitum: prima pars ex similitudine constat una pluribusve; altera ex eo, quod concedi volumus, cuius causa similitudines adhibitae sunt; tertia ex conclusione, quae aut confirmat concessionem aut quid ex ea conficiatur ostendit. XXXIII. 55. Sed quia non satis alicui videbitur dilucide demonstratum, nisi quid ex civili causarum genere exempli subiecerimus, videtur eiusmodi quoque utendum exemplo, non quo praecceptio differat aut aliter hoc in sermone atque in dicendo sit utendum, sed ut eorum voluntati satis fiat, qui, quod aliquo in loco viderunt, alio in loco, nisi monstratum, nequeunt cognoscere. Ergo in hac causa, quae apud Graecos est pervagata, quum Epaminondas, Thebanorum imperator, quod ei, qui

sibi ex lege praetor successerat, exercitum non tradidit et, quum paucos ipse dies contra legem exercitum tenuisset, Lacedaemonios funditus vicit. . . poterit accusator argumentatione uti per inductionem, quum scriptum legis contra sententiam defendat, ad hunc modum: Si, iudices, id, quod Epaminondas ait legis scriptorem sensisse, ascribat ad legem et addat hanc exceptionem: EXTRA QUAM SI QUIS REI PUBLICAE CAUSA EXERCITUM NON TRADIDERIT, patiemini? Non opinor. Quid, si vosmet ipsi, quod a vestra religione et a sapientia remotissimum est, istius honoris causa hanc eandem exceptionem iniussu populi ad legem ascribi iubeatis, populus Thebanus id patietur fieri? Profecto non patietur. Quod ergo ascribi ad legem nefas est, id sequi, quasi ascriptum sit, rectum vobis videatur? Novi vestram intelligentiam; non potest ita videri, iudices. Quodsi litteris corrigi neque ab illo neque a vobis scriptoris voluntas potest, videte, ne multo indignius sit id re et iudicio vestro mutari, quod ne verbo quidem commutari potest. Ac de inductione quidem satis in praesentia dictum videtur. 57. Nunc deinceps ratiocinationis vim et naturam consideremus.

XXXIV. Ratiocinatio est oratio ex ipsa re probabile a. - quid eliciens, quod expositum et per se cognitum sua se vi et ratione confirmet. Hoc de genere qui diligentius considerandum putaverunt, quum idem in usu dicendi sequerentur, paullulum in praeciipiendi ratione dissenserunt. Nam partim quinque eius partes esse dixerunt, partim non plus quam in tres partes posse distribui putaverunt. Eorum controversiam non incommodum videtur cum utrorumque ratione exponere. Nam et brevis est et non eiusmodi, ut alteri prorsus nihil dicere putentur, et locus hic nobis in dicendo minime negligendus videtur.

58. Qui putant in quinque distribui partes oportere, aiunt primum convenire exponere summam argumentationis, ad hunc modum: Melius accurantur, quae consilio geruntur, quam quae sine consilio administrantur. Hanc primam partem numerant; eam deinceps rationibus variis et quam copiosissimis verbis approbari putant oportere, hoc modo: Domus ea, quae ratione regitur, omnibus est instructior rebus

et apparitor, quam ea, quae temere et nullo consilio administratur. Exercitus is, cui praepositus est sapiens et callidus imperator, omnibus partibus commodius regitur, quam is, qui stultitia et temeritate alicuius administratur. Eadem navigii ratio est. Nam navis optime cursum conficit ea, quae scientissimo gubernatore utitur. 59. Quum propositio est hoc pacto approbata et duae partes transierunt ratiocinationis, tertia in parte aiunt, quod ostendere velis, id ex vi propositionis oportere adsumere, hoc pacto: Nihil autem omnium rerum melius, quam omnis mundus, administratur. Huius adsumptionis quarto in loco aliam porro inducunt approbationem, hoc modo: Nam et signorum ortus et obitus definitum quendam ordinem servant et annuae commutationes non modo quadam ex necessitudine semper eodem modo fiunt, verum ad utilitates quoque rerum omnium sunt accommodatae, nec diurnae nocturnaeque vicissitudines nulla in re unquam mutatae quidquam nocuerunt; quae signo sunt omnia non medioeri quodam consilio naturam mundi administrari. Quinto inducunt loco complexionem eam, quae aut id infert solum, quod ex omnibus partibus cogitur, hoc modo: Consilio igitur mundus administratur: aut unum in locum quum conduxerit breviter propositionem et adsumptionem, adiungit, quid ex his conficiatur, ad hunc modum: Quodsi melius geruntur ea, quae consilio, quam quae sine consilio administrantur, nihil autem omnium rerum melius administratur, quam omnis mundus, consilio igitur mundus administratur. Quinquepartitam igitur hoc pacto putant esse argumentationem. XXXV. 60. Qui autem tripartitam esse dicunt, ii non aliter tractari putant oportere argumentationem, sed partitionem horum reprehendunt. Negant enim neque a propositione neque ab adsumptione approbationes earum separari oportere, neque propositionem absolutam neque adsumptionem sibi perfectam videri, quae approbatione confirmata non sit. Quare quas illi duas partes numerent, propositionem et approbationem, sibi unam partem videri, propositionem; quae si approbata non sit, propositio non sit argumentationis. Item, quae ab illis adsumptio et adsumptionis approbatio dicatur, eandem sibi adsumptionem solam videri. Ita fit, ut

eadem ratione argumentatio tractata aliis tripartita, aliis quinquepartita videatur. Quare evenit, ut res non tam ad usum dicendi pertineat, quam ad rationem praeceptionis. 61. Nobis autem commodior illa partitio videtur esse, quae in quinque partes distributa est, quam omnes ab Aristotele et Theophrasto profecti maxime secuti sunt. Nam quemadmodum illud superius genus argumentandi, quod per inductionem sumitur, maxime Socrates et Socratici tractarunt, sic hoc, quod per ratiocinationem expolitur, summe est ab Aristotele atque a Peripateticis et Theophrasto frequentatum, deinde a rhetoribus iis, qui elegantissimi atque artificiosissimi putati sunt. Quare autem nobis illa magis partitio probetur, dicendum videtur, ne temere secuti putemur; et breviter dicendum, ne in huiusmodi rebus diutius, quam ratio praecipienda postulat, commoremur.

XXXVI. 62. Si quadam in argumentatione satis est uti propositione et non oportet adiungere approbationem propositioni, quadam autem in argumentatione infirma est propositio, nisi adiuncta sit approbatio, separatum est quiddam a propositione approbatio. Quod enim et adiungi et separari ab aliquo potest, id non potest idem esse, quod est id, ad quod adiungitur et a quo separatur; est autem quaedam argumentatio, in qua propositio non indiget approbationis, et quaedam, in qua nihil valet sine approbatione, ut ostendimus. Separata igitur est a propositione approbatio. Ostenditur autem id, quod polliciti sumus, hoc modo: Quae propositio in se quiddam continet perspicuum et quod stare inter omnes necesse est, hanc velle approbare et firmare nihil attinet. 63. Ea est huiusmodi: Si, quo die Romae ista caedes facta est, ego Athenis eo die fui, in caede interesse non potui. Hoc quia perspicue verum est, nihil attinet approbari. Quare adsumi statim oportet, hoc modo: Fui autem Athenis eo die. Hoc si non constat, indiget approbationis; qua inducta, complexio consequetur. Est igitur quaedam propositio, quae non indiget approbatione. Nam esse quidem quandam, quae indigeat, quid attinet ostendere, quod cuius facile perspicuum est? Quodsi ita est, ex hoc et ex eo, quod proposueramus, hoc conficitur, separatum esse quiddam a

propositione approbationem. Sin autem ita est, falsum est non esse plus quam tripartitam argumentationem. 64. Simili modo liquet alteram quoque approbationem separatam esse ab adsumptione. Si quadam in argumentatione satis est uti adsumptione et non oportet adiungere approbationem adsumptioni, quadam autem in argumentatione infirma est adsumptio, nisi adiuncta sit approbatio, separatum quiddam extra adsumptionem est approbatio. Est autem argumentatio quaedam, in qua adsumptio non indiget approbationis; quaedam autem, in qua nihil valet sine approbatione, ut ostendimus. Separata igitur est ab adsumptione approbatio. Ostendimus autem, quod polliciti sumus, hoc modo: 65. Quae perspicuam omnibus veritatem continet adsumptio, nihil indiget approbationis. Ea est huiusmodi: Si oportet velle sapere, dare operam philosophiae convenit. Haec propositio indiget approbationis; non enim perspicua est neque constat inter omnes, propterea quod multi nihil prodesse philosophiam, plerique etiam obesse arbitrantur. Adsumptio perspicua est; est enim haec: Oportet autem velle sapere. Hoc quia ipsum ex se perspicitur et verum esse intelligitur, nihil attinet approbari. Quare statim concludenda est argumentatio. Est ergo adsumptio quaedam, quae approbationis non indiget; nam quandam indigere perspicuum est. Separata est igitur ab adsumptione approbatio. Falsum ergo est non esse plus quam tripartitam argumentationem. XXXVII. 66. Atque ex his illud iam perspicuum est, esse quandam argumentationem, in qua neque propositio neque adsumptio indigeat approbationis, huiusmodi, ut certum quiddam et breve exempli causa ponamus: Si summo opere sapientia petenda est, summo opere stultitia vitanda est: summo autem opere sapientia petenda est: summo igitur opere stultitia vitanda est. Hic et adsumptio et propositio perspicua est; quare neutra quoque indiget approbatione. Ex hisce omnibus illud perspicuum est approbationem tum adiungi, tum non adiungi. Ex quo cognoscitur neque in propositione neque in adsumptione contineri approbationem, sed utramque suo loco positam vim suam tanquam certam et propriam obti-

neri. Quodsi ita est, commode partiti sunt illi, qui in quinque partes distribuerunt argumentationem.

67. Quinque sunt igitur partes eius argumentationis, quae per ratiocinationem tractatur: *Propositio*, per quam locus is breviter exponitur, ex quo vis omnis oportet emanet ratiocinationis: [*propositionis*] *approbatio*, per quam id, quod breviter expositum est, rationibus adfirmatum, probabilius et apertius fit; *adsumptio*, per quam id, quod ex propositione ad ostendendum pertinet, adsumptum est, rationibus approbatio, per quam id, quod adsumptum est, rationibus firmatur; *complexio*, per quam id, quod conficitur ex omni argumentatione, breviter exponitur. Quae plurimas habet argumentatio partes, ea constat ex his quinque partibus; secunda est quadripertita; tertia tripertita; dein bipertita; quod in controversia est. De una quoque parte potest alicui videri posse consistere. XXXVIII. 68. Eorum igitur, quae constant, exempla ponemus, horum, quae dubia sunt, rationes adferemus. Quinquepertita argumentatio est huiusmodi: Omnes leges, iudices, ad commodum rei publicae referre oportet et eas ex utilitate communi, non ex scriptione, quae in litteris est, interpretari. Ea enim virtute et sapientia maiores nostri fuerunt, ut in legibus scribendis nihil sibi aliud nisi salutem atque utilitatem rei publicae proponerent. Neque enim ipsi, quod obesset, scribere volebant, et, si scripsissent, quum esset intellectum, repudiatum iri legem intelligebant. Nemo enim leges legum causa salvas esse vult, sed rei publicae, quod ex legibus omnes rem publicam optime putant administrari. Quam ob rem igitur leges servari oportet, ad eam causam scripta omnia interpretari convenit: hoc est, quoniam rei publicae servimus, ex rei publicae commodo atque utilitate interpretemur. Nam ut ex medicina nihil oportet putare proficisci, nisi quod ad corporis utilitatem spectet, quoniam eius causa est instituta, sic a legibus nihil convenit arbitrari, nisi quod rei publicae conducat, proficisci, quoniam eius causa sunt comparatae. 69. Ergo in hoc quoque iudicio desinite litteras legis perscrutari et legem, ut aequum est, ex utilitate rei publicae considerate. Quid magis utile fuit Thebanis quam Lacedaemonios opprimi? Quid magis

Epaminondam Thebanorum imperatorem, quam victoriae Thebanorum consulere decuit? Quid hunc tanta Thebanorum gloria, tam claro atque exornato tropaeo carius atque antiquius habere convenit? Scripto videlicet legis omisso scriptoris sententiam considerare debebat. At hoc quidem satis consideratum est, nullam esse legem nisi rei publicae causa scriptam. Summam igitur amentiam esse existimabat, quod scriptum esset rei publicae salutis causa, id non ex rei publicae salute interpretari. Quodsi leges omnes ad utilitatem rei publicae referri convenit, hic autem saluti rei publicae profuit, profecto non potest eodem pacto et communibus fortunis consuluisse et legibus non obtemperasse. XXXIX. 70. Quattuor autem partibus constat argumentatio, quum aut proponimus aut adsumimus sine approbatione. Id facere oportet, quum aut propositio ex se intelligitur aut adsumptio perspicua est et nullius approbationis indiget. Propositionis approbatione praeterita, quattuor ex partibus argumentatio tractatur, ad hunc modum: Iudices, qui ex lege iurati iudicatis, obtemperare legibus debetis. Obtemperare autem legibus non potestis, nisi id, quod scriptum est in lege, sequimini. Quod enim certius legis scriptor testimonium voluntatis suae relinquere potuit, quam quod ipse magna cum cura atque diligentia scripsit? Quodsi litterae non exstarent, magno opere eas requireremus, ut ex iis scriptoris voluntas cognosceretur; nec tamen Epaminondae permitteremus, ne si extra iudicium quidem esset, ut is nobis sententiam legis interpretaretur, nedum nunc istum patiamur, quum praesto lex sit, non ex eo, quod apertissime scriptum est, sed ex eo, quod suae causae convenit, scriptoris voluntatem interpretari. Quodsi vos, iudices, legibus obtemperare debetis et id facere non potestis, nisi id, quod scriptum est in lege, sequimini, quid causae est quin istum contra legem fecisse iudicetis? 71. Adsumptionis autem approbatione praeterita, quadripertita sic fiet argumentatio: Qui saepenumero nos per fidem fefellerunt, eorum orationi fidem habere non debemus. Si quid enim perfidia illorum detrimenti acceperimus, nemo erit praeter nosmet ipsos, quem iure accusare possimus. Ac primo quidem decipi incommodum est; iterum,

stultum; tertio, turpe. Karthaginienses autem persaepe iam nos fefellerunt. Summa igitur amentia est in eorum fide spem habere, quorum perfidia totiens deceptus sis. 72 Utraque approbatione praeterita, triperita fit, hoc pacto: Aut metuamus Karthaginienses oportet, si incolumes eos reliquerimus, aut eorum urbem diruamus. At metuere quidem non oportet. Restat igitur, ut urbem diruamus.

XL. Sunt autem, qui putant nonnumquam posse complexione supersederi, quum id perspicuum sit, quod conficiatur ex ratiocinatione; quod si fiat, bipertitam quoque fieri argumentationem, hoc modo: Si peperit, virgo non est: peperit autem. Hic satis esse proponere et adsumere dicunt, quoniam perspicuum sit, quod conficiatur ex ratiocinatione; quod si fiat, complexionis rem non indigere. Nobis autem videtur et omnis ratiocinatio concludenda esse et illud vitium, quod illis displicet, magno opere vitandum, ne, quod perspicuum sit, id in complexionem inferamus. 73. Hoc autem fieri poterit, si complexionum genera intelligantur. Nam aut ita complectemur, ut in unum conducamus propositionem et adsumptionem, hoc modo: Quodsi leges omnes ad utilitatem rei publicae referri convenit, hic autem saluti rei publicae fuit, profecto non potest eodem pacto et saluti communi consuluisse et legibus non obtemperasse: aut ita, ut ex contrario conficiatur sententia, hoc modo: Summa igitur amentia est eorum in fide spem habere, quorum perfidia totiens deceptus sis: aut ita, ut id solum, quod conficitur, inferatur, ad hunc modum: Urbem igitur diruamus: aut, ut id, quod eam rem, quae conficitur, sequatur necesse est. Id est huiusmodi: Si peperit, cum viro concubuit: peperit autem. Conficitur hoc: Concubuit igitur cum viro. Hoc si nolis inferre et inferas id, quod sequitur: Fecit igitur incestum; et concluderis argumentationem et perspicuam fugeris complexionem. 74. Quare in longis argumentationibus aut ex conductionibus aut ex contrario complecti oportet, in brevibus id solum, quod conficitur, exponere, in iis, in quibus exitus perspicuus est, consecutione uti. Si qui autem ex una quoque parte putabunt constare argumentationem, poterunt dicere saepe satis esse hoc modo argumen-

tationem facere. Quoniam peperit, cum viro concubuit: nam hoc nullius neque approbationis neque complexionis indigere. Sed nobis ambiguitate nominis videntur errare. Nam et argumentatio nomine uno res duas significat, id est quod et inventum aliquam in rem probabile aut necessarium argumentatio vocatur et eius inventi artificiosa expolitio. 75. Quum igitur proferat aliquid huiusmodi: Quoniam peperit, cum viro concubuit, inventum proferent, non expolitionem; nos autem de expolitionis partibus loquimur. XLI. Nihil igitur ad hanc rem ratio illa pertinebit; atque hac distinctione alia quoque, quae videbuntur officere huic partitioni, propulsabimus, si qui aut adsumptionem aliquando tolli posse putent aut propositionem. Quae si quid habet probabile aut necessarium, quoquo modo commoveat auditorem necesse est. Quod si solum spectaretur ac nihil, quo pacto tractaretur id, quod esset excogitatum, referret, nequaquam tantum inter summos oratores et mediocres interesse existimaretur. 76. Variare autem orationem magno opere oportebit; nam omnibus in rebus similitudo est satietatis mater. Id fieri poterit, si non similiter semper ingrediamur in argumentationem. Nam primum omnium generibus ipsis distinguere convenit, hoc est, tum inductione uti, tum ratiocinatione, deinde in ipsa argumentatione non semper a propositione incipere nec semper quinque partibus abuti neque eadem partes ratione expolire; sed tum ab adsumptione incipere licet, tum ab approbatione alterutra, tum utraque, tum hoc, tum illo genere complexionis uti. Id ut perspiciatur, aut scribamus aut in quolibet exemplo de iis, quae proposita sunt, hoc idem exerceamus, ut quam facile factu sit periclitari liceat.

77. Ac de partibus quidem argumentationis satis nobis dictum videtur. Illud autem volumus intelligi nos probe tenere aliis quoque rationibus tractari argumentationes in philosophia multis et obscuris, de quibus certum est artificium constitutum. Verum illa nobis abhorreere ab usu oratorio visa sunt. Quae pertinere autem ad dicendum putamus, ea nos commodius, quam caeteros, attendisse non affirmamus; perquisitius et diligentius conscripsisse pollicemur. Nunc, ut instituimus, proficisci ordine ad reliqua pergemus.

XLII. 78. Reprehensio est, per quam argumentando adversariorum confirmatio diluitur aut infirmatur aut elevatur. Haec fonte inventionis eodem utetur, quo utitur confirmatio, propterea quod, quibus ex locis aliqua res confirmari potest, iisdem potest ex locis infirmari. Nihil enim considerandum est in his omnibus inventionibus, nisi id, quod personis aut negotiis attributum est. Quare inventionem et argumentationum expolitionem ex illis, quae ante praecepta sunt, hanc quoque in partem orationis transferri oportebit. Verumtamen, ut quaedam praeceptio detur huius quoque partis, exponemus modos reprehensionis; quos qui observabunt, facilius ea, quae contra dicentur, diluere aut infirmare poterunt.

79. Omnis argumentatio reprehenditur, si aut ex iis, quae sumpta sunt, non conceditur aliquid unum plurave aut, his concessis, complexio ex iis confici negatur, aut si genus ipsum argumentationis vitiosum ostenditur, aut si contra firmam argumentationem alia aequae firma aut firmior ponitur. Ex iis, quae sumuntur, aliquid non conceditur, quum aut id, quod credibile dicunt, negatur esse eiusmodi, aut, quod comparabile putant, dissimile ostenditur, aut iudicatum aliam in partem traducitur, aut omnino iudicium improbat, aut, quod signum esse adversarii dixerunt, id eiusmodi negatur esse, aut si comprehensio aut una aut utraque ex parte reprehenditur, aut si enumeratio falsa ostenditur, aut si simplex conclusio falsi aliquid continere demonstratur. Nam omne, quod sumitur ad argumentandum sive pro probabili sive pro necessario, necesse est sumatur ex his locis, ut ante ostendimus. XLIII. 80. Id quod pro credibili sumptum erit, infirmabitur, si aut perspicue falsum erit, hoc modo: Nemo est quin pecuniam quam sapientiam malit; aut ex contrario quoque credibile aliquid habebit, hoc modo: Quis est, qui non officii cupidior quam pecuniae sit? aut erit omnino incredibile, ut si aliquis, quem constet esse avarum, dicat alicuius medioeris officii causa se maximam pecuniam neglexisse; aut si, quod in quibusdam rebus aut hominibus accidit, id omnibus dicitur usu venire, hoc pacto: Qui pauperes sunt, iis antiquior officio pecunia est. Qui locus desertus est, in eo

caedem factam esse oportet; in loco celebri homo occidi qui potuit? aut si id, quod raro fit, fieri omnino negatur, ut Curio pro Fulvio: Nemo potest uno aspectu neque praeteriens in amorem incidere. 81. Quod autem pro signo sumetur, id ex iisdem locis, quibus confirmatur, infirmabitur. Nam in signo primum verum esse ostendi oportet; deinde esse eius rei signum proprium, qua de agitur, ut cruorem caedis; deinde factum esse, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit; postremo scisse eum, de quo quaeritur, eius rei legem et consuetudinem. Nam eae res sunt signo attributae; quas diligentius aperiemus, quum separatim de ipsa coniecturali constitutione dicemus. Ergo horum unum quidque in reprehensione aut non esse signo aut parum magno esse aut a se potius, quam ab adversariis stare, aut omnino falso dici aut in aliam quoque suspicionem duci posse demonstrabitur. XLIV. 82. Quum autem pro comparabili aliquid inducetur, quoniam id per similitudinem maxime tractatur, in reprehendendo conveniet simile id negare esse, quod conferetur, ei, quicum conferetur. Id fieri poterit, si demonstrabitur diversum esse genere, natura, vi, magnitudine, tempore, loco, persona, opinione; ac si, quo in numero illud, quod per similitudinem adferetur, et quo in loco hoc, cuius causa adferetur, haberi conveniat, ostendetur. Deinde, quid res cum re differat, demonstrabimus: ex quo docebimus aliud de eo, quod comparabitur, et de eo, quicum comparabitur, existimare oportere. Huius facultatis maxime indigemus, quum ea ipsa argumentatio, quae per inductionem tractatur, erit reprehendenda. Sin iudicatum aliquod inferetur, quoniam id ex his locis maxime firmatur: laude eorum, qui iudicarunt; similitudine eius rei, qua de agitur, ad eam rem, qua de iudicatum est; et commemorando non modo non esse reprehensum iudicium, sed ab omnibus approbatum; et demonstrando difficilius et maius fuisse id, quod ante iudicatum adferatur, quam id, quod instet: contrariis locis, si res aut vera aut veri similis permittet, infirmari oportebit. Atque erit observandum diligenter, ne nihil ad id, quo de agatur, pertineat id, quod iudicatum sit; et videndum, ne ea res proferatur, in qua sit offensum, ut de ipso, qui iudicavit, iudicium fieri

videatur. 83. Oportet autem animadvertere, ne, quum aliter sint multa iudicata, solitarium aliquod aut rarum iudicatum adferatur. Nam his rebus auctoritas iudicati maxime potest infirmari. Atque ea quidem, quae quasi probabilia sumuntur, ad hunc modum temptari oportebit. XLV. Quae vero sicuti necessaria inducentur, ea si forte imitabuntur modo necessariam argumentationem neque erunt eiusmodi, sic reprehendentur: primum comprehensio, quae, utrum concesseris, debet tollere, si vera est, nunquam reprehendetur; si falsa, duobus modis, aut conversione aut alterius partis infirmatione. Conversione, hoc modo:

*Nam si veretur, quid eum accuses, qui est probus?
Sin inverecundum animi ingenium possidet,
Quid autem accuses, qui id parvi auditu aestimet?*

Hic, sive vereri dixeris sive non vereri, concedendum hoc putat, ut neget esse accusandum. Quod conversione sic reprehendetur: Immo vero accusandus est. Nam si veretur, accuses; non enim parvi auditu aestimabit. Sin inverecundum animi ingenium possidet, tamen accuses; non enim probus est. 84. Alterius autem partis infirmatione hoc modo reprehendetur: Verum si veretur, accusatione tua correctus ab errato recedet. Enumeratio vitiosa intelligitur, si aut praeteritum quiddam dicimus, quod velimus concedere, aut infirmum aliquid adnumeratum, quod aut contra dici possit aut causa non sit quare non honeste possimus concedere. Praeteriturum quiddam in eiusmodi enumerationibus: Quoniam habes istum equum, aut emeris oportet aut hereditate possideas aut munere acceperis aut domi tibi natus sit aut, si eorum nihil est, surripueris necesse est: sed neque emisti neque hereditate venit neque donatus est neque domi natus est; necesse est ergo surripueris. 85. Hoc commode reprehenditur, si dici possit ex hostibus equus esse captus, cuius praedae sectio non venierit; quo illato, infirmatur enumeratio; quoniam id est inductum, quod praeteritum est in enumeratione. XLVI. Altero autem modo reprehenditur, si aut contra aliquid dicetur, hoc est, si exempli causa, ut in eodem versemur, poterit ostendi hereditate venisse, aut si illud

extremum non erit turpe concedere, ut si qui, quum dixerint adversarii: Aut insidias facere voluisti aut amico morem gessisti aut cupiditate elatus es, amico se morem gessisse fateatur. 86. Simplex autem conclusio reprehenditur, si hoc, quod sequitur, non videatur necessario cum eo, quod antecessit, cohaerere. Nam hoc quidem: Si spiritum ducit, vivit: Si dies est, lucet; eiusmodi est, ut cum priore necessario posterius cohaerere videatur. Hoc autem: Si mater est, diligit: Si aliquando peccavit, nunquam corrigitur; sic conveniet reprehendi, ut demonstretur non necessario cum priore posterius cohaerere. Hoc genus et caetera necessaria et omnino omnis argumentatio et eius reprehensio maiorem quandam vim continet et latius patet, quam hic exponitur; sed eius artificii cognitio eiusmodi est; ut non ad huius artis partem aliquam adiungi possit, sed ipsa separatim longi temporis et magnae atque arduae cognitionis indigeat. Quare illa nobis alio tempore atque ad aliud institutum, si facultas erit, explicabuntur; nunc his praeceptionibus rhetorum ad usum oratorium contentos nos esse oportebit. Quum igitur ex iis, quae sumuntur, aliquid non conceditur, sic infirmabitur. XLVII. 87. Quum autem, his concessis, complexio ex his non conficitur, haec erunt consideranda: num aliud conficiatur, aliud dicatur, hoc modo: Si, quum aliquis dicat se profectum esse ad exercitum, contra eum quis velit hac uti argumentatione: Si venisses ad exercitum, a tribunis militaribus visus esses; non es autem ab his visus; non es igitur ad exercitum profectus. Hic quum concesseris propositionem et adsumptionem, complexio est infirmanda. Aliud enim, quam cogebatur, illatum est. 88. Ac nunc quidem, quo facilius res cognosceretur, perspicuo et grandi vitio praeditum posuimus exemplum; sed saepe obscurius positum vitium pro vero probatur, quum aut parum memineris, quid concesseris, aut ambiguum aliquid pro certo concesseris. Ambiguum si concesseris ex ea parte, quam ipse intellexeris, eam partem si adversarius ad aliam partem per complexionem velit accommodare, demonstrare oportebit non ex eo, quod ipse concesseris, sed ex eo, quod ille sumpserit, confici complexionem, ad hunc modum: Si indigetis pecuniae, pe-

cuniam non habetis; si pecuniam non habetis, pauperes estis: indigetis autem pecuniae; mercaturae enim, ni ita esset, operam non daretis: pauperes igitur estis. Hoc sic reprehenditur: Quum dicebas: Si indigetis pecuniae, pecuniam non habetis; hoc intelligebam: Si propter inopiam in egestate estis, pecuniam non habetis; et idcirco concedebam: quum autem hoc sumebas: Indigetis autem pecuniae; illud accipiebam: Vultis autem pecuniae plus habere. Ex quibus concessionibus non conficitur hoc: Pauperes igitur estis; conficeretur autem, si tibi primo quoque hoc concessissem, qui pecuniam maiorem vellet habere, eum pecuniam non habere. XLVIII. 89. Saepe autem oblitum putant, quid concesseris, et idcirco id, quod non conficitur, quasi conficiatur, in conclusione infertur, hoc modo: Si ad illum hereditas veniebat, veri simile est ab illo necatum. Deinde hoc approbant plurimis verbis. Post adsumunt: Ad illum autem hereditas veniebat. Deinde infertur: Ille igitur occidit; id quod ex iis, quae sumpserant, non conficitur. Quare observare diligenter oportet, et quid sumatur et quid ex his conficiatur.

Ipsam autem genus argumentationis vitiosum his de causis ostenditur, si aut in ipso vitium erit aut si non ad id, quod instituitur, accommodabitur. Atque in ipso vitium erit, si omnino totum falsum erit, si commune, si vulgare, si leve, si remotum, si mala definitio, si controversum, si perspicuum, si non concessum, si turpe, si offensum, si contrarium, si inconstans, si adversum. 90. Falsum est, in quo perspicue mendacium est, hoc modo: Non potest esse sapiens, qui pecuniam negligit. Socrates autem pecuniam negligebat: Non igitur sapiens erat. Commune est, quod nihilo magis ab adversariis, quam a nobis facit, hoc modo: Idcirco, iudices, quia veram causam habebam, brevi peroravi. Vulgare est, quod ad aliam quoque rem non probabilem, si nunc concessum sit, transferri possit, ut hoc: Si causam veram non haberet, vobis se, iudices, non commisisset. Leve est, quod aut post tempus dicitur, hoc modo: Si in mentem venisset, non commisisset: aut perspicue turpem rem evi tegere vult defensione, hoc modo:

*Quum te expetebant omnes, florentissimo
Regno reliqui; nunc desertum ab omnibus
Summo periculo, sola ut restituam, paro.*

XLIX. 91. Remotum est, quod ultra quam satis est, petitur, huiusmodi: Quodsi non P. Scipio Corneliam filiam Ti. Graccho collocasset atque ex ea duos Gracchos procreasset, tantae seditiones natae non essent; quare hoc incommodum Scipioni ascribendum videtur. Huiusmodi est illa quoque conquestio:

*Utinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa accidisset abiecta ad terram trabes!*

Longius enim repetita est, quam res postulabat. Mala definitio est, quum aut communia describit, hoc modo: Seditiosus est is, qui malus atque inutilis civis est: — nam hoc non magis seditiosi, quam ambitiosi, quam calumniatoris, quam alicuius hominis improbi vim describit —; aut falsum quidam dicit, hoc pacto: Sapientia est pecuniae quaerendae intelligentia; aut aliquid non grave nec magnum continens, sic: Stultitia est immensa gloriae cupiditas. Est haec quidem stultitia, sed ex parte quadam, non ex omni genere definita. Controversum est, in quo ad dubium demonstrandum dubia causa adfertur, hoc modo:

*Eho tu, di, quibus est potestas motus superum atque inferum,
Pacem inter sese conciliant, conferunt concordiam.*

92. Perspicuum est, de quo non est controversia: ut, si qui, quum Oresten accuset, planum faciat ab eo matrem esse occisam. Non concessum est, quum id, quod augetur, in controversia est, ut, si qui, quum Ulixen accuset, in hoc maxime commoretur: Indignum esse ab homine ignavissimo virum fortissimum Aiacem necatum. Turpe est, quod aut eo loco, in quo dicitur, aut eo homine, qui dicit, aut eo tempore, quo dicitur, aut iis, qui audiunt, aut ea re, qua de agitur, indignum propter inhonestam rem videtur. Offensum est, quod eorum, qui audiunt, voluntatem laedit: ut, si qui apud equites Romanos cupidos iudicandi Caepionis legem iudiciariam laudet. L. 93. Contrarium est, quod contra dicitur atque ii, qui audiunt, fecerunt: ut si qui apud Alexandrum Macedonem dicens contra aliquem urbis expugnatorem diceret

nihil esse crudelius, quam urbes diruere, quum ipse Alexander Thebas diruisset. Inconstans est, quod ab eodem de eadem re diverse dicitur: ut, si qui, quum dixerit, qui virtutem habeat, eum nullius rei ad bene vivendum indigere, neget postea sine bona valetudine posse bene vivi: aut, se amico adesse propter benevolentiam, sperare tamen aliquid commodi ad se perventurum. 94. Adversum est, quod ipsi causae aliqua ex parte officit, ut si qui hostium vim et copias et felicitatem augeat, quum ad pugnandum milites adhortetur. Si non ad id, quod instituitur, accommodabitur aliqua pars argumentationis, horum aliquo in vitio reperietur: si plura pollicitus pauciora demonstrabit; aut si, quum totum debet ostendere, de parte aliqua loquatur, hoc modo: Mulierum genus avarum est; nam Eriphyla auro viri vitam vendidit: aut si non id, quod accusabitur, defendet, ut, si qui, quum ambitus accusabitur, manu se fortem esse defendet; aut ut Amphion apud Euripidem; item apud Pacuvium, qui vituperata musica sapientiam laudat; aut si res ex hominis vitio vituperabitur, ut, si qui doctrinam ex alicuius docti vitio reprehendat; aut si qui, quum aliquem volet laudare, de felicitate eius, non de virtute dicat; aut si rem cum re ita comparabit, ut alteram se non putet laudare, nisi alteram vituperarit; aut si alteram ita laudet, ut alterius non faciat mentionem; 95. aut si, quum de certa re quaeretur, de communi instituetur oratio, ut, si qui, quum aliqui deliberent, bellum gerant an non, pacem laudet omnino, non illud bellum inutile esse demonstret; aut si ratio alicuius rei reddetur falsa, hoc modo: Pecunia bonum est, propterea quod ea maxime vitam beatam efficit; aut infirma, ut Plautus:

Amicum castigare ob meritam noxiam,

Immune est facinus; verum in aetate utile

Et conducibile; nam ego amicum hodie meum

Concastigabo pro commerita noxia;

aut eadem, hoc modo: Maximum malum est avaritia; multos enim magnis incommodis adfecit pecuniae cupiditas; aut parum idonea, hoc modo: Maximum bonum est amicitia; plurimae enim sunt delectationes in amicitia. LI. 96. Quartus modus erit reprehensionis, per quem contra firmam argu-

mentationem aequae firma aut firmior ponitur. Hoc genus in deliberationibus maxime versabitur, quum aliquid, quod contra dicatur, aequum esse concedimus, sed id, quod nos defendimus, necessarium esse demonstramus; aut quum id, quod illi defendant, utile esse fateamur; quod nos dicamus, honestum esse demonstramus. Ac de reprehensione quidem haec existimavimus esse dicenda. Deinceps nunc de conclusione ponemus.

97. Hermagoras digressionem deinde, tum postremam conclusionem ponit. In hac autem digressionem ille putat oportere quandam inferri orationem, a causa atque a iudicatione ipsa remotam, quae aut sui laudem aut adversarii vituperationem contineat aut in aliam causam deducat, ex qua conficiat aliquid confirmationis aut reprehensionis, non argumentando, sed augendo per quandam amplificationem. Hanc si qui partem putabit esse orationis, sequatur licebit. Nam et augendi et laudandi et vituperandi praecepta a nobis partim data sunt, partim suo loco dabuntur. Nobis autem non placuit hanc partem in numerum reponi, quod de causa digredi nisi per locum communem displicet: quo de genere posterius est dicendum. Laudes autem et vituperationes non separatim placet tractari, sed in ipsis argumentationibus esse implicatas. Nunc dicemus de conclusione.

LII. 98. Conclusio est exitus et determinatio totius orationis. Haec habet partes tres, enumerationem, indignationem, conquestionem. Enumeratio est, per quam res disperse et diffuse dictae unum in locum coguntur et reminiscendi causa unum sub aspectum subiiciuntur. Haec si semper eodem modo tractabitur, perspicue ab omnibus artificio quodam tractari intelligetur; sin varie fiet, et hanc suspicionem et satietatem vitare poterit. Quare tum oportebit ita facere, ut plerique faciunt propter facilitatem, singillatim unam quamque rem attingere et ita omnes transire breviter argumentationes; tum autem, id quod difficilius est, dicere, quas partes exposueris in partitione, de quibus te pollicitus sis dicturum, et reducere in memoriam, quibus rationibus unam quamque partem confirmaris; tum ab iis, qui audiunt, quaerere, quid sit, quod sibi velle debeant demonstrari, hoc

modo: Illud docuimus, illud planum fecimus. Ita simul et in memoriam redibit auditor et putabit nihil esse praeterea, quod debeat desiderare. 99. Atque in his generibus, ut ante dictum est, tum tuas argumentationes transire separatim, tum, id quod artificiosius est, cum tuis contrarias coniungere; et quum tuam dixeris argumentationem, tum, contra eam quod adferebatur, quemadmodum dilueris, ostendere. Ita per breuem comparationem auditoris memoria et de confirmatione et de reprehensione redintegrabitur. Atque haec aliis actionis quoque modis variare oportebit. Nam tum ex tua persona enumerare possis, ut, quid et quo quidque loco dixeris, admoneas; tum vero personam aut rem aliquam inducere et enumerationem ei totam attribuere. Personam hoc modo: Nam si legis scriptor exsistat et quaerat a vobis, quid dubitetis, quid possitis dicere, quum vobis hoc et hoc sit demonstratum? Atque hic, item ut in nostra persona, licebit alias singillatim transire omnes argumentationes, alias ad partitiones singula genera referre, alias ab auditore, quid desideret, quaerere, alias haec facere per comparationem suarum et contrariarum argumentationum. 100. Res autem inducet, si alicui rei huiusmodi, legi, loco, urbi, monumento oratio attribuetur per enumerationem, hoc modo: Quid, si leges loqui possent? Nonne haec apud vos quererentur? Quidnam amplius desideratis, iudices, quum vobis hoc et hoc planum factum sit? In hoc quoque genere omnibus iisdem modis uti licebit. Commune autem praeceptum hoc datur ad enumerationem, ut ex una quaque argumentatione, quoniam tota iterum dici non potest, id eligatur, quod erit gravissimum, et unum quidque quam brevissime transeat, ut memoria, non oratio renovata videatur.

LIII. Indignatio est oratio, per quam conficitur, ut in aliquem hominem magnum odium aut in rem gravis offensio concitetur. In hoc genere illud primum intelligi volumus, posse omnibus ex locis iis, quos in confirmationis praeceptis posuimus, tractari indignationem. Nam ex iis rebus, quae personis aut quae negotiis sunt attributae, quaevis amplificationes et indignationes nasci possunt, sed tamen ea, quae separatim de indignatione praecipuntur, consideremus.

101. Primus locus sumitur ab auctoritate, quum commemoramus, quanta cura res ea fuerit eis, quorum auctoritas gravissima debeat esse: dis immortalibus, qui locus sumitur ex sortibus, ex oraculis, vatibus, ostentis, prodigiis, responsis, similibus rebus, item maioribus nostris, regibus, civitatibus, gentibus, hominibus sapientissimis, senatui, populo, legum scriptoribus. Secundus locus est, per quem, illa res ad quos pertineat, cum amplificatione per indignationem ostenditur, aut ad omnes aut ad maiorem partem, quod atrocissimum est, aut ad superiores, quales sunt ii, quorum ex auctoritate indignatio sumitur, quod indignissimum est, aut ad pares animo, fortuna, corpore, quod iniquissimum est, aut ad inferiores, quod superbissimum est. Tertius locus est, per quem quaerimus, quidnam sit eventurum, si idem caeteri faciant; et simul ostendimus, huic si concessum sit, multos aemulos eiusdem audaciae futuros; ex quo, quid mali sit eventurum, demonstrabimus. 102. Quartus locus est, per quem demonstramus multos alacres exspectare, quid statuatur, ut ex eo, quod uni concessum sit, sibi quoque tali de re quid liceat, intelligere possint. Quintus locus est, per quem ostendimus caeteras res perperam constitutas, intellecta veritate, commutatas corrigi posse; hanc esse rem, quae si sit semel iudicata, neque alio commutari iudicio neque ulla potestate corrigi possit. Sextus locus est, per quem consulto et de industria factum demonstratur et illud adiungitur, voluntario maleficio veniam dari non oportere, imprudentiae concedi nonnumquam convenire. Septimus locus est, per quem indignamur, quod taetrum, crudele, nefarium, tyrannicum factum esse dicamus, per vim, manum, opulentiam, quae res ab legibus et ab aequabili iure remotissimae sint. LIV. 103. Octavus locus est, per quem demonstramus non vulgare neque factitatum esse ne ab audacissimis quidem hominibus id maleficium, de quo agatur; atque id a feris quoque hominibus et a barbaris gentibus et immanibus bestiis esse remotum. Haec erunt, quae in parentes, liberos, coniuges, consanguineos, supplices crudeliter facta dicentur, et deinceps si qua proferantur in maiores natu, in hospites, in vicinos, in amicos, in eos, quibuscum vitam egeris, in

eos, apud quos educatus sis, in eos, a quibus eruditus, in mortuos, in miseros et misericordia dignos, in homines claros, nobiles et honore usos, in eos, qui neque laedere alium nec se defendere potuerunt, ut in pueros, senes, mulieres; quibus ex omnibus acriter excitata indignatio summum in eum, qui violarit horum aliquid, odium commovere poterit. 104. Nonus locus est, per quem cum aliis peccatis, quae constat esse peccata, hoc, quo de quaestio est, comparatur, et ita per contentionem, quanto atrocius et indignius sit illud, de quo agitur, ostenditur. Decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerendo acta sunt quaeque post negotium consecuta sunt, cum unius cuiusque indignatione et criminatione colligimus et rem verbis quam maxime ante oculos eius, apud quem dicitur, ponimus, ut id, quod indignum est, proinde illi videatur indignum, ac si ipse interfuerit et praesens viderit. Undecimus locus est, per quem ostendimus ab eo factum, a quo minime oportuerit, et a quo, si alius faceret, prohiberi conveniret. Duodecimus locus est, per quem indignamur, quod nobis hoc primis acciderit neque alicui umquam usu venerit. 105. Tertius decimus locus est, si cum iniuria contumelia iuncta demonstratur, per quem locum in superbiam et adrogantiam odium concitatur. Quartus decimus locus est, per quem petimus ab iis, qui audiunt, ut ad suas res nostras iniurias referant; si ad pueros pertinebit, de liberis suis cogitent; si ad mulieres, de uxoribus; si ad senes, de patribus aut parentibus. Quintus decimus locus est, per quem dicimus, inimicis quoque et hostibus ea, quae nobis acciderint, indigna videri solere. Et indignatio quidem his fere de locis gravissime sumetur.

LV. 106. Conquestio autem huiusmodi de rebus partes petere oportebit. Conquestio est oratio auditorum misericordiam captans. In hac primum animum auditoris mitem et misericordem conficere oportet, quo facilius conquestione commoveri possit. Id locis communibus efficere oportebit, per quos fortunae vis in omnes et hominum infirmitas ostenditur; qua oratione habita graviter et sententiose maxime demittitur animus hominum et ad misericordiam comparatur, quam in alieno malo suam infirmitatem considerabit.

107. Deinde primus locus est misericordiae, per quem quibus in bonis fuerint et nunc quibus in malis sint ostenditur. Secundus, qui in tempora distribuitur, per quem, quibus in malis fuerint et sint et futuri sint, demonstratur. Tertius, per quem unum quodque deploratur incommodum, ut in morte filii pueritiae delectatio, amor, spes, solacium, educatio et, si qua simili in genere quolibet de incommodo per conquestionem dici poterunt. Quartus, per quem res turpes et humiles et illiberales proferentur et indignae aetate, genere, fortuna pristina, honore, beneficiis; quae passi perpessurive sint. Quintus, per quem omnia ante oculos singillatim incommoda ponuntur, ut videatur is, qui audit, videre et re quoque ipsa, quasi adsit, non verbis solum ad misericordiam ducatur. 108. Sextus, per quem praeter spem in miseris demonstratur esse, et, quum aliquid exspectaret, non modo id non adeptum esse, sed in summas miseras incidisse. Septimus, per quem ad ipsos, qui audiunt, similem casum convertimus et petimus, ut de suis liberis aut parentibus aut aliquo, qui illis carus debeat esse, nos quum videant, recordentur. Octavus, per quem aliquid dicitur esse factum, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit, hoc modo: Non adfui, non vidi, non postremam vocem eius audivi, non extremum spiritum eius excepi. Item: Inimicorum in manibus mortuus est, hostili in terra turpiter iacuit insepultus, a feris diu vexatus, communi quoque honore in morte caruit. 109. Nonus, per quem oratio ad mutas et expertes animi res referetur, ut, si ad equum, domum, vestem sermonem alicuius accommodes, quibus animus eorum, qui audiunt et aliquem dilexerunt, vehementer commovetur. Decimus, per quem inopia, infirmitas, solitudo demonstratur. Undecimus, per quem aut liberorum aut parentum aut sui corporis sepeliendi aut alicuius eiusmodi rei commendatio fit. Duodecimus, per quem disiunctio deploratur ab aliquo, quum diducaris ab eo, quicum libentissime vixeris, ut a parente, filio, fratre, familiare. Tertius decimus, per quem cum indignatione conquerimur, quod ab iis, a quibus minime conveniat, male tractemur, propinquis, amicis, quibus benigne fecerimus, quos adiutores fore putarimus, aut a quibus indignum sit,

ut servis, libertis, clientibus, supplicibus. LVI. Quartus decimus, qui per obsecrationem sumitur; in quo orantur modo illi, qui audiunt, humili et supplici oratione, ut misereantur. Quintus decimus, per quem non nostras, sed eorum, qui cari nobis debent esse, fortunas conqueri nos demonstramus. Sextus decimus, per quem animum nostrum in alios misericordem esse ostendimus et tamen amplum et excelsum et patientem incommodorum esse et futurum esse, quidquid acciderit, demonstramus. Nam saepe virtus et magnificentia, in quo gravitas et auctoritas est, plus proficit ad misericordiam commovendam quam humilitas et obsecratio. Commotis autem animis, diutius in conquestione morari non oportebit. Quemadmodum enim dixit rhetor Apollonius, lacrima nihil citius arescit. Sed quoniam satis, ut videmur, de omnibus partibus orationis diximus et huius voluminis magnitudo longius processit, quae sequuntur deinceps, in secundo libro dicemus.

M. TULLII CICERONIS

RHETORICORUM

LIBRI DUO

QUI SUNT

DE

INVENTIONE RHETORICA.

LIBER SECUNDUS.

I. I. Crotoniatae quondam, quum florerent omnibus copiis et in Italia cum primis beati numerarentur, templum Iunonis, quod religiosissime colebant, egregiis picturis locupletare voluerunt. Itaque Heracleotem Zeuxidem, qui tum longe

caeteris excellere pictoribus existimabatur, magno pretio conductum adhibuerunt. Is et caeteras complures tabulas pinxit, quarum nonnulla pars usque ad nostram memoriam propter fani religionem remansit, et, ut excellentem muliebris formae pulcritudinem muta in se imago contineret, Helenae pingere simulacrum velle dixit; quod Crotoniatae, qui eum muliebri in corpore pingendo plurimum aliis praestare saepe acceperant, libenter audierunt. Putaverunt enim, si, quo in genere plurimum posset, in eo magno opere elaborasset, egregium sibi opus illo in fano relicturum. 2. Neque tum eos illa opinio fefellit. Nam Zeuxis ilico quaesivit ab eis, quasnam virgines formosas haberent. Illi autem statim hominem deduxerunt in palaestram atque ei pueros ostenderunt multos, magna praeditos dignitate. Etenim quodam tempore Crotoniatae multum omnibus corporum viribus et dignitatibus antestiterunt atque honestissimas ex gymnico certamine victorias domum cum laude maxima rettulerunt. Quum puerorum igitur formas et corpora magno hic opere miraretur, Horum, inquit illi, sorores sunt apud nos virgines. Quare, qua sint illae dignitate, potes ex his suspicari. Praebete igitur mihi, quaeso, inquit, ex istis virginibus formosissimas, dum pingo id, quod pollicitus sum vobis, ut mutum in simulacrum ex animali exemplo veritas transferatur. 3. Tum Crotoniatae publico de consilio virgines unum in locum conduxerunt et pictori quam vellet eligendi potestatem dederunt. Ille autem quinque delegit; quarum nomina multi poetae memoriae prodiderunt, quod eius essent iudicio probatae, qui pulcritudinis habere verissimum iudicium debisset. Neque enim putavit omnia, quae quaereret ad venustatem, uno se in corpore reperire posse ideo, quod nihil simplici in genere omnibus ex partibus perfectum natura expolivit. Itaque, tamquam caeteris non sit habitura quod largiatur, si uni cuncta concesserit, aliud alii commodi aliquo adiuncto incommo muneratur.

II. 4. Quod quoniam nobis quoque voluntatis accidit, ut artem dicendi perscriberemus, non unum aliquod proposuimus exemplum, cuius omnes partes, quocumque essent in genere, exprimentae nobis necessarie viderentur; sed,

omnibus unum in locum coactis scriptoribus, quod quisque commodissime praecipere videbatur, excerptissimum et ex variis ingenii excellentissima quaeque libavimus. Ex iis enim, qui nomine et memoria digni sunt, nec nihil optime nec omnia praeclarissime quisquam dicere nobis videbatur. Quapropter stultitia visa est aut a bene inventis alicuius recedere, si quo in vitio eius offenderemur, aut ad vitia eius quoque accedere, cuius aliquo bene praecepto duceremur. 5. Quodsi in caeteris quoque studiis a multis eligere homines commodissimum quoddam, quam sese uni alicui certo vellet addicere, minus in adrogantiam offenderent; non tanto opere in vitiis perseverarent; aliquanto levius ex inscientia laborarent. Ac si par in nobis huius artis atque in illo picturae scientia fuisset, fortasse magis hoc in suo genere opus nostrum, quam in sua pictura ille nobilis eniteret. Ex maiore enim copia nobis quam illi fuit exemplorum eligendi potestas. Ille una ex urbe et ex eo numero virginum, quae tum erant, eligere potuit: nobis omnium, quicumque fuerunt ab ultimo principio huius praeceptionis usque ad hoc tempus, expositis copiis, quodcumque placeret, eligendi potestas fuit.

6. Ac veteres quidem scriptores artis usque a principe illo atque inventore Tisia repetitos unum in locum conduxit Aristoteles et nominatim cuiusque praecepta magna conquistata cura perspicue conscripsit atque enodata diligenter exposuit; ac tantum inventoribus ipsis suavitate et brevitate dicendi praestitit, ut nemo illorum praecepta ex ipsorum libris cognoscat, sed omnes, qui quod illi praecipiant velint intelligere, ad hunc quasi ad quendam multo commodiorem explicatorem revertantur. 7. Atque hic quidem ipse et se ipsum nobis et eos, qui ante fuerant, in medio posuit, ut caeteros et se ipsum per se cognosceremus: ab hoc autem qui profecti sunt, quamquam in maximis philosophiae partibus operae plurimum consumpserunt, sicut et ipse, cuius instituta sequebantur, fecerat, tamen permulta nobis praecepta dicendi reliquerunt. Atque alii quoque alio ex fonte praeceptores dicendi emanaverunt, qui item permultum ad dicendum, si quid ars proficit, opitulati sunt. Nam fuit tempore eodem, quo Aristoteles, magnus et nobilis rhetor Iso-

erates; cuius ipsius quam constet esse artem, non invenimus. 8. Discipulorum autem atque eorum, qui protinus ab hac sunt disciplina profecti, multa de arte praecepta reperimus. III. Ex his duabus diversis sicuti familiis, quarum altera quum versaretur in philosophia, nonnullam rhetoricae quoque artis sibi curam adsumebat, altera vero omnis in dicendi erat studio et praeceptione occupata, unum quoddam est conflatum genus a posterioribus, qui ab utrisque ea, quae commode dici videbantur, in suas artes contulerunt; quos ipsos simul atque illos superiores nos nobis omnes, quoad facultas tulit, proposuimus et ex nostro quoque nonnihil in commune contulimus. 9. Quodsi ea, quae in his libris expuntur, tanto opere eligenda fuerunt, quanto studio electa sunt, profectoneque nos neque alios industriae nostrae poenitebit. Sin autem temere aliquid alicuius praeterisse aut non satis eleganter secuti videbimur, docti ab aliquo facile et libenter commutabimus sententiam. Non enim parum cognosse, sed in parum cognito stulte et diu perseverasse turpe est, propterea quod alterum communi hominum infirmitati, alterum singulari cuiusque vitio est attributum. 10. Quare nos quidem sine ulla adfirmatione simul quaerentes dubitanter unum quidque dicemus, ne, dum parvulum hoc consequamur, ut satis haec commode perscripsisse videamur, illud amittamus, quod maximum est, ut ne cui rei temere atque adroganter adsenserimus. Verum hoc quidem nos et in hoc tempore et in omni vita studiose, quoad facultas feret, consequemur. Nunc autem, ne longius oratio progressa videatur, de reliquis, quae praecipienda videntur esse, dicemus.

11. Igitur primus liber, exposito genere huius artis et officio et fine et materia et partibus, genera controversiarum et inventiones et constitutiones et indicationes continebat, deinde partes orationis et in eas omnes omnia praecepta. Quare quum in eo caeteris de rebus distinctius dictum sit, disperse autem de confirmatione et de reprehensione, nunc certos confirmandi et reprehendendi in singula causarum genera locos tradendos arbitramur. Et quia, quo pacto tractari conveniret argumentationes, in libro primo non indili-

gener expositum est, hic tantum ipsa inventa unam quamque in rem exponentur simpliciter sine ulla exornatione, ut ex hoc inventa ipsa, ex superiore autem expolitio inventorum petatur. Quare haec, quae nunc praecipientur, ad confirmationis et reprehensionis partes referre oportebit.

IV. 12. Omnis et demonstrativa et deliberativa et iudicialis causa necesse est in aliquo eorum, quae ante exposita sunt, constitutionis genere, uno pluribusve, versetur. Hoc quamquam ita est, tamen quum communiter quaedam de omnibus praecipi possint, separatim quoque aliae sunt cuiusque generis diversae praeceptiones. Aliud enim laus aut vituperatio, aliud sententiae dictio, aliud accusatio aut recusatio conficere debet. In iudiciis, quid aequum sit, quaeritur, in demonstrationibus, quid honestum, in deliberationibus, ut nos arbitramur, quid honestum sit et quid utile. Nam caeteri utilitatis modo finem in suadendo et in dissuadendo exponi oportere arbitrati sunt. 13. Quorum igitur generum fines et exitus diversi sunt, eorum praecepta eadem esse non possunt. Neque nunc hoc dicimus, non easdem incidere constitutiones, verumtamen oratio quaedam ex ipso fine et ex genere causae nascitur, quae pertineat ad vitae alicuius demonstrationem aut ad sententiae dictionem. Quare nunc in exponendis controversiis, in iudiciali genere causarum et praeceptorum versabimur. Ex quo pleraque in caetera quoque causarum genera simili implicata controversia nulla cum difficultate transferuntur; post autem separatim de reliquis dicemus.

14. Nunc ab coniecturali constitutione proficiscamur; cuius exemplum sit hoc expositum: In itinere quidam proficiscentem ad mercatum quandam et secum aliquantum numorum ferentem est consecutus. Cum hoc, ut fere fit, in via sermonem contulit; ex quo factum est, ut illud iter familiariter facere vellent. Quare quum in eandem tabernam divertissent, simul cenare et in eodem loco somnum capere voluerunt. Cenati discubuerant ibidem. Caupo autem — nam ita dicitur post inventum, quum in alio maleficio deprehensus esset — quum illum alterum, videlicet qui numos haberet, animum advertisset, noctu postquam illos artius iam,

ut fit, ex lassitudine dormire sensit, accessit et alterius eorum, qui sine numis erat, gladium propter appositum e vagina eduxit et illum alterum occidit, numos abstulit, gladium eruentum in vaginam recondidit, ipse se in suum lectum recepit. Ille autem, cuius gladio occisio erat facta, multo ante lucem surrexit, comitem illum suum inelamavit semel et saepius. 15. Illum somno impeditum non respondere existimavit; ipse gladium et caetera, quae secum attulerat, sustulit, solus profectus est. Caupo non multo post conelamat hominem esse occisum et cum quibusdam diversoribus illum, qui ante exierat, consequitur in itinere. Hominem comprehendit, gladium eius e vagina educit, reperit eruentum. Homo in urbem ab illis deducitur ac reus fit. In hac intentio est criminis: Occidisti. Depulsio: Non occidi. Ex quibus constitutio est, id est quaestio, eadem in coniecturali, quae iudicatio: Occideritne?

V. 16. Nunc exponemus locos, quorum pars aliqua in omnem coniecturalem incidit controversiam. Hoc autem et in horum locorum expositione et in caeterorum oportebit attendere, non omnes in omnem causam convenire. Nam ut omne nomen ex aliquibus, non ex omnibus litteris scribitur, sic omnem in causam non omnis argumentorum copia, sed eorum necessario pars aliqua conveniet. Omnis igitur ex causa, ex persona, ex facto ipso coniectura capienda est.

17. Causa distribuitur in impulsionem et in ratiocinationem. Impulsio est, quae sine cogitatione per quandam adfectionem animi facere aliquid hortatur, ut amor, iracundia, aegritudo, vinolentia et omnino omnia, in quibus animus ita videtur adfectus fuisse, ut rem perspicere cum consilio et cura non potuerit et id, quod fecit, impetu quodam animi potius quam cogitatione fecerit. 18. Ratiocinatio est autem diligens et considerata faciendi aliquid aut non faciendi excogitatio. Ea dicitur interfuisse tum, quum aliquid [faciendi aut non faciendi] certa de causa vitasse aut secutus esse animus videbitur, ut, si amicitiae quid causa factum dicetur, si inimici ulciscendi, si metus, si gloriae, si pecuniae, si denique, ut omnia generatim amplectamur, alicuius retinendi, augendi adipiscendive commodi aut contra reiiciendi, demi-

nuendi devitandive incommodi causa. Nam in horum genus alterutrum illa quoque incident, in quibus aut incommodi aliquid maioris adipiscendi commodi causa aut maioris vitandi incommodi suscipitur aut aliquod commodum maioris adipiscendi commodi aut maioris vitandi incommodi praerititur.

19. Hic locus sicut aliquod fundamentum est huius constitutionis. Nam nihil factum esse cuiquam probatur, nisi aliquid, quare factum sit, ostenditur. Ergo accusator, quum impulsione aliquid factum esse dicet, illum impetum et quandam commotionem animi adfectionemque verbis et sententiis amplificare debet et ostendere, quanta vis sit amoris, quanta animi perturbatio ex iracundia fiat aut ex aliqua causa earum, qua impulsus aliquem id fecisse dicet. Hic et exemplorum commemoratione, qui simili impulsu aliquo commiserint, et similitudinum collatione et ipsius animi adfectionis explicatione curandum est, ut non mirum videatur, si quod ad facinus tali perturbatione commotus animus accesserit. VI. 20. Quum autem non impulsione, verum rationatione aliquem commisisse quid dicet, quid commodi sit secutus aut quid incommodi fugerit, demonstrabit et id augebit, quam maxime poterit, ut, quoad eius fieri possit, idonea quam maxime causa ad peccandum hortata videatur. Si gloriae causa, quantam gloriam consecuturam existimavit; item si dominationis, si pecuniae, si amicitiae, si inimicitiarum, et omnino quidquid erit, quod causae fuisse dicet, id summe augere debet. 21. Et hoc eum magno opere considerare oportebit, non quid in veritate modo, verum etiam vehementius, quid in opinione eius, quem arguet, fuerit. Nihil enim refert non fuisse aut non esse aliquid commodi aut incommodi, si ostendi potest ei visum esse, qui arguatur. Nam opinio dupliciter fallit homines, quum aut res alio modo est, ac putatur, aut non is eventus est, quem arbitrati sunt. Res alio modo est tum, quum aut id, quod bonum est, malum putant, aut contra, quod malum est, bonum, aut, quod nec malum est nec bonum, malum aut bonum, aut, quod malum aut bonum est, nec malum nec bonum. 22. Hoc intellecto, si qui negabit esse ullam pecuniam fratris aut amici vita aut

denique officio suo antiquiorem aut suaviorem, non hoc erit accusatori negandum. Nam in eum culpa et summum odium transferetur, qui id, quod tam vere et pie dicetur, negabit. Verum illud dicendum erit, illi ita non esse visum; quod summi oportet ex iis, quae ad personam pertinent, de quo post dicendum est. VII. 23. Eventus autem tum fallit, quum aliter accidit, atque ii, qui arguuntur, arbitrati esse dicuntur: ut, si qui dicatur alium occidisse, ac voluerit, quod aut similitudine aut suspicione aut demonstratione falsa deceptus sit; aut eum necasse, cuius testamento non sit heres, quod eius testamento se heredem arbitratus sit. Non enim ex eventu cogitationem spectari oportere, sed qua cogitatione animus et spe ad maleficium profectus sit, considerari; quo animo quid quisque faciat, non quo casu utatur, ad rem pertinere. 24. Hoc autem loco caput illud erit accusatori, si demonstrare poterit alii nemini causam fuisse faciendi; secundarium, si tantam aut tam idoneam nemini. Sin fuisse aliis quoque causa faciendi videbitur, aut potestas defuisse aliis demonstranda est aut facultas aut voluntas. Potestas, si aut nescisse aut non adfuisse aut conficere aliquid non potuisse dicentur. Facultas, si ratio, adiutores, adiumenta caeteraque, quae ad rem pertinebunt, defuisse alicui demonstrabuntur. Voluntas, si animus a talibus factis vacuus et integer esse dicetur. Postremo, quas ad defensionem rationes reo dabimus, iis accusator ad alios ex culpa eximendos abutetur. Verum id brevi faciendum est et in unum multa sunt conducenda, ut ne alterius defendendi causa hunc accusare, sed huius accusandi causa defendere alterum videatur. VIII. 25. Atque accusatori quidem haec fere sunt in causa faciendi consideranda. Defensor autem ex contrario primum impulsione aut nullam fuisse dicet aut, si fuisse concedet, extenuabit et parvulam quandam fuisse demonstrabit aut non ex ea solere huiusmodi facta nasci docebit. Quo erit in loco demonstrandum, quae vis et natura sit eius adfectionis, qua impulsus aliquid reus commisisse dicetur; in quo et exempla et similitudines erunt proferendae et ipsa diligenter natura eius adfectionis quam levissime quietissimam ad partem explicanda, ut et res ipsa a facto crudeli et turbulento ad quid-

dam mitius et tranquillius traducatur et oratio tamen ad animum eius, qui audiet, et ad animi quendam intimum sensum accommodetur. 26. Ratiocinationis autem suspiciones infirmabit, si aut commodum nullum fuisse aut parvum aut aliis maius fuisse aut nihilo sibi maius, quam aliis, aut incommodum sibi maius, quam commodum dicet; ut nequaquam fuerit illius commodi, quod expetitur dicatur, magnitudo aut eum eo incommodo, quod acciderit, aut cum illo periculo, quod subeatur, comparanda; qui omnes loci similiter in incommodi quoque vitiatione tractabuntur. 27. Sin accusator dixerit eum id esse secutum, quod ei visum sit commodum, aut id fugisse, quod putarit esse incommodum, quamquam in falsa fuerit opinione, demonstrandum erit defensori neminem tanta esse stultitia, qui tali in re possit veritatem ignorare. Quodsi id concedatur, illud non concessum iri, ne dubitasse quidem hunc, quid rei esset, sed id, quod falsum fuerit, sine ulla dubitatione pro vero probasse. Quodsi dubitarit, summae fuisse amentiae dubia spe impulsum certum in periculum se committere. 28. Quemadmodum autem accusator, quum ab aliis culpam demovebit, defensoris locis utetur, sic iis locis, qui accusatori dati sunt, utetur reus, quum in alios ab se crimen volet transferre.

IX. Ex persona autem coniectura capietur, si eae res, quae personis attributae sunt, diligenter considerabuntur, quas omnes in primo libro exposuimus. Nam et de nomine nonnumquam aliquid suspicionis nascitur. Nomen autem quum dicimus, cognomen quoque intelligatur oportet. De hominis enim certo et proprio vocabulo agitur; ut si dicamus idcirco aliquem Caldum vocari, quod temerario et repentino consilio sit; aut si ea re hominibus Graecis imperitis verba dederit, quod Clodius aut Caecilius aut Mucius vocaretur. 29. Et de natura licet aliquantum ducere suspicionis. Omnia enim haec, vir an mulier, huius an illius civitatis sit; quibus sit maioribus, quibus consanguineis, qua aetate, quo animo, quo corpore, quae naturae sunt attributa, ad aliquam coniecturam faciendam pertinebunt. Et ex victu multae trahuntur suspiciones, quum, quemadmodum et apud quos et a quibus educatus et eruditus sit, quaeritur, et quibuscum

vivat, qua ratione vitae, quo more domestico vivat. 30. Et ex fortuna saepe argumentatio nascitur, quum servus an liber, pecuniosus an pauper, nobilis an ignobilis, felix an infelix, privatus an in potestate sit aut fuerit aut futurus sit, consideratur; aut denique aliquid eorum quaeritur, quae fortunae esse attributa intelliguntur. Habitus autem, quoniam in aliqua perfecta et constanti animi aut corporis absoluteione consistit, quo in genere est virtus, scientia et quae contraria sunt; res ipsa, causa posita, docebit, eequid hic quoque locus suspicionis ostendat. Nam adfectionis quidem ratio perspicuam solet prae se gerere coniecturam, ut amor, iracundia, molestia, propterea quod et ipsorum vis intelligitur et, quae res harum aliquam rem consequantur, faciles cogniti sunt. 31. Studium autem quoniam est adsidua et vehemens aliquam ad rem applicata magna cum voluntate occupatio, facile ex eo ducetur argumentatio, quam res ipsa desiderabit in causa. Item ex consilio sumetur aliquid suspicionis; nam consilium est aliquid faciendi non faciendive excogitata ratio. Iam facta et casus et orationes, quae sunt omnia, ut in confirmationis praeceptis dictum est, in tria tempora distributa, facile erit videre, eequid adferant ad confirmandam coniecturam suspicionis.

X. 32. Ac personis quidem res eae sunt attributae, ex quibus omnibus unum in locum coactis accusatoris erit improbatione hominis uti. Nam causa facti parum firmitudinis habebit, nisi animus eius, qui insimulatur, in eam suspicionem adducitur, ut a tali culpa non videatur abhorruisse. Ut enim animum alicuius improbare nihil attinet, quum causa, quare peccarit, non intercessit, sic causam peccati intercedere leve est, si animus nulli minus honestae rationi ad finis ostenditur. Quare vitam eius, quem arguit, ex ante factis accusator improbare debet et ostendere, si quo in pari ante peccato convictus sit. Si id non poterit, si quam in similem ante suspicionem venerit, ac maxime, si fieri poterit, simili aliquo in genere eiusdemmodi causa aliqua commotum peccasse aut in aequae magna re aut in maiore aut in minore: ut si, quem quid pecunia dicat inductum fecisse, possit demonstrare aliqua in re eius aliquod factum avarum. 33. Item in

omni causa naturam aut victum aut studium aut fortunam aut aliquid eorum, quae personis attributa sunt, ad eam causam, qua commotum peccasse dicit, adiungere atque ex dispari quoque genere culparum, si ex pari sumendi facultas non erit, improbare animum adversarii oportebit. Si avaritia inductum arguas fecisse, et avarum eum, quem accuses, demonstrare non possis, aliis ad finem vitii esse doceas, et ex ea re non esse mirandum, qui in illa re turpis aut cupidus aut petulans fuerit, hac quoque in re eum deliquisse. Quantum enim de honestate et auctoritate eius, qui arguitur, detractum est, tantum de facultate totius est defensionis deminutum. 34. Si nulli ad finis poterit vitio reus ante admissio demonstrari, locus inducetur ille, per quem hortandi iudices erunt, ut veterem famam hominis nihil ad rem putent pertinere. Nam eum ante celasse, nunc manifesto teneri; quare non oportere hanc rem ex superiore vita spectari, sed superiorem vitam ex hac re improbari, et aut potestatem ante peccandi non fuisse aut causam: aut, si haec dici non poterunt, dicendum erit illud extremum, non esse mirum, si nunc primum deliquerit: nam necesse esse eum, qui velit peccare, aliquando primum delinquere. Sin vita ante acta ignorabitur, hoc loco praeterito et, cur praetereatur, demonstrato, argumentis accusationem statim confirmare oportebit.

XI. 35. Defensor autem primum, si poterit, debet vitam eius, qui insimulabitur, quam honestissimam demonstrare. Id faciet, si ostendet aliqua eius nota et communia officia; quod genus, in parentes, cognatos, amicos, adfines, necessarios; etiam quae magis rara et eximia sunt, si ab eo cum magno aliquid labore aut periculo aut utraque re, quum necesse non esset, officii causa aut in rem publicam aut in parentes aut in aliquos eorum, qui modo expositi sunt, factum esse dicet; deinde si nihil deliquisse, nulla cupiditate impeditum ab officio recessisse. Quod eo confirmatius erit, si, quum potestas impune aliquid faciendi minus honeste fuisse dicitur, voluntas ei a faciendo demonstrabitur afuisse. 36. Hoc autem ipsum genus erit eo firmiter, si eo ipso in genere, quo arguetur, integer ante fuisse demonstrabitur: ut si, quum avaritiae causa fecisse arguatur, minime omni in

vita pecuniae cupidus fuisse doceatur. Hic illa magna cum gravitate inducetur indignatio, iuncta conquestioni, per quam miserum facinus esse et indignum demonstrabitur; ut, quum animus in vita fuerit omni a vitii remotissimus, eam causam putare, quae homines audaces in fraudem rapere soleat, castissimum quoque hominem ad peccandum potuisse impellere; aut iniquum esse et optimo cuique perniciosissimum non vitam honeste actam tali in tempore quam plurimum prodesse, sed subita ex criminatione, quae confingi quamvis facile possit, non ex ante acta vita, quae neque ad tempus fingi neque ullo modo mutari possit, facere iudicium. 37. Sin autem in ante acta vita aliquae turpitudines erunt, aut falso venisse in eam existimationem dicitur et ex aliquorum invidia aut obrectatione aut falsa opinione, aut imprudentiae, necessitudini, persuasioni, adolescentiae aut alicui non malitiosae animi adfectioni attribuentur aut dissimili in genere vitiorum . . . , ut animus non omnino integer, sed ab tali culpa remotus esse videatur. Ac si nullo modo vitae turpitudine aut infamia leniri poterit oratione, negare oportebit de vita eius et de moribus quaeri, sed de eo crimine, quo de arguatur; quare, ante factis omissis, illud, quod instet, agi oportere.

XII. 38. Ex facto autem ipso suspiciones ducentur, si totius administratio negotii ex omnibus partibus pertemptabitur; atque eae suspiciones partim ex negotio separatim, partim communiter ex personis atque ex negotio proficiunt. Ex negotio duci poterunt, si eas res, quae negotiis attributae sunt, diligenter considerabimus. Ex iis igitur in hanc constitutionem convenire videntur genera eorum omnia, partes generum pleraeque. 39. Videre igitur primum oportebit, quae sint continentia cum ipso negotio, hoc est, quae ab re separari non possint. Quo in loco satis erit diligenter considerasse, quid sit ante rem factum, ex quo spes perficiendi nata et faciendi facultas quaesita videatur; quid in ipsa re gerenda, quid postea consecutum sit. Denique ipsius est negotii gestio pertractanda. Nam hoc genus earum rerum, quae negotio sunt attributae, secundo in loco nobis est expositum. 40. Hoc ergo in genere spectabitur locus, tempus, occasio, facultas; quorum unius cuiusque vis diligenter

in confirmationis praeceptis explicata est. Quare, ne aut hic non admonuisse aut ne eadem iterum dixisse videamur, breviter iniciemus, quid quaque in parte considerari oporteat. In loco igitur opportunitas, in tempore longinquitas, in occasione commoditas ad faciendum idonea, in facultate copia et potestas earum rerum, propter quas aliquid facilius fit aut quibus sine omnino confici non potest, consideranda est. 41. Deinde videndum est, quid adiunctum sit negotio, hoc est, quid maius, quid minus, quid aequae magnum sit, quid simile; ex quibus coniectura quaedam ducitur, si, quemadmodum res maiores, minores, aequae magnae similesque agi soleant, diligenter considerabitur. Quo in genere eventus quoque videndus erit, hoc est, quid ex quaque re soleat evenire, magno opere considerandum est, ut metus, laetitia, titubatio, avaritia. 42. Quarta autem pars erat ex iis [rebus], quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio. In ea quaeruntur ea, quae gestum negotium confestim aut ex intervallo consequuntur. In qua videbimus, ecqua consuetudo sit, ecqua lex, ecqua pactio, ecquod eius rei artificium aut usus aut exercitatio, hominum aut approbatio aut offensio; ex quibus nonnunquam elicitur aliquid suspicionis.

XIII. Sunt autem aliquae aliae suspensiones, quae communiter et ex negotiorum et ex personarum attributionibus sumuntur. Nam et ex fortuna et ex natura et ex victu, studio, factis, casu, orationibus, consilio et ex habitu animi aut corporis pleraque pertinent ad easdem res, quae rem credibilem aut incredibilem facere possunt et eum facti suspicionem iunguntur. 43. Maxime enim quaeri oportet in hac constitutione, primum potueritne aliquid fieri; deinde ecquo ab alio poterit; deinde facultas, de qua ante diximus; deinde utrum id facinus sit, quod poenitere fuerit necesse; item quod spem celandi non haberet; deinde necessitudo; in qua, num necesse fuerit id aut fieri aut ita fieri, quaeritur. Quorum pars ad consilium pertinet, quod personis attributum est, ut in ea causa, quam exposuimus. Ante rem erit, quod in itinere se tam familiariter applicaverit, quod sermonis causam quaesierit, quod simul diverterit, dein cenarit. In re nox, somnus. Post rem, quod solus exierit, quod illam tam familiarem

comitem tam aequo animo reliquerit, quod cruentum gladium habuerit. 44. Horum pars ad consilium pertinet. Quaeritur enim, utrum videatur diligenter ratio faciendi esse habita et excogitata, an ita temere, ut non veri simile sit quemquam tam temere ad maleficium accessisse. In quo quaeritur, num quo alio modo commodius potuerit fieri vel a fortuna administrari. Nam saepe, si pecuniae, adiumenta, adiutores desint, fuisse facultas faciendi non videtur. Hoc modo si diligenter attendamus, apta inter se esse intelligimus haec, quae negotiis, et illa, quae personis sunt attributa.

Hic neque facile est neque necessarium distinguere, ut in superioribus partibus, quo pacto quidque accusatorem et quomodo defensorem tractare oporteat. Non necessarium, propterea quod, causa posita, quid in quamque conveniat, res ipsa docebit eos, qui non omnia hic se inventuros putabunt, sed [ad ea, quae praecepta sunt, comparisonis] modo quandam in commune mediocrem intelligentiam conferent. 45. non facile autem, quod et infinitum est tot de rebus utramque in partem singillatim de una quaque explicare et alias aliter haec in utramque partem causae solent convenire. XIV. Quare considerare haec, quae exposuimus, oportebit. Facilius autem ad inventionem animus incidet, si gesti negotii et suam et adversarii narrationem saepe et diligenter pertractabit et, quod quaeque pars suspicionis habebit, eliciens considerabit, quare, quo consilio, qua spe perficiendi quidque factum sit; cur hoc modo potius, quam illo; cur ab hoc potius, quam ab illo; cur nullo adiutore aut cur hoc; cur nemo sit conscius aut cur sit aut cur hic sit; cur hoc ante factum sit; cur hoc ante factum non sit; cur hoc in ipso negotio, cur hoc post negotium, aut factum de industria aut rem ipsam consecutum sit; constetne oratio aut cum re aut ipsa secum; hoc huiusne rei sit signum an illius, an et huius et illius et utrius potius; quid factum sit, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit. 46. Quum animus hac intentione omnes totius negotii partes considerabit, tum illi ipsi in medium coacervati loci procedent, de quibus ante dictum est; et tum ex singulis, tum ex coniunctis argumenta certa nascentur. Quorum argumentorum pars probabilis, pars

necessario in genere versabitur. Accedunt autem saepe ad coniecturam quaestiones, testimonia, rumores; quae contra omnia uterque simili via praeceptorum torquere ad suae causae commodum debet. Nam et ex quaestione suspiciones et ex testimonio et ex rumore aliquo pari ratione, ut ex causa et ex persona et ex facto duci oportebit.

47. Quare nobis et ii videntur errare, qui hoc genus suspicionum artificii non putant indigere, et ii, qui aliter hoc de genere ac de omni coniectura praecepiendum putant. Omnis enim iisdem ex locis coniectura sumenda est. Nam et eius, qui in quaestione aliquid dixerit, et eius, qui in testimonio, et ipsius rumoris causa et veritas ex iisdem attributionibus reperietur. Omni autem in causa pars argumentorum est adiuncta ei causae solum, quae dicitur, et ab ipsa ita ducta, ut ab ea, in qua est, separatim in omnes eiusdem generis causas transferri non satis commode possit; pars autem est pervagatior et aut in omnes eiusdem generis aut in plerasque causas accommodata. XV. 48. Haec ergo argumenta, quae transferri in multas causas possunt, locos communes nominamus. Nam locus communis aut certae rei quandam continet amplificationem; ut si qui hoc velit ostendere, eum, qui parentem necarit, maximo supplicio esse dignum; quo loco, nisi perorata [et] probata causa, non est utendum; aut dubiae, quae ex contrario quoque habeat probabiles rationes argumentandi; ut suspicionibus credi non oportere, et contra, suspicionibus credi oportere. Ac pars locorum communium per indignationem aut per conquestionem inducitur, de quibus ante dictum est; pars per aliquam probabilem utraque ex parte rationem. 49. Distinguitur autem oratio atque illustratur maxime, raro inducendis locis communibus et aliquo loco iam certioribus illis argumentis confirmatis. Nam et tum conceditur commune quiddam dicere, quum diligenter aliqui proprius causae locus tractatus est, et auditoris animus aut renovatur ad ea, quae restant, aut omnibus iam dictis exsuscitatur. Omnia enim ornamenta elocutionis, in quibus et suavitatis et gravitatis plurimum consistit, omnia, quae in inventione rerum et sententiarum aliquid habent dignitatis, in communes locos conferuntur. 50. Quare

non, ut causarum, sic oratorum quoque multorum communes loci sunt. Nam nisi ab iis, qui multa in exercitatione magnam sibi verborum et sententiarum copiam comparaverint, tractari non poterunt ornate et graviter, quemadmodum natura ipsorum desiderat. Atque hoc sit nobis dictum communiter de omni genere locorum communium. XVI. Nunc exponemus, in coniecturalem constitutionem qui loci communes incidere soleant: suspicionibus credi oportere et non oportere; rumoribus credi oportere et non oportere; testibus credi oportere et non oportere; quaestionibus credi oportere et non oportere; vitam ante actam spectari oportere et non oportere; eiusdem esse, qui in illa re peccarit, et hoc quoque admisisse, et non esse eiusdem; maxime spectari causam oportere et non oportere. Atque hi quidem et si qui eiusmodi ex proprio argumento communes loci nascentur, in contrarias partes diducuntur. 51. Certus autem locus est accusatoris, per quem auget facti atrocitatem, et alter, per quem negat malorum misereri oportere: defensoris, per quem calunnia accusatorum cum indignatione ostenditur et per quem cum conquestione misericordia captatur. Hi et caeteri loci omnes communes ex iisdem praeceptis sumuntur, quibus caeterae argumentationes; sed illae tenuius et subtilius et acutius tractantur; hi autem gravius et ornatius et quum verbis tum etiam sententiis excellentibus. In illis enim finis est, ut id, quod dicitur, verum esse videatur; in his, tametsi hoc quoque videri oportet, tamen finis est amplitudo. Nunc ad aliam constitutionem transeamus.

XVII. 52. Quum est nominis controversia, quia vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva dicitur. Eius generis exemplo nobis posita sit haec causa: C. Flaminius is, qui consul rem publicam male gessit bello Punico secundo, quum tribunus plebis esset, invito senatu et omnino contra voluntatem omnium optimatum per seditionem ad populum legem agrariam ferebat. Hunc pater suus concilium plebis habentem de templo deduxit; arcessitur maiestatis. Intentio est: Maiestatem minuisti, quod tribunum plebis de templo deduxisti. Depulsio est: Non minui maiestatem. Quaestio est: Maiestatemne minuerit. Ratio: In filium

enim quam habebam potestatem, ea sum usus. Rationis infirmitas: At enim, qui patria potestate, hoc est, privata quadam tribuniciam potestatem, hoc est, populi potestatem infirmitas, minuit maiestatem. Iudicatio est: Minuatne is maiestatem, qui in tribuniciam potestatem patria potestate utatur? Ad hanc iudicationem argumentationes omnes adferri oportebit.

53. Ac ne qui forte arbitretur nos non intelligere aliam quoque incidere constitutionem in hanc causam, eam nos partem solam sumimus, in quam praecepta nobis danda sunt. Omnibus autem partibus hoc in libro explicatis, quibusvis omni in causa, si diligenter attendet, omnes videbit constitutiones et earum partes et controversias, si quae forte in eas incident. Nam de omnibus praescribimus. Primus ergo accusatoris locus est eius nominis, cuius de vi quaeritur, brevis et aperta et ex opinione hominum definitio, hoc modo: Maiestatem minuere est de dignitate aut amplitudine aut potestate populi aut eorum, quibus populus potestatem dedit, aliquid derogare. Hoc sic breviter expositum pluribus verbis est et rationibus confirmandum et ita esse, ut descriperis, ostendendum. Postea ad id, quod definiaris, factum eius, qui accusabitur, adiungere oportebit et ex eo, quod ostenderit esse verbi causa maiestatem minuere, docere adversarium maiestatem minuisse et hunc totum locum communi loco confirmare, per quem ipsius facti atrocitas aut indignitas aut omnino culpa cum indignatione augeatur. Post erit infirmanda adversariorum descriptio. 54. Ea autem infirmabitur, si falsa demonstrabitur. Hoc ex opinione hominum sumetur, quum quemadmodum et quibus in rebus homines in consuetudine scribendi aut sermocinandi eo verbo uti soleant, considerabitur. Item infirmabitur, si turpis aut inutilis esse [ostendetur] eius descriptionis approbatio et, quae incommoda consecutura sint, eo concessio ostendetur; id autem ex honestatis et ex utilitatis partibus sumetur, de quibus in deliberationis praeceptis exponemus. Et si cum definitione nostra adversariorum definitionem conferemus et nostram veram, honestam, utilem esse demonstrabimus, illorum, contra. 55. Quaeremus autem res aut maiore aut minore

pari in negotio similes, ex quibus adfirmetur nostra descriptio. XVIII. Iam si res plures erunt definiendae: ut, si quaeratur: Fur sit an sacrilegus, qui vasa ex privato sacra surriperit; erit utendum pluribus definitionibus; deinde simili ratione causa tractanda. Locus autem communis in eius maiestatem, qui non modo rerum, verum etiam verborum potestatem sibi adrogare conetur, ut et faciat, quod velit, et id, quod fecerit, quo velit nomine appellet. Deinde defensoris primus locus est item nominis brevis et aperta et ex opinione hominum descriptio, hoc modo: Maiestatem minuere est aliquid de re publica, quum potestatem non habeas, administrare. Deinde huius confirmatio similibus et exemplis et rationibus. Postea sui facti ab illa definitione separatio. Deinde locus communis, per quem facti utilitas aut honestas adaugetur. 56. Deinde sequetur adversariorum definitionis reprehensio, quae iisdem ex locis omnibus, quos accusatori praescripsimus, conficitur; et caetera post eadem praeter communem locum inducentur. Locus autem communis erit defensoris is, per quem indignabitur accusatorem sui periculi causa non res solum convertere, verum etiam verba commutare conari. Nam illi quidem communes loci, qui aut calumniae accusatorum demonstrandae aut misericordiae captandae aut facti indignandi aut a misericordia deterrendi causa sumuntur, ex periculi magnitudine, non ex causae genere ducuntur. Quare non in omnem causam, sed in omne causae genus incidunt. Eorum mentionem in coniecturali constitutione fecimus. Inductione autem, quum causa postulat, utemur.

XIX. 57. Quum autem actio translationis aut commutationis indigere videtur, quod non aut is agit, quem oportet, aut cum eo, quicum oportet, aut apud quos, qua lege, qua poena, quo crimine, quo tempore oportet, constitutio translative appellatur. Eius nobis exempla permulta opus sint, si singula translationum genera quaeramus; sed quia ratio praeceptorum similis est, exemplorum multitudine supersedendum est. Atque in nostra quidem consuetudine multis de causis fit, ut rarius incidant translationes. Nam et praetoris exceptionibus multae excluduntur actiones et ita ius civile

habemus constitutum, ut causa cadat is, qui non quemadmodum oportet egerit. 58. Quare in iure plerumque versantur. Ibi enim et exceptiones postulantur et quodam modo agendi potestas datur et omnis conceptio privatorum iudiciorum constituitur. In ipsis autem iudiciis rarius incidunt et tamen, si quando incidunt, eiusmodi sunt, ut per se minus habeant firmitudinis, confirmentur autem adsumpta alia aliqua constitutione: ut in quodam iudicio, quum venefici cuiusdam nomen esset delatum et, quia parricidii causa subscripta esset, extra ordinem esset acceptum, quum in accusatione alia quaedam crimina testibus et argumentis confirmarentur, parricidii autem mentio solum facta esset —; defensor in hoc ipso multum oportet et diu consistat: quum de nece parentis nihil demonstratum sit, indignum facinus esse ea poena adficere eam, qua parricidae adficiuntur; id autem, si damnaretur, fieri necesse esse, quoniam et id causae subscriptum et ea re nomen extra ordinem sit acceptum. 59. Ea igitur poena si adfici reum non oporteat, damnari quoque non oportere, quoniam ea poena damnationem necessario consequatur. Hic defensor poenae commutationem ex translato genere inducendo totam infirmabit accusationem. Verumtamen caeteris quoque criminibus defendendis coniecturali constitutione translationem confirmabit. XX. Exemplum autem translationis in causa positum nobis sit huiusmodi: Quum ad vim faciendam quidam armati venissent, armati contra praesto fuerunt, et cuidam equiti Romano quidam ex armatis resistenti gladio manum praecidit. Agit is, cui manus praecisa est, iniuriarum. Postulat is, quicum agitur, a praetore exceptionem: **EXTRA QUAM IN REUM CAPITIS PRAE IUDICIUM FIAT.** 60. Hic is, qui agit, iudicium purum postulat; ille, quicum agitur, exceptionem addi ait oportere. Quaestio est: Excipiendum sit, an non. Ratio: Non enim oportet recuperatorio iudicio eius maleficii, de quo inter sicarios quaeritur, praedictum fieri. Infirmatio rationis: Eiusmodi sunt iniuriae, ut de iis indignum sit non primo quoque tempore iudicari. Iudicatio: Atrocitas iniuriarum satisne causae sit, quare, dum de ea iudicatur, de aliquo maiore maleficio, de quo iudicium comparatum sit, praedictetur. Atque exemplum quidem hoc

est. In omni autem causa ab utroque quaeri oportebit, a quo et per quos et quo modo et quo tempore aut agi aut iudicari aut quid statui de ea re conveniat. 61. Id ex partibus iuris, de quibus post dicendum est, sumi oportebit et ratiocinari, quid in similibus rebus fieri soleat, et videre, utrum malitia quid aliud agatur, aliud simuletur, an stultitia, an necessitudine, quod alio modo agi res non possit, an occasione agendi sic sit iudicium aut actio constituta, an recte sine ulla re eiusmodi res agatur. Locus autem communis contra eum, qui translationem inducet: fugere iudicium ac poenam, quia causae diffidat. A translatione autem: omnium fore perturbationem, si non ita res agantur et in iudicium veniant, quo pacto oporteat; hoc est, si aut cum eo agatur, quocum non oporteat, aut alia poena, alio crimine, alio tempore; atque hanc rationem ad perturbationem iudiciorum omnium pertinere. Tres igitur hae constitutiones, quae partes non habent, ad hunc modum tractabuntur. Nunc generalem constitutionem et partes eius consideremus.

XXI. 62. Quum et facti et facti nomine concessio neque ulla actionis illata controversia, vis et natura et genus ipsius negotii quaeritur, constitutionem generalem appellamus. Huius primas esse partes duas nobis videri diximus, negotialem et iuridicalem. Negotialis est, quae in ipso negotio iuris civilis habet implicatam controversiam. Ea est huiusmodi: Quidam pupillum heredem fecit; pupillus autem ante mortuus est, quam in suam tutelam veniret. De hereditate ea, quae pupillo venit, inter eos, qui patris pupilli heredes secundi sunt, et inter agnatos pupilli controversia est. Possessio heredum secundorum est. Intentio est agnatorum: Nostra pecunia est, de qua is, cuius agnati sumus, testatus non est. Depulsio est: Immo nostra, qui heredes [secundi] testamento patris sumus. Quaestio est: Utrorum sit? Ratio: Pater enim et sibi et filio testamentum scripsit, dum is pupillus esset. Quare, quae filii fuerunt, testamento patris nostra fiant necesse est. Infirmatio rationis: Immo pater sibi scripsit et secundum heredem non filio, sed sibi iussit esse. Quare, praeterquam quod ipsius fuit, testamento illius vestrum esse non potest. Iudicatio: Possitne quisquam de filii

pupilli re testari; an heredes secundi ipsius patrisfamilias, non filii quoque eius pupilli heredes sint? 63. Atque hoc non alienum est, quod ad multa pertineat, ne aut nusquam aut usquequaque dicatur, hic admonere. Sunt causae, quae plures habent rationes in simplici constitutione; quod fit, quum id, quod factum est aut quod defenditur, pluribus de causis rectum aut probabile videri potest, ut in hac ipsa causa. Supponatur enim ab heredibus haec ratio: Unius enim pecuniae plures dissimilibus de causis heredes esse non possunt, nec unquam factum est, ut eiusdem pecuniae alius testamento, alius lege heres esset; infirmatio autem haec erit: 64. Non est una pecunia, propterea, quod altera pupilli iam erat adventicia: cuius heres non illo in tempore testamento quisquam scriptus erat, si quid pupillo accidisset; et de altera patris etiamnunc mortui voluntas plurimum valebat, quae iam mortuo pupillo suis heredibus concedebat. Iudicatio est: unane pecunia fuerit; aut, si hac erunt usi infirmatione: posse plures esse unius heredes pecuniae dissimilibus de causis; de eo ipso esse controversiam, iudicatio nascitur: possintne eiusdem pecuniae plures dissimilibus generibus heredes esse? XXII. Ergo una in constitutione intellectum est, quomodo et rationes et rationum infirmationes et propterea iudicationes plures fiant.

65. Nunc huius generis praecepta videamus. Utrisque aut etiam omnibus, si plures ambigent, ius ex quibus rebus constet, considerandum est. Initium ergo eius ab natura ductum videtur; quaedam autem ex utilitatis ratione aut perspicua nobis aut obscura in consuetudinem venisse; post autem approbata quaedam a consuetudine aut a vero utilia visa legibus esse firmata; ac naturae quidem ius esse, quod nobis non opinio, sed quaedam innata vis adferat, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. 66. Religionem eam, quae in metu et caerimonia deorum sit, appellant; pietatem, quae erga patriam aut parentes aut alios sanguine coniunctos officium conservare moneat; gratiam, quae in memoria et remuneratione officiorum et honoris et amicitiarum observantiam teneat; vindicationem, per quam vim et contumeliam defendendo aut

ulciscendo propulsamus a nobis et a nostris, qui nobis esse cari debent, et per quam peccata punimur; observantiam, per quam aetate aut sapientia aut honore aut aliqua dignitate antecedentes veremur et colimus; veritatem, per quam damus operam, ne quid aliter, quam confirmaverimus, fiat aut factum aut futurum sit. 67. Ac naturae quidem iura minus ipsa quaeruntur ad hanc controversiam, quod neque in hoc civili iure versantur et a vulgari intelligentia remotiora sunt; ad similitudinem vero aliquam aut ad rem amplificandam saepe sunt inferenda. Consuetudinis autem ius esse putatur id, quod voluntate omnium sine lege vetustas comprobarit. In ea autem quaedam sunt iura ipsa iam certa propter vetustatem. Quo in genere et alia sunt multa et eorum multo maxima pars, quae praetores edicere consuerunt. Quaedam autem genera iuris iam certa consuetudine facta sunt; quod genus pactum, par, iudicatum. 68. Pactum est, quod inter quos convenit, quod iam ita iustum putatur, ut iure praestare dicatur. Par, quod in omnes aequabile est. Iudicatum, de quo iam ante sententia alicuius aut aliquorum constitutum est. Iam iura legitima ex legibus cognosci oportebit. His ergo ex partibus iuris, quidquid aut ex ipsa re aut ex simili aut ex maiore minoreve nasci videbitur, attendere atque elicere pertemptando unam quamque iuris partem oportebit. Locorum autem communium quoniam, ut ante dictum est, duo genera sunt, quorum alterum dubiae rei, alterum certae continet amplificationem, quid ipsa causa det, et quid augeri per communem locum possit et oporteat, considerabitur. Nam certi, qui in omnes incidant, loci praescribi non possunt; in plerisque fortasse ab auctoritate iuris consultorum et contra auctoritatem dici oportebit. Attendendum est autem et in hac et in omnibus, num quos locos communes praeter eos, quos nos exponimus, ipsa res ostendat. Nunc iuridiciale genus et partes eius consideremus.

XXIII. 69. Iuridiciale est, in qua aequi et iniqui natura et praemii aut poenae ratio quaeritur. Huius partes sunt duae, quarum alteram absolutam, adsumptivam alteram nominamus. Absoluta est, quae ipsa in se, non ut negotialis implicite et abscondite, sed patentius et expeditius recti et

non recti quaestionem continet. Ea est huiuscemodi: Quum Thebani Lacedaemonios bello superavissent et fere mos esset Graiis, quum inter se bellum gessissent, ut ii, qui vicissent, tropaeum aliquod in finibus statuerent victoriae modo in praesentiam declarandae causa, non ut in perpetuum belli memoria maneret, aëneum statuerunt tropaeum. Accusatur apud Amphictyonas, id est, apud commune Graeciae consilium. 70. Intentio est: Non oportuit. Depulsio est: Oportuit. Quaestio est: Oportueritne? Ratio est: Eam enim ex bello gloriam virtute peperimus, ut eius aeterna insignia posteris nostris relinquere vellemus. Infirmatio est: Attamen aeternum inimicitarum monumentum Graios de Graiis statuere non oportet. Indicatio est: Quum summae virtutis concelebrandae causa Graii de Graiis aeternum inimicitarum monumentum statuerunt, rectene an contra fecerint? Hanc ideo rationem subiecimus, ut hoc causae genus ipsum, de quo agimus, cognosceret. Nam si eam supposuissemus, qua fortasse usi sunt: Non enim iuste neque pie bellum gessistis; in relationem criminis delaberemur, de qua post loquemur. Utrumque autem causae genus in hanc causam incidere perspicuum est. In hanc argumentationes ex iisdem locis sumendae sunt atque in causam negotialem, qua de ante dictum est. 71. Locos autem communes et ex causa ipsa, si quid inerit indignationis aut conquestionis, et ex iuris utilitate et natura multos et graves sumere licebit et oportebit, si causae dignitas videbitur postulare. XXIV. Nunc adsumptivam partem iuridicialis consideremus.

Adsumptiva igitur tum dicitur, quum ipsum ex se factum probari non potest, aliquo autem foris adiuncto argumento defenditur. Eius partes sunt quattuor: comparatio, relatio criminis, remotio criminis, concessio. 72. Comparatio est, quum aliquod factum, quod per se ipsum non sit probandum, ex eo, cuius id causa factum est, defenditur. Ea est huiusmodi: Quidam imperator, quum ab hostibus circumsederetur neque effugere ullo modo posset, depactus est cum eis, ut arma et impedimenta relinqueret, milites educeret; itaque fecit; armis et impedimentis amissis praeter spem milites conservavit. Accusatur maiestatis. Incurrit huc definitio.

Sed nos hunc locum, de quo agimus, consideremus. 73. Intentio est: Non oportuit arma et impedimenta relinquere. Depulsio est: Oportuit. Quaestio est: Oportueritne? Ratio est: Milites enim omnes perissent. Infirmatio est aut coniecturalis: Non perissent; aut altera coniecturalis: Non ideo fecisti. Ex quibus iudicatio est: Perissentne? et: Ideone fecerit? aut haec comparativa, cuius nunc indigemus: At enim satius fuit amittere milites, quam arma et impedimenta concedere hostibus. Ex qua iudicatio nascitur: Quum omnes perituri milites essent, nisi ad hanc pactionem venissent, utrum satius fuerit amittere milites, an ad hanc conditionem venire? 74. Hoc causae genus ex suis locis tractari [conveniet]. Oportebit et adhibere caeterarum quoque constitutionum rationem atque praecepta; ac maxime coniecturis faciendis infirmare illud, quod cum eo, quod crimini dabitur, ii, qui accusabuntur, comparabunt. Id fiet, si aut id, quod dicent defensores futurum fuisse, nisi id factum esset, quo de facto iudicium est, futurum fuisse negabitur; aut si alia ratione et aliam ob causam, ac dicet se reus fecisse, demonstrabitur esse factum. Eius rei confirmatio et item contraria de parte infirmitas ex coniecturali constitutione sumetur. Sin autem certo nomine maleficii vocabitur in iudicium, sicut in hac causa — nam maiestatis accessit — definitione et praeceptis definitionis uti oportebit. XXV. Atque haec quidem plerumque in hoc genere accidunt, ut et coniectura et definitione utendum sit. Sin aliud quoque aliquod genus incidet, eius generis praecepta licebit huc pari ratione transferre. Nam accusatori maxime est in hoc elaborandum, ut id ipsum factum, propter quod sibi reus concedi putet oportere, quam plurimis infirmitatibus rationibus. Quod facile est, si quam plurimis constitutionibus aggredietur id improbare. 75. Ipsa autem comparatio separata a caeteris generibus controversiarum sic ex sua vi considerabitur, si illud, quod comparabitur, aut non honestum aut non utile aut non necessarium fuisse aut non tanto opere utile aut non tanto opere honestum aut non tanto opere necessarium demonstrabitur. Deinde oportet accusatorem illud, quod ipse arguat, ab eo, quod defensor comparat, separare. Id autem faciet, si demonstrabit non ita

feri solere neque oportere neque esse rationem, quare hoc propter hoc fiat, ut propter salutem militum ea, quae salutis causa comparata sunt, hostibus tradantur. Postea comparare oportebit cum beneficio maleficium et omnino id, quod arguitur, cum eo, quod factum ab defensore laudatur aut faciendum fuisse demonstratur, contendere et hoc extenuando maleficii magnitudinem simul adaugere. Id fieri poterit, si demonstrabitur honestius, utilius, magis necessarium fuisse illud, quod vitari reus, quam illud, quod fecerit. 76. Honesti autem et utilis et necessarii vis et natura in deliberationis praeceptis cognoscetur. Deinde oportebit ipsam illam comparativam iudicationem exponere tamquam causam deliberativam et de ea ex deliberationis praeceptis [deinceps] dicere. Sit enim haec indicatio, quam ante exposuimus: Quum omnes perituri milites essent, nisi ad hanc pactionem venissent, utrum satius fuerit perire milites an ad hanc pactionem venire? Hoc ex locis deliberationis, quasi aliquam in consultationem res veniat, tractari oportebit. XXVI. Defensor autem, quibus in locis ab accusatore aliae constitutiones erunt inductae, in iis ipse quoque ex iisdem constitutionibus defensionem comparabit; caeteros autem omnes locos, qui ad ipsam comparationem pertinebunt, ex contrario tractabit. 77. Loci communes hi erunt. Accusatoris, in eum, qui, quum de facto turpi aliquo aut inutili aut utroque fateatur, quaerat tamen aliquam defensionem, et facti inutilitatem aut turpitudinem cum indignatione proferre. Defensoris est, nullum factum inutile neque turpe neque item utile neque honestum putari oportere, nisi, quo animo, quo tempore, qua de causa factum sit, intelligatur; qui locus ita communis est, ut bene tractatus in hac causa magno ad persuadendum momento futurus sit; et alter locus, per quem magna cum amplificatione beneficii magnitudo ex utilitate aut honestate aut facti necessitudine demonstratur; 78. et tertius, per quem res expressa verbis ante oculos eorum, qui audiunt, ponitur, ut ipsi se quoque idem facturos fuisse arbitrentur, si sibi illa res atque ea faciendi causa per idem tempus accidisset.

Relatio criminis est, quum reus id quod arguitur confessus alterius se inductum peccato iure fecisse demonstrat.

Ea est huiusmodi: Horatius occisis tribus Curiatis et duobus amissis fratribus domum se victor recepit. Is animadvertit sororem suam de fratrum morte non laborantem, sponsi autem nomen appellans identidem Curialii cum gemitu et lamentatione. Indigne passus virginem occidit. Accusatur. 79. Intentio est: Iniuria sororem occidisti. Depulsio est: Iure occidi. Quaestio est: Iurene occiderit. Ratio est: Illa enim hostium mortem lugebat, fratrum negligebat; me et populum Romanum vicisse moleste ferebat. Infirmatio est: Tamen a fratre indemnata necari non oportuit. Ex qua iudicatio fit: Quum Horatia fratrum mortem negligeret, hostium lugeret, fratris et populi Romani victoria non gauderet, oportueritne eam a fratre indemnata necari? XXVII. Hoc in genere causae primum, si quid ex caeteris dabitur constitutionibus, sumi oportebit, sicuti in comparatione praeceptum est; postea, si qua facultas erit, per aliquam constitutionem illum, in quem crimen transferetur, defendere; 80. deinde, levius esse illud, quod in alterum peccatum reus transferat, quam quod ipse susceperit; postea translationis partibus uti et ostendere, a quo et per quos et quo modo et quo tempore aut agi aut iudicari aut statui de ea re convenerit; ac simul ostendere non oportuisse ante supplicium, quam iudicium, interponere. Tum leges quoque et iudicia demonstranda sunt, per quae potuerit id peccatum, quod sponte sua reus punitus sit, moribus et iudicio vindicari. Deinde negare auctori oportere id, quod in eum criminis conferatur, de quo is ipse, qui conferat, iudicium fieri noluerit; et id, quod iudicatum non sit, pro infecto haberi oportere: 81. postea impudentiam demonstrare eorum, qui eum nunc apud iudices accusent, quem sine iudicibus ipsi condemnarint, et de eo iudicium faciant, de quo iam ipsi supplicium sumpserint. Postea perturbationem iudicii futuram dicemus et iudices longius, quam potestatem habeant, progressuros, si simul et de reo et de eo, quem reus arguat, iudicarint; deinde, si hoc constitutum sit, ut peccata homines peccatis et iniuriis iniuriis ulciscantur, quantum incommodorum consequatur; ac si idem facere ipse, qui nunc accusat, voluisset, ne hoc quidem ipso quidquam opus fuisse iudicio; si vero caeteri

quoque idem faciant, omnino iudicium nullum futurum. 82. Postea demonstrabitur, ne si iudicio quidem illa damnata esset, in quam id crimen ab reo conferatur, potuisse hunc ipsum de illa supplicium sumere; quare esse indignum eum, qui ne de damnata quidem poenas sumere ipse potuisset, de ea supplicium sumpsisse, quae ne adducta quidem sit in iudicium. Deinde postulabit, ut legem, qua lege fecerit, proferat. Deinde quemadmodum in comparatione praecipiebamus, ut illud, quod compararetur, extenuaretur ab accusatore quam maxime, sic in hoc genere oportebit illius culpam, in quem crimen transferetur, cum huius maleficio, qui se iure fecisse dicat, comparare. Postea demonstrandum est non esse illud eiusmodi, ut ob id hoc fieri conveniret. Extrema est, ut in comparatione, adsumptio iudicationis et de ea per amplificationem ex deliberationis praeceptis dictio. XXVIII. 83. Defensor autem, quae per alias constitutiones inducentur, ex iis locis, qui traditi sunt, infirmabit; ipsam autem relationem comprobabit, primum augendo eius, in quem referet crimen, culpam et audaciam, et quam maxime per indignationem, si res feret, iuncta conquestione ante oculos ponendo. Postea levius demonstrando [reum] se punitum, quam sit pro illius meritis, et suum supplicium cum illius iniuria conferendo. Deinde oportebit eos locos, qui ita erunt ab accusatore tractati, ut refelli et contrariam in partem converti possint, quo in genere sunt tres extremi, contrariis rationibus infirmare. 84. Illa autem acerrima accusatorum criminatio, per quam perturbationem fore omnium iudiciorum demonstrant, si de indemnato supplicii sumendi potestas data sit, levabitur, primum si eiusmodi demonstrabitur iniuria, ut non modo viro bono, verum omnino homini libero videatur non fuisse toleranda; deinde ita perspicua, ut ne ab ipso quidem, qui fecisset, in dubium vocaretur; deinde eiusmodi, ut in eam is maxime debuerit animadvertere, qui animadvertenter; ut non tam rectum, non tam fuerit honestum in iudicium illam rem pervenire, quam eo modo atque ab eo vindicari, quo modo et ab quo sit vindicata; postea sic rem fuisse apertam, ut iudicium de ea re fieri nihil attinerit. 85. Atque hic demonstrandum est rationibus et similibus

rebus permultas ita atroces et perspicuas res esse, ut de his non modo non necesse sit, sed ne utile quidem, quam mox iudicium fiat, expectare. Locus communis accusatoris in eum, qui, quum id, quod arguitur, negare non possit, tamen aliquid sibi spei comparet ex iudiciorum perturbatione. Atque hic utilitatis iudiciorum demonstratio et de eo conquestio, qui supplicium dederit indemnatus; in eius autem, qui sumserit, audaciam et crudelitatem indignatio. 86. Ab defensore in eius, quem ultus sit, audaciam sui conquestio: rem non ex nomine ipsius negotii, sed ex consilio eius, qui fecerit, et causa et tempore considerari oportere; quid mali futurum sit aut ex iniuria aut ex scelere alicuius, nisi tanta et tam perspicua audacia ab eo, ad cuius famam aut ad parentes aut ad liberos pertinet aut ad aliquam rem, quam caram esse omnibus aut necesse est aut oportet esse, vindicata.

XXIX. Remotio criminis est, quum eius intentio facti, quod ab adversario inferitur, in alium aut in aliud demovetur. Id fit bipertito: nam tum causa, tum res ipsa removetur. 87. Causae remotionis hoc nobis exemplo sit: Rhodii quosdam legarunt Athenas. Legatis quaestores sumptum, quem oportebat dari, non dederunt. Legati profecti non sunt. Accusantur. Intentio est: Proficisci oportuit. Depulsio est: Non oportuit. Quaestio est: Oportueritne? Ratio est: Sumptus enim, qui de publico dari solet, is ab quaestore non est datus. Infirmatio est: Vos tamen id, quod publice vobis erat negotii datum, conficere oportebat. Iudicatio est: Quum iis, qui legati erant, sumptus, qui debebatur de publico, non daretur, oportueritne eos conficere nihilo minus legationem? Hoc in genere primum, sicut in caeteris, si quid aut ex coniecturali aut ex [definitiva aut ex] alia constitutione sumi possit, videri oportebit. Deinde pleraque et ex comparatione et ex relatione criminis in hanc quoque causam convenire poterunt. 88. Accusator autem illum, cuius culpa id factum reus dicet, primum defendet, si poterit; sin minus poterit, negabit ad hoc iudicium illius, sed huius, quem ipse accuset, culpam pertinere. Postea dicet suo quemque officio consulere oportere; nec, si ille peccasset, hunc oportuisse peccare: deinde, si ille deliquerit, separatim illum sicut hunc accusari oportere

et non cum huius defensione coniungi illius accusationem. Defensor autem quum caetera, si qua ex aliis incident constitutionibus, pertractarit, de ipsa remotione sic argumentabitur: 89. Primum, cuius acciderit culpa, demonstrabit; deinde, quum id aliena culpa accidisset, ostendet se aut non potuisse aut non debuisse id facere, quod accusator dicat oportuisse. Quod non potuerit, ex utilitatis partibus, in quibus est necessitudinis vis implicata, demonstrabitur; quod non debuerit, ex honestatis considerabitur. De utroque distinctius in deliberativo genere dicetur. Deinde omnia facta esse ab reo, quae in ipsius fuerint potestate; quod minus, quam convenerit, factum sit, culpa id alterius accidisse. 90. Deinde in alterius culpa exponenda demonstrandum est, quantum voluntatis et studii fuerit in ipso; et id signis confirmandum huiusmodi: ex caetera diligentia, ex ante factis aut dictis; atque hoc ipsi utile fuisse facere, inutile autem non facere, et cum caetera vita fuisse hoc magis consentaneum, quam quod propter alterius culpam non fecerit. XXX. Si autem non in hominem certum, sed in rem aliquam causa demovebitur, ut in hac eadem re, si quaestor mortuus esset et idcirco legatis pecunia data non esset, accusatione alterius et culpae depulsionem dempta caeteris similiter uti locis oportebit et ex concessionis partibus, quae convenient, adsumere; de quibus nobis dicendum erit. 91. Loci autem communes iidem utrisque fere, qui superioribus adsumptivis, incident; hi tamen certissime: accusatoris, facti indignatio; defensoris, quum in alio culpa sit aut in ipso non sit, supplicio se adfici non oportere.

Ipsius autem rei fit remotio, quum id, quod datur crimini, negat neque ad se neque ad officium suum reus pertinuisse; nec, si quid in eo sit delictum, sibi attribui oportere. Id causae genus est huiusmodi: In eo foedere, quod factum est quondam cum Samnitibus, quidam adolescens nobilis porcum sustinuit iussu imperatoris. Foedere autem ab senatu improbato et imperatore Samnitibus dedito, quidam in senatu eum quoque dicit, qui porcum tenuerit, dedit oportere. 92. Intentio est: Dedit oportet. Depulsio est: Non oportet. Quaestio est: Oporteatne? Ratio est: Non enim

meum fuit officium nec mea potestas, quum et id aetatis et privatus essem et esset summa cum auctoritate et potestate imperator, qui videret, ut satis honestum foedus feriretur. Infirmatio est: At enim quoniam tu particeps factus es in turpissimo foedere summae religionis, dedi te convenit. Iudicatio est: Quum is, qui potestatis nihil habuerit, iussu imperatoris in foedere et in tanta religione interfuerit, dedendae sit hostibus necne? Hoc genus causae cum superiore hoc differt, quod in illo concedit se reus oportuisse facere id, quod fieri dicat accusator oportuisse, sed alicui rei aut homini causam attribuit, quae voluntati suae fuerit impedimento sine concessionis partibus; nam earum maior quaedam vis est, quod paullo post intelligitur. 93. In hoc autem non accusare alterum nec culpam in alium transferre debet, sed demonstrare eam rem nihil ad se nec ad potestatem neque ad officium suum pertinuisse aut pertinere. Atque in hoc genere hoc accidit novi, quod accusator quoque saepe ex remotione criminationem conficit, ut, si qui eum accuset, qui, quum praetor esset, in expeditionem ad arma populum vocarit, quum consules essent. Nam ut in superiore exemplo reus ab suo officio et a potestate factum demovebat, sic in hoc ab eius officio ac potestate, qui accusatur, ipse accusator factum removendo hac ipsa ratione confirmat accusationem. 94. In hac ab utroque ex omnibus partibus honestatis et ex omnibus utilitatis, exemplis, signis, ratiocinando, quid cuiusque officii, iuris, potestatis sit, quaeri oportebit et, fueritne ei, quo de agatur, id iuris, officii, potestatis attributum necne. Locos autem communes ex ipsa re, si quid indignationis aut conquestionis habebit, sumi oportebit.

XXXI. Concessio est, per quam non factum ipsum probatur ab reo, sed ut ignoscatur, id petitur. Cuius partes sunt duae, purgatio et deprecatio. Purgatio est, per quam eius, qui accusatur, non factum ipsum, sed voluntas defenditur. Ea habet partes tres, imprudentiam, casum, necessitudinem. 95. Imprudentia est, quum scisse aliquid is, qui arguitur, negatur; ut apud quosdam lex erat: Ne quis Dianae vitulum immolaret. Naulae quidam quum adversa tempestate in alto

iactarentur, voverunt, si eo portu, quem conspiciebant, potiti essent, ei deo, qui ibi esset, se vitulum immolatu- ros. Casu erat in eo portu fanum Dianae eius, cui vitulum immolare non licebat. Imprudentes legis, quum exissent, vitulum immolaverunt. Accusantur. Intentio est: Vitulum immolastis ei deo, cui non licebat. Depulsio est in concessione posita. Ratio est: Nescivi non licere. Infirmatio est: Tamen, quoniam fecisti, quod non licebat, ex lege supplicio dignus es. Iudicatio est: Quum id fecerit, quod non oportuerit, et id non oportere nescierit, sitne supplicio dignus? 96. Casus autem infertur in concessione, quum demonstratur aliqua fortunae vis voluntati obstitisse, ut in hac: Quum Lacedaemoniis lex esset, ut, hostias nisi ad sacrificium quoddam redemptor praebuisset, capital esset, hostias is, qui redemerat, quum sacrificii dies instaret, in urbem ex agro coepit agere. Tum subito magnis commotis tempestatibus fluvius Eurotas, is qui praeter Lacedaemonem fluit, ita magnus et vehemens factus est, ut ea traduci victimae nullo modo possent. 97. Redemptor suae voluntatis ostendendae causa hostias constituit omnes in litore, ut, qui trans flumen essent, videre possent. Quum omnes studio eius subitam fluminis magnitudinem scirent fuisse impedimento, tamen quidam capitis accesserunt. Intentio est: Hostiae, quas debuisti ad sacrificium, praesto non fuerunt. Depulsio est: Concessio. Ratio: Flumen enim subito accrevit et ea re traduci non poterunt. Infirmatio est: Tamen, quoniam, quod lex iubet, factum non est, supplicio dignus es. Iudicatio est: Quum in ea re contra legem redemptor aliquid fecerit, qua in re studio eius subita fluminis obstiterit magnitudo, supplicio dignusne sit? XXXII. 98. Necessitudo autem infertur, quum vi quadam reus id, quod fecerit, fecisse defenditur, hoc modo: Lex est apud Rhodios, ut, si qua rostrata in portu navis deprehensa sit, publicetur. Quum magna in afo tempestas esset, vis ventorum invitis nautis in Rhodiorum portum navem coegit. Quaestor navem populi vocat. Navis dominus negat oportere publicari. Intentio est: Rostrata navis in portu deprehensa est. Depulsio est: Concessio. Ratio: Vi et necessario sumus in portum coacti. Infirmatio est: Navem ex lege tamen po-

puli esse oportet. Iudicatio est: Quum rostratam navem in portu deprehensam lex publicarit quumque haec navis invitis nautis vi tempestatis in portum coniecta sit, oporteatne eam publicari? 99. Horum trium generum ideirco in unum locum contulimus exempla, quod similis in ea praeceptio argumentorum traditur. Nam in his omnibus primum, si quid res ipsa dabit facultatis, coniecturam induci ab accusatore oportebit, ut id, quod voluntate factum negabitur, consulto factum suspicione aliqua demonstretur; deinde inducere definitionem necessitudinis aut casus aut imprudentiae et exempla ad eam definitionem adiungere, in quibus imprudentia fuisse videatur aut casus aut necessitudo, et ab his id, quod reus inferat, separare, id est, ostendere dissimile, quod levius, facilius, non ignorable, non fortuitum, non necessarium fuerit; postea demonstrare potuisse vitari; et hac ratione provideri potuisse, si hoc aut illud fecisset, aut, ni sic fecisset, praecaveri; et definitionibus ostendere non hanc imprudentiam aut casum aut necessitudinem, sed inertiam, negligentiam, fatuitatem nominari oportere. 100. Ac si qua necessitudo turpitudinem videbitur habere, oportebit per locorum communium implicationem redarguentem demonstrare quidvis perpeti, mori denique satius fuisse, quam eiusmodi necessitudini obtemperare. Atque tum ex iis locis, de quibus in negotiali parte dictum est, iuris et aequitatis naturam oportebit quaerere et quasi in absoluta iuridicali per se hoc ipsum ab rebus omnibus separatim considerare. Atque hoc in loco, si facultas erit, exemplis uti oportebit, quibus in simili excusatione non sit ignotum, et contentione, magis illis ignoscendum fuisse, et deliberationis partibus, turpe aut inutile esse concedi eam rem, quae ab adversario commissa sit, permagnum esse et magno futurum detrimento, si ea res ab iis, qui potestatem habent vindicandi, neglecta sit. XXXIII. 101. Defensor autem conversis omnibus his partibus poterit uti. Maxime autem in voluntate defendenda commorabitur et in ea re adaugenda, quae voluntati fuerit impedimento; et se plus, quam fecerit, facere non potuisse; et in omnibus rebus voluntatem spectari oportere; et se convinci non posse, quod absit a culpa; suo nomine communem ho-

minum infirmitatem posse damnari. Deinde nihil esse indignius, quam eum, qui culpa careat, supplicio non carere. Loci autem communes: accusatoris in confessionem, et quanta potestas peccandi relinquatur, si semel institutum sit, ut non de facto, sed de facti causa quaeratur: 102. defensoris conquestio est calamitatis eius, quae non culpa, sed vi maiore quadam acciderit, et de fortunae potestate et hominum infirmitate et, uti suum animum, non eventum considerent. In quibus omnibus conquestionem suarum aerumnarum et crudelitatis adversariorum indignationem inesse oportebit. Ac neminem mirari conveniet, si aut in his aut in aliis exemplis scripti quoque controversiam adiunctam videbit. Quo de genere post erit nobis separatim dicendum, propterea quod quaedam genera causarum simpliciter ex sua vi considerantur, quaedam autem sibi aliud quoque aliquod controversiae genus adsumunt. 103. Quare omnibus cognitis, non erit difficile in unam quamque causam transferre, quod ex eo quoque genere conveniet; ut in his exemplis concessionis inest omnibus scripti controversia ea, quae ex scripto et sententia nominatur; sed, quia de concessione loquebamur, in eam praecepta dedimus. Alio autem loco de scripto et de sententia dicemus. Nunc in alteram concessionis partem considerationem intendemus.

XXXIV. 104. Deprecatio est, in qua non defensio facti, sed ignoscendi postulatio continetur. Hoc genus vix in iudicio probari potest, ideo quod concessio peccato difficile est ab eo, qui peccatorum vindex esse debet, ut ignoscat, impetrare. Quare parte eius generis, quum causam non in eo constitueris, uti licebit. Ut si pro aliquo claro aut forti viro, cuius in rem publicam multa sunt beneficia, dices, re possis, quum videaris non uti deprecatione, uti tamen, ad hunc modum: Quodsi, iudices, hic pro suis beneficiis, pro suo studio, quod in vos semper habuit, tali suo tempore multorum suorum recte factorum causa uni delicto ut ignosceretis postularet, tamen dignum vestra mansuetudine, dignum virtute huius esset, iudices, a vobis hanc rem hoc postulante impetrari. Deinde augere beneficia licebit et iudices per locum communem ad ignoscendi voluntatem deducere.

105. Quare hoc genus, quamquam in iudiciis non versatur, nisi quadam ex parte, tamen, quia et pars haec ipsa inducenda nonnumquam est et in senatu aut in consilio saepe omni in genere tractanda, in id quoque praecepta ponemus. Nam in senatu aut in consilio de Syphace diu deliberatum est; et de Q. Numitorio Pullo apud L. Opimium et eius consilium diu dictum est. Et magis in hoc quidem ignoscendi quam cognoscendi postulatio valuit. Nam semper animo bono se in populum Romanum fuisse non tam facile probabat, quum coniecturali constitutione uteretur, quam ut propter posterius beneficium sibi ignosceretur, quum deprecationis partes adiungeret. XXXV. 106. Oportebit igitur eum, qui sibi ut ignoscatur, postulabit, commemorare, si qua sua poterit beneficia et, si poterit, ostendere ea maiora esse, quam haec, quae deliquerit, ut plus ab eo boni quam mali profectum esse videatur; deinde maiorum suorum beneficia, si qua exstabunt, proferre; deinde ostendere non odio neque crudelitate fecisse quod fecerit, sed aut stultitia aut impulsu alicuius aut aliqua honesta aut probabili causa; postea polliceri et confirmare se et hoc peccato doctum et beneficio eorum, qui sibi ignoverint, confirmatum, omni tempore a tali ratione afuturum; deinde spem ostendere aliquo se in loco magno iis, qui sibi concesserint, usui futurum. 107. Postea, si facultas erit, se aut consanguineum . . . aut iam a maioribus in primis amicum esse demonstrabit, et amplitudinem suae voluntatis, nobilitatem generis, eorum, qui se salvum velint, dignitatem ostendere, et caetera ea, quae personis ad honestatem et amplitudinem sunt attributa, cum conquestione, sine adrogantia, in se esse demonstrabit, ut honore potius aliquo, quam ullo supplicio dignus esse videatur; deinde caeteros proferre, quibus maiora concessa delicta sint. Ac multum proficiet, si se misericordem, in potestate et propensum ad ignoscendum fuisse ostendet. Atque ipsum illud peccatum erit extenuandum, ut quam minimum obfuisse videatur et aut turpe aut inutile demonstrandum tali de homine supplicium sumere. 108. Deinde locis communibus misericordiam captare oportebit ex iis praeceptis, quae in primo libro sunt exposita. XXXVI. Adversarius autem malefacta augebit:

nihil imprudenter, sed omnia ex crudelitate et malitia facta dicit; ipsum inmisericordem, superbum fuisse; et, si poterit, ostendet semper inimicum fuisse et amicum fieri nullo modo posse. Si beneficia proferet, aut aliqua de causa facta, non propter benevolentiam demonstrabit, aut postea odium esse acre susceptum, aut illa omnia maleficiis esse deleta, aut leviora beneficia quam maleficia, aut, quum beneficiis honos habitus sit, pro maleficio poenam sumi oportere. 109. Deinde turpe esse aut inutile ignosci. Deinde, de quo ut potestas esset saepe optarint, in eum potestate non uti summam esse stultitiam; cogitare oportere, quem animum in eum et quale odium habuerint. Locus autem communis erit indignatio maleficii et alter eorum misereri oportere, qui propter fortunam, non propter malitiam in miseris sint. Quoniam ergo in generali constitutione tamdiu propter eius partium multitudinem commoramur, ne forte varietate et dissimilitudine rerum diductus alicuius animus in quendam errorem deferatur, quid etiam nobis ex eo genere restet et quare restet, admonendum videtur.

Iuridicalem causam esse dicebamus, in qua aequi et iniqui natura et praemii aut poenae ratio quaereretur. Eas causas, in quibus de aequo et iniquo quaeritur, exposuimus. XXXVII. 110. Restat nunc, ut de praemio et de poena explicemus. Sunt enim multae causae, quae ex praemii alicuius petitione constant. Nam et apud iudices de praemio saepe accusatorum quaeritur et a senatu aut a consilio aliquod praemium saepe petitur. Ac neminem conveniet arbitrari nos, quum aliquod exemplum ponamus, quod in senatu agatur, ab iudiciali genere exemplorum recedere. Quidquid enim de homine probando aut improbando dicitur, quum ad eam dictionem sententiarum quoque ratio accommodetur, id non, si per sententiae dictionem agitur, deliberativum est; sed quia de homine statuitur, iudiciale est habendum. Omnino autem qui diligenter omnium causarum vim et naturam cognoverit, genere et prima conformatione eas intelliget dissidere. Caeteris autem partibus aptas inter se omnes et aliam in alia implicatam videbit. 111. Nunc de praemiis consideremus. L. Licinius Crassus consul quosdam in citeriore Gal-

lia nullo illustri neque certo duce neque eo nomine neque numero praeditos, ut digni essent qui hostes populi Romani esse dicerentur, qui tamen excursionibus et latrocinii infestam provinciam redderent, consecutus est et confecit. Romam redit: triumphum ab senatu postulat. Hic et in deprecatione nihil ad nos attinet rationibus [et infirmationibus] et confirmationibus rationum supponendis ad iudicationem pervenire, propterea quod, nisi alia quoque incidet constitutio aut pars constitutionis, simplex erit iudicatio et in quaestione ipsa continebitur. In deprecatione, huiusmodi: Oporteatne poena adfici? in hac, huiusmodi: Oporteatne dari praemium? 112. Nunc ad praemii quaestionem appositos locos exponemus. XXXVIII. Ratio igitur praemii quattuor est in partes distributa: in beneficia, in hominem, in praemii genus, in facultates. Beneficia ex sua vi, ex tempore, ex animo eius, qui fecit, ex casu considerantur. Ex sua vi quaerentur hoc modo: magna an parva, facilia an difficilia, singularia sint an vulgaria, vera an falsa quadam exornatione honestentur; ex tempore autem, si tum, quum indigeremus; quum caeteri non possent aut nollent opitulari; si tum, quum spes deseruisset; ex animo, si non sui commodi causa, si eo consilio fecit omnia, ut hoc conficere posset; ex casu, si non fortuna, sed industria factum videbitur aut si industriae fortuna obtituisse. 113. In hominem autem, quibus rationibus vixerit, quid sumptus in eam rem aut laboris insumpserit; eequid aliquando tale fecerit; num alieni laboris aut deorum bonitatis praemium sibi postulet; num aliquando ipse talem ob causam aliquem praemio adfici negarit oportere; aut num iam satis pro eo, quod fecerit, honos habitus sit; aut num necesse fuerit ei facere id, quod fecerit; aut num eiusmodi sit factum, ut, nisi fecisset, supplicio dignus esset, non, quia fecerit, praemio; aut num ante tempus praemium petat, et spem incertam certo venditet pretio: aut num, quod supplicium aliquod vitet, eo praemium postulet, uti de se praedictum factum esse videatur. XXXIX. In praemii autem genere, quid et quantum et quamobrem postuletur et quo et quanto quaeque res praemio digna sit, considerabitur; deinde, apud maiores quibus hominibus et quibus de causis

talís honos habitus sit, quaeretur; deinde, ne is honos nimium pervulgetur. 114. Atque hic eius, qui contra aliquem praemium postulante[m] dicet, locus erit communis: praemia virtutis et officii sancta et casta esse oportere neque ea aut cum improbis communicari aut in mediocribus hominibus pervulgari; et alter: Minus homines virtutis cupidos fore, virtutis praemio pervulgato; quae enim rara et ardua sint, ea experiendo pulchra et iucunda hominibus videri; et tertius: Si existant, qui apud maiores nostros ob egregiam virtutem tali honore dignati sunt, nonne de sua gloria, quum pari praemio tales homines adfici videant, delibari putent? et eorum enumeratio et cum eis, quos contra dicas, comparatio. Eius autem, qui praemium petet, facti sui amplificatio, eorum, qui praemio adfecti sunt, cum suis factis contentio. 115. Deinde caeteros a virtutis studio repulsum iri, si ipse praemio non sit adfectus. Facultates autem considerantur, quum aliquod pecuniarium praemium postuletur; in quo, utrum copiane sit agri, vectigalium, pecunia, an penuria, consideratur. Loci communes: Facultates augere, non minuire oportere, et impudentem esse, qui pro beneficio non gratiam, verum mercedem postulet; contra autem de pecunia ratiocinari sordidum esse, quum de gratia referenda deliberetur; et, se pretium non pro facto, sed honorem ita, uti factitatum sit, pro beneficio postulare. Ac de constitutionibus quidem satis dictum est: nunc de iis controversiis, quae in scripto versantur, dicendum videtur.

XL. 116. In scripto versatur controversia, quum ex descriptionis ratione aliquid dubii nascitur. Id fit ex ambiguo, ex scripto et sententia, ex contrariis legibus, ex ratiocinatione, ex definitione. Ex ambiguo autem nascitur controversia, quum, quid senserit scriptor, obscurum est, quod scriptum duas pluresve res significat, ad hunc modum: Paterfamilias, quum filium heredem faceret, vasorum argenteorum centum pondo uxori suae sic legavit: HERES MEUS UXORI MEAE VASORUM ARGENTEORUM PONDO CENTUM, QUAE VOLET, DATO. Post mortem eius vasa magnifica et pretiose caelata petit a filio mater. Ille se, quae ipse vellet, debere dicit. Primum, si fieri poterit, demonstrandum est non esse ambiguae scri-

ptum, propterea quod omnes in consuetudine sermonis sic uti solent eo verbo uno pluribusve in eam sententiam, in quam is, qui dicet, accipiendum esse demonstrabit. 117. Deinde ex superiore et ex inferiore scriptura docendum id, quod quaeratur, fieri perspicuum. Quare si ipsa separatim ex se verba considerentur, omnia aut pleraque ambigua visum iri; quae autem ex omni considerata scriptura perspicua fiant, haec ambigua non oportere existimari. Deinde, qua in sententia scriptor fuerit, ex caeteris eius scriptis et ex factis, dictis, animo atque vita eius sumi oportebit et eam ipsam scripturam, in qua inerat illud ambiguum, de quo quaeretur, totam omnibus ex partibus pertemptare, si quid aut ad id appositum sit, quod nos interpretemur, aut ei, quod adversarius intelligat, adversetur. Nam facile, quid veri simile sit eum voluisse, qui scripsit, ex omni scriptura et ex persona scriptoris atque iis rebus, quae personis attributae sunt, considerabitur. 118. Deinde erit demonstrandum, si quid ex re ipsa dabitur facultatis, id, quod adversarius intelligat, multo minus commode fieri posse, quam id, quod nos accipimus, quod illius rei neque administratio neque exitus ullus exstet; nos quod dicamus, facile et commode transigi posse; ut in hac lege — nihil enim prohibet fictam exempli loco ponere, quo facilius res intelligatur —: MERETRIX CORONAM NE HABETO; SI HABUERIT, PUBLICA ESTO, contra eum, qui meretricem publicari dicat ex lege oportere, possit dici neque administrationem esse ullam publicae meretricis neque exitum legis in meretrice publicanda, at in auro publicando et administrationem et exitum facilem esse et incommodi nihil inesse. XLI. 119. Ac diligenter illud quoque attendere oportebit, num, illo probato, quod adversarius intelligat, res utilior aut honestior aut magis necessaria a scriptore neglecta videatur. Id fiet, si id, quod nos demonstrabimus, honestum aut utile aut necessarium demonstrabimus; et si id, quod ab adversariis dicitur, minime eiusmodi esse dicemus. Deinde si in lege erit ex ambiguo controversia, dare operam oportebit, ut de eo, quod adversarius intelligat, alia in re lege cautum esse doceatur. 120. Permultum autem proficiet illud demonstrare, quemadmodum scripsisset, si id,

quod adversarius accipiat, fieri aut intelligi voluisset: ut in hac causa, in qua de vasis argenteis quaeritur, possit mulier dicere, nihil attinuisse ascribi, *QUAE VOLET, SI HEREDIS VOLUNTATI PERMITTERET*. Eo enim non ascripto nihil esse dubitationis, quin heres, quae ipse vellet, daret. Amentiam igitur fuisse, quum heredi vellet cavere, id ascribere, quo non ascripto nihilominus heredi caveretur. **121.** Quare hoc genere magno opere talibus in causis uti oportebit: si hoc modo scripsisset, isto verbo usus non esset, non isto loco verbum istud collocasset. Nam ex his sententia scriptoris maxime perspicitur. Deinde quo tempore scriptum sit, quaerendum est, ut, quid eum voluisse in eiusmodi tempore veri simile sit, intelligatur. Post ex deliberationis partibus: quid utilius et quid honestius et illi ad scribendum et his ad comprobandum sit, demonstrandum; et ex his, si quid amplificationis dabitur, communibus utrinque locis uti oportebit.

XLII. Ex scripto et sententia controversia consistit, quum alter verbis ipsis, quae scripta sunt, utitur, alter ad id, quod scriptorem sensisse dicet, omnem adiungit dictionem. **122.** Scriptoris autem sententia ab eo, qui sententia se defendet, tum semper ad idem spectare et idem velle demonstrabitur; tum ex facto aut ex eventu aliquo ad tempus id, quod instituit, accommodatur. Semper ad idem spectare, hoc modo: Paterfamilias quum liberorum haberet nihil, uxorem autem haberet, in testamento ita scripsit: *SI MIHI FILIUS GENITUR UNUS PLURESVE, IS MIHI HERES ESTO*. Deinde quae adsolent. Postea: *SI FILIUS ANTE MORITUR, QUAM IN TUTELAM SVAM VENERIT, TUM MIHI ILLE HERES ESTO*. Filius natus non est. Ambigunt agnati cum eo, qui est heres, si filius ante, quam in suam tutelam veniat, mortuus sit. **123.** In hoc genere non potest hoc dici, ad tempus et ad eventum aliquem sententiam scriptoris oportere accommodari, propterea quod ea sola esse demonstratur, qua fretus ille, qui contra scriptum dicit, suam esse hereditatem defendit. Aliud autem genus est eorum, qui sententiam inducunt, in quo non simplex voluntas scriptoris ostenditur, quae in omne tempus et in omne factum idem valeat; sed ex quodam facto aut eventu ad tempus interpretanda dicitur. Ea partibus iuridicialis

adsumptivae maxime sustinetur. Nam tum inducitur comparatio, ut in eo, qui, quum lex aperiri portas noctu vetaret, aperuit quodam in bello et auxilia quaedam in oppidum recepit, ne ab hostibus opprimerentur, si foris essent, quod prope muros hostes castra haberent; **124.** tum relatio criminis, ut in eo milite, qui, quum communis lex omnium hominem occidere vetaret, tribunum suum, qui vim sibi adferre conaretur, occidit; tum remotio criminis, ut in eo, qui, quum lex, quibus diebus in legationem proficisceretur, praestituerat, quia sumptum quaestor non dedit, profectus non est; tum concessio per purgationem et per imprudentiam, ut in vituli immolatione, et per vim, ut in nave rostrata, et per casum, ut in Eurotae magnitudine. Quare aut ita sententia inducetur, ut unum quiddam voluisse scriptor demonstratur; aut sic, ut in eiusmodi re et tempore hoc voluisse doceatur.

XLIII. **125.** Ergo is, qui scriptum defendet, his locis plerumque omnibus, maiore autem parte semper poterit uti: primum scriptoris collaudatione et loco communi, nihil eos, qui iudicent, nisi id, quod scriptum sit, spectare oportere; et hoc eo magis, si legitimum scriptum proferetur, id est, aut lex ipsa aut aliquid ex lege. Postea, quod vehementissimum est, facti aut intentionis adversariorum cum ipso scripto contentione, quid scriptum sit, quid factum, quid iuratus iudex; quem locum multis modis variare oportebit, tum ipsum secum admirantem, quidnam contra dici possit, tum ad iudicis officium revertentem et ab eo quaerentem, quid praeterea audire aut exspectare debeat; tum ipsum adversarium, quasi in testis loco producendo, hoc est, interrogando, utrum scriptum neget esse eo modo, an ab se contra factum esse aut contra contendere neget; utrum negare ausus sit, se dicere desitutum. **126.** Si neutrum neget et contra tamen dicat: nihil esse, quod hominem impudentiorem quisquam se visurum arbitretur. In hoc ita commorari conveniet, quasi nihil praeterea dicendum sit et quasi contra dici nihil possit, saepe id, quod scriptum est, recitando, saepe cum scripto factum adversarii confligendo atque interdum acriter ad iudicem ipsum revertendo. Quo in loco iudici demonstrandum est, quid iuratus sit, quid sequi debeat: dua-

bus de causis iudicem dubitare oportere, si aut scriptum sit obscure aut neget aliquid adversarius; XLIV. 127. quum et scriptum aperte sit et adversarius omnia confiteatur, tum iudicem legi parere, non interpretari legem oportere. Hoc loco confirmato tum diluere ea, quae contra dici poterunt, oportebit. Contra autem dicetur, si aut prorsus aliud sensisse scriptor et scripsisse aliud demonstrabitur: ut in illa de testamento, quam posuimus, controversia, aut causa adsumptiva inferetur, quamobrem scripto non potuerit aut non oportuerit obtemperari. 128. Si aliud sensisse scriptor, aliud scripsisse dicetur, is, qui scripto utetur, haec dicet: non oportere de eius voluntate nos argumentari, qui, ne id facere possemus, indicium nobis reliquerit suae voluntatis; multa incommoda consequi, si instituatur, ut ab scripto recedatur. Nam et eos, qui aliquid scribant, non existimatos id, quod scripserint, ratum futurum; et eos, qui iudicent, certum, quod sequantur, nihil habituros, si semel ab scripto recedere consueverint. Quod si voluntas scriptoris conservanda sit, se, non adversarios, a voluntate eius stare. Nam multo propius accedere ad scriptoris voluntatem eum, qui ex ipsius eam litteris interpretetur, quam illum, qui sententiam scriptoris non ex ipsius scripto spectet, quod ille suae voluntatis quasi imaginem reliquerit, sed domesticis suspicionibus perscrutetur. 129. Sin causam adferet is, qui a sententia stabit, primum erit contra dicendum: quam absurdum non negare contra legem fecisse, sed, quare fecerit, causam aliquam invenire; deinde conversa esse omnia; ante solitos esse accusatores iudicibus persuadere, adfinem esse alicuius culpa eum, qui accusaretur; causam adferre, quae eum ad peccandum impulisset; nunc ipsum reum causam adferre, quare deliquerit. 130. Deinde hanc inducere partitionem, cuius in singulas partes multae convenient argumentationes: primum, nulla in lege ullam causam contra scriptum accipi convenire; deinde, si in caeteris legibus conveniat, hanc esse eiusmodi legem, ut in ea non oporteat; postremo, si in hac quoque lege oporteat, hanc quidem causam accipi minime oportere. XLV. Prima pars his fere locis confirmabitur: scriptori neque ingenium neque operam neque ullam

facultatem defuisse, quo minus aperte posset perscribere id, quod cogitaret; non fuisse ei grave nec difficile eam causam excipere, quam adversarii proferant, si quidquam excipiendum putasset; consuesse eos, qui leges scribant, exceptionibus uti. 131. Deinde oportet recitare leges cum exceptionibus scriptas et maxime videre, eequae in ea ipsa lege, qua de agatur, sit exceptio aliquo in capite aut apud eundem legis scriptorem, quo magis probetur eum fuisse excepturum, si quid excipiendum putaret; et ostendere causam accipere nihil aliud esse nisi legem tollere; ideo quod, quum semel causa consideretur, nihil attineat eam ex lege considerare, quippe quae in lege scripta non sit. Quod si sit institutum, omnibus dari causam et potestatem peccandi, quum intellexerint vos ex ingenio eius, qui contra legem fecerit, non ex lege, in quam iurati sitis, rem iudicare; deinde et ipsis iudicibus iudicandi et caeteris civibus vivendi rationes perturbatum iri, si semel ab legibus recessum sit; 132. nam et iudices neque quid sequantur habituros, si ab eo, quod scriptum sit, recedant; neque, quo pacto aliis probare possint, quod contra legem iudicaverint; et caeteros cives, quid agant, ignoraturos, si ex suo quisque consilio et ex ea ratione, quae in mentem aut in libidinem venerit, non ex communi praescripto civitatis unam quanque rem administrarit; postea quaerere ab iudicibus ipsis, quare in alienis detineantur negotiis; cur rei publicae munere impediuntur, quo secius suis rebus et commodis servire possint; cur in certa verba iurent; cur certo tempore conveniant, certo discedant, nihil quicquam adferat causae, quo minus frequenter operam rei publicae det, nisi quae causa in lege excepta sit; an se legibus obstrictos in tantis molestiis esse aequum censeant, adversarios nostros leges negligere concedant; 133. deinde item quaerere ab iudicibus, si eius rei causa, propter quam se reus contra legem fecisse dicat, exceptionem ipse in lege ascribat, passurine sint; postea hoc, quod faciat, indignus et impudentius esse, quam si ascribat; age porro, quid, si ipsi vellent iudices ascribere, passurusne sit populus? atque hoc esse indignius, quam rem verbo et litteris mutare non possint, eam re ipsa et iudicio maximo commutare; 134. de-

inde indignum esse de lege aliquid derogari aut legem abrogari aut aliqua ex parte commutari, quum populo cognoscendi et probandi aut improbandi potestas nulla fiat; hoc ipsis iudicibus invidiosissimum futurum; non hunc locum esse neque hoc tempus legum corrigendarum; apud populum haec et per populum agi convenire; quodsi nunc id agant, velle se scire, qui lator sit, qui sint accepturi; se actiones videre et dissuadere velle; quodsi haec quum summe inutilia tum multo turpissima sint, legem, cuiuscumodi sit, in praesentia conservari ab iudicibus, post, si displiceat, a populo corrigi convenire; deinde, si scriptum non exstaret, magno opere quaereremus neque isti, ne si extra periculum quidem esset, crederemus. Nunc quum scriptum sit, mentiam esse eius, qui peccarit, potius quam legis ipsius verba cognoscere. His et huiusmodi rationibus ostenditur causam extra scriptum accipi non oportere. XLVI. 135. Secunda pars est, in qua est ostendendum, si in caeteris legibus oporteat, in hac non oportere. Hoc demonstrabitur, si lex aut ad res maximas, utilissimas, honestissimas, religiosissimas videbitur pertinere; aut inutile aut turpe aut nefas esse tali in re non diligentissime legi obtemperare; aut ita lex diligenter perscripta demonstrabitur, ita tantum una quaque de re, ita, quod oportuerit, exceptum, ut minime conveniat quidquam in tam diligenti scriptura praeteritum arbitrari. Tertius est locus ei, qui pro scripto dicet, maxime necessarius, per quem oportet ostendat, si conveniat causam contra scriptum accipi, eam tamen minime oportere, quae ab adversariis adferatur. 136. Qui locus idcirco est huic necessarius, quod semper is, qui contra scriptum dicet, aequitatis aliquid adferat oportet. Nam summa impudentia sit eum, qui contra quam scriptum sit, aliquid probare velit, non aequitatis praesidio id facere conari. Si quidem igitur ex hac ipsa quippiam accusator derogat, omnibus partibus iustius et probabilius accusare videatur. Nam superior oratio hoc omnis faciebat, uti, iudices etiamsi nollent, necesse esset; haec autem, etiamsi necesse non esset, ut vellent contra iudicare. 137. Id autem fiet, si, quibus ex locis culpa demonstrabitur esse in eo, qui comparatione aut remotione

aut relatione criminis aut concessionis partibus se defendet, — de quibus ante, ut potuimus, diligenter perscripsimus —, si de iis locis, quae res postulabit, ad causam adversariorum improbandam transferemus, aut causae et rationes adferentur, quare et quo consilio ita sit in lege aut in testamento scriptum, ut sententia quoque et voluntate scriptoris, non ipsa solum scriptura causa confirmata esse videatur, aut aliis quoque constitutionibus factum coarguetur.

XLVII. 138. Contra scriptum autem qui dicet, primum inducet eum locum, per quem aequitas causae demonstratur; aut ostendet, quo animo, quo consilio, qua de causa fecerit; et, quancumque causam adsumet, adsumptionis partibus se defendet, de quibus ante dictum est. Atque in hoc loco quum diutius commoratus sui facti rationem et aequitatem causae exornaverit, tum ex his locis fere contra adversarios dicet oportere causas accipi. Demonstrabit nullam esse legem, quae aliquam rem inutilem aut iniquam fieri velit; omnia supplicia, quae ab legibus proficiscantur, culpa ac malitiae vindicandae causa constituta esse; 139. scriptorem ipsum, si existat, factum hoc probaturum et idem ipsum, si ei talis res accidisset, facturum fuisse; ea re legis scriptorem certo ex ordine iudices certa aetate praeditos constituisse, ut essent, non qui scriptum suum recitarent, quod quivis puer facere posset, sed qui cogitatione adsequi possent et voluntatem interpretari; deinde illum scriptorem, si scripta sua stultis hominibus et barbaris iudicibus committeret, omnia summa diligentia perscripturum fuisse; nunc vero, quod intelligeret, quales viri res iudicaturi essent, idcirco eum, quae perspicua videret esse, non ascripsisse; neque enim vos scripti sui recitatores, sed voluntatis interpretes fore putavit; 140. postea quaerere ab adversariis: Quid, si hoc fecisset? Quid, si hoc accidisset? Eorum aliquid, in quibus aut causa sit honestissima aut necessitudo certissima, tamenne accusarent? Atqui hoc lex nusquam excepit; non omnia ergo scriptis, sed quaedam, quae perspicua sint, tacitis exceptionibus caveri; deinde nullam rem neque legibus neque scriptura ulla, denique ne in sermone quidem quotidiano atque imperiis domesticis recte posse

administrari, si unus quisque velit verba spectare et non ad voluntatem eius, qui ea verba habuerit, accedere, XLVIII. 141. deinde ex utilitatis et honestatis partibus ostendere, quam inutile aut quam turpe sit id, quod adversarii dicant fieri oportuisse aut oportere; et id, quod nos fecerimus aut postulemus, quam utile aut quam honestum sit; deinde leges nobis caras esse non propter litteras, quae tenues et obscurae notae sint voluntatis, sed propter earum rerum, quibus de scriptum est, utilitatem et eorum, qui scripserunt, sapientiam et diligentiam; postea, quid sit lex, describere, ut ea videatur in sententiis, non in verbis consistere; et iudex is videatur legi obtemperare, qui sententiam eius, non qui scripturam sequatur; deinde, quam indignum sit, eodem adfici supplicio eum, qui propter aliquod scelus et audaciam contra leges fecerit, et eum, qui honesta aut necessaria de causa non ab sententia, sed ab litteris legis recesserit; atque his et huiusmodi rationibus et accipi causam et in hac lege accipi et eam causam, quam ipse adferat, oportere accipi demonstrabit. 142. Et quemadmodum ei dicebamus, qui ab scripto diceret, hoc fore utilissimum, si quid de aequitate ea, quae cum adversario staret, derogasset, sic huic, qui contra scriptum dicet, plurimum proderit, ex ipsa scriptura aliquid ad suam causam convertere aut ambigue aliquid scriptum ostendere; deinde ex illo ambiguo eam partem, quae sibi prosit, defendere aut verbi definitionem inducere et illius verbi vim, quo urgeri videatur, ad suae causae commodum traducere aut ex scripto non scriptum aliquid inducere per ratiocinationem, de qua post dicemus. 143. Quaecumque autem in re, quamvis leviter probabili, scripto ipso se defenderit, etiam quum aequitate causa abundabit, necessario multum proficiet, ideo quod, si id, quo nititur adversariorum causa, subdixerit, omnem eius illam vim et acrimoniam lenierit ac diluerit. Loci autem communes caeteris ex adsumptionis partibus in utramque partem convenient. Praeterea autem eius, qui a scripto dicet: leges ex se, non ex eius, qui contra commiserit, utilitate spectari oportere et legibus antiquius haberi nihil oportere. Contra scriptum: leges in consilio scriptoris et utilitate communi, non in verbis consistere, quam indignum

sit, aequitatem litteris urgeri, quae voluntate eius, qui scripserit, defendatur.

XLIX. 144. Ex contrariis autem legibus controversia nascitur, quum inter se duae videntur leges aut plures discrepare, hoc modo: Lex: QUI TYRANNUM OCCIDERIT, OLYMPIONICARUM PRAEMIA CAPITO ET QUAM VOLET SIBI REM A MAGISTRATU DEPOSITO ET MAGISTRATUS EI CONCEDITO. Et altera lex: TYRANNO OCCISO QUINQUE EIUS PROXIMOS COGNATIONE MAGISTRATUS NECATO. Alexandrum, qui apud Pheraeos in Thessalia tyrannidem occuparat, uxor sua, cui Thebe nomen fuit, noctu, quum simul cubaret, occidit. Haec filium suum, quem ex tyranno habebat, sibi in praemii loco deposcit. Sunt, qui ex lege occidi puerum dicant oportere. Res in iudicio est. In hoc genere utramque in partem iidem loci atque eadem praecipua convenient, ideo quod uterque suam legem confirmare, contrariam infirmare debet. 145. Primum igitur leges oportet contendere considerando, utra lex ad maiores, hoc est, ad utiliores, ad honestiores ac magis necessarias res pertineat; ex quo conficitur, ut, si leges duae, aut si plures erunt, aut quotquot erunt, conservari non possint, quia discrepent inter se, ea maxime conservanda putetur, quae ad maximas res pertinere videatur; deinde, utra lex posterius lata sit; nam postrema quaeque gravissima est; deinde, utra lex iubeat aliquid, utra permittat; nam id, quod imperatur, necessarium, illud, quod permittitur, voluntarium est; deinde, in utra lege, si non obtemperatum sit, poena [adficiatur] aut in utra maior poena statuatur; 146. nam maxime conservanda est ea, quae diligentissime sancta est; deinde, utra lex iubeat, utra vetet; nam saepe ea, quae vetat, quasi exceptione quadam corrigere videtur illam, quae iubet; deinde, utra lex de genere omni, utra de parte quadam; utra communiter in plures, utra in aliquam certam rem scripta videatur; nam quae in partem aliquam et quae in certam quandam rem scripta est, propius ad causam accedere videtur et ad iudicium magis pertinere; deinde, ex lege utrum statim fieri necesse sit; utrum habeat aliquam moram et sustentationem; nam id, quod statim faciendum est, perfici prius oportet; 147. deinde operam dare, ut sua lex ipso scripto videatur niti, contraria autem aut per

ambiguum aut per ratiocinationem aut per definitionem induci, uti sanctius et firmitus id videatur esse, quod apertiam scriptum sit; deinde suae legi ad scriptum ipsum sententiam quoque adiungere, contrariam legem item ad aliam sententiam transducere, ut, si fieri poterit, ne discrepare quidem videantur inter se; postremo facere, si causa facultatem dabit, ut nostra ratione utraque lex conservari videatur, adversariorum ratione altera sit necessario negligenda. Locos autem communes et, quos ipsa causa det, videre oportebit et ex utilitatis et ex honestatis amplissimis partibus sumere demonstrantem per amplificationem, ad utram potius legem accedere oporteat.

L. 148. Ex ratiocinatione nascitur controversia, quum ex eo, quod uspiam est, ad id, quod nusquam scriptum est, venit, hoc pacto: Lex: SI FURIOSUS ESCIT, AGNATUM GENTILIUMQUE IN EO PECUNIAQUE EIUS POTESTAS ESTO. Et lex: PATERFAMILIAS UTI SUPER FAMILIA PECUNIAQUE SUA LEGASSIT, ITA IUS ESTO. Et lex: SI PATERFAMILIAS INTESTATO MORITUR, FAMILIA PECUNIAQUE EIUS AGNATUM GENTILIUMQUE ESTO. 149. Quidam iudicatus est parentem occidisse. Ei statim, quod effugiendi potestas non fuit, lignae soleae in pedes inductae sunt; os autem obvolutum est folliculo et praeligatum; deinde est in carcerem deductus, ut ibi esset tantisper, dum culeus, in quem coniectus in profluentem deferretur, compararetur. Interea quidam eius familiares in carcerem tabulas adferunt et testes adducunt; heredes, quos ipsis libet, scribunt; tabulae obsignantur. De illo post supplicium sumitur. Inter eos, qui heredes in tabulis scripti sunt, et inter agnatos de hereditate controversia est. Hic certa lex, quae testamenti faciendi iis, qui in eo loco sint, adimat potestatem, nulla profertur. Ex caeteris legibus et quae hunc ipsum supplicio huiusmodi adficiunt et quae ad testamenti faciendi potestatem pertinent, per ratiocinationem veniendum est ad eiusmodi rationem, ut quaeratur, habuerintne testamenti faciendi potestatem. 150. Locos autem communes in hoc genere argumentandi hos et huiusmodi quosdam esse arbitramur; primum eius scripti, quod proferas, laudationem et confirmationem; deinde eius rei, qua de quaeratur, cum eo, de quo constet, collationem

eiusmodi, ut id, de quo quaeritur, rei, de qua constet, simile esse videatur; postea admirationem per contentionem, qui fieri possit, ut, qui hoc aequum esse concedat, illud neget, quod aut aequius aut eodem sit in genere; deinde idcirco de hac re nihil esse scriptum, quod, quum de illa esset scriptum, de hac is, qui scribebat, dubitaturum neminem arbitratus sit; 151. postea multis in legibus multa praeterita esse, quae idcirco praeterita nemo arbitretur, quod ex caeteris, de quibus scriptum sit, intelligi possint; deinde aequitas rei demonstranda est, ut in iudiciali absoluta. Contra autem qui dicet, similitudinem infirmare debet: quod faciet, si demonstrabit illud, quod conferatur, ab eo, cui conferatur, diversum esse genere, natura, vi, magnitudine, tempore, loco, persona, opinione; si, quo in numero illud, quod per similitudinem adferetur, et quo in loco illud, cuius causa adferetur, haberi conveniat, ostendetur; deinde, quid res cum re differat, demonstrabitur, ut non idem videatur de utraque existimari oportere. 152. Ac, si ipse quoque poterit ratiocinationibus uti, iisdem rationibus, quibus ante dictum est, utetur; si non poterit, negabit oportere quidquam, nisi quod scriptum sit, considerare; [periclitari omnia iura, si similitudines accipiantur; nihil esse paene, quod non alteri simile esse videatur.] multas de similibus rebus et in unam quamque rem tamen singulas esse leges; omnia posse inter se vel similia vel dissimilia demonstrari. Loci communes: a ratiocinatione, oportere coniectura ex eo, quod scriptum sit, ad id, quod non sit scriptum, pervenire; et neminem posse omnes res per scripturam amplecti, sed eum commodissime scribere, qui curet, ut quaedam ex quibusdam intelligantur: 153. contra ratiocinationem, huiusmodi: coniecturam divinationem esse et stulti scriptoris esse non posse omnibus de rebus cavere, quibus velit.

Ll. Definitio est, quum in scripto verbum aliquod est positum, cuius de vi quaeritur, hoc modo: Lex: QUI IN ADVERSA TEMPESTATE NAVEM RELIQUERINT, OMNIA AMITTUNTO; EORUM NAVIS ET ONERA SUNTO, QUI IN NAVE REMANSERINT. Duo quidam, quum iam in alto navigarent, et quum eorum alterius navis, alterius onus esset, naufragum quendam natantem et

manus ad se tendentem animum adverterunt; misericordia commoti navem ad eum applicarunt, hominem ad se sustulerunt. 154. Postea aliquanto ipsos quoque tempestas vehementius iactare coepit, usque adeo, ut dominus navis, quum idem gubernator esset, in scapham confugeret et inde funiculo, qui a puppi religatus scapham adnexam trahebat, navi, quoad posset, moderaretur; ille autem, cuius merces erant in navi, in gladium ibidem incumberet. Hic ille naufragus ad gubernaculum accessit et navi, quoad potuit, est opitulatus. Sedatis autem fluctibus et tempestate iam commutata navis in portum pervehitur. Ille autem, qui in gladium incubuerat, leviter saucius facile ex vulnere est recreatus. Navem cum onere horum trium suam quisque esse dicit. Hic omnes scripto ad causam accedunt et ex nominis vi nascitur controversia. Nam et relinquere navem et remanere in navi, denique navis ipsa quid sit, definitionibus quaeretur. Iisdem autem ex locis omnibus, quibus definitiva constitutio, tractabitur.

155. Nunc, expositis iis argumentationibus, quae in iudiciale causarum genus accommodantur, deinceps in deliberativum genus et demonstrativum argumentandi locos et praecepta dabimus, non quo non in aliqua constitutione omnis semper causa versetur, sed quia proprii tamen harum causarum quidam loci sunt, non a constitutione separati, sed ad fines horum generum accommodati. 156. Nam placet in iudiciali genere finem esse aequitatem, hoc est, partem quandam honestatis. In deliberativo autem Aristoteli placet utilitatem, nobis et honestatem et utilitatem; in demonstrativo, honestatem. Quare in hoc quoque genere causae quaedam argumentationes communiter ac similiter tractabuntur; quaedam separatius ad finem, quo referri omnem orationem oportet, adiungentur. Atque unius cuiusque constitutionis exemplum supponere non gravaremur, nisi illud videremus, quemadmodum res obscurae dicendo fierent apertiores, si res apertas obscuriores fieri oratione. Nunc ad deliberationis praecepta pergamus.

LII. 157. Rerum expetendarum tria genera sunt; par autem numerus vitandarum ex contraria parte. Nam est

quiddam, quod sua vi nos adliciat ad sese, non emolumento captans aliquo, sed trahens sua dignitate; quod genus, virtus, scientia, veritas est. Est aliud autem non propter suam vim et naturam, sed propter fructum atque utilitatem petendum; quod genus, pecunia est. Est porro quiddam ex horum partibus iunctum, quod et sua vi et dignitate nos inductos ducit et prae se quandam gerit utilitatem, quo magis expectatur, ut amicitia, bona existimatio. Atque ex his horum contraria facile, tacentibus nobis, intelligentur. 158. Sed ut expeditius ratio tradatur, ea, quae posuimus, brevi nominabuntur. Nam in primo genere quae sunt, honesta appellabuntur; quae autem in secundo, utilia. Haec autem tertia, quia partem honestatis continent et quia maior est vis honestatis, iuncta esse omnino ex duplici genere intelligentur; sed in meliorem partem vocabuli conferantur et honesta nominentur. Ex his illud conficitur, ut appetendarum rerum partes sint honestas et utilitas, vitandarum turpitudine et inutilitas. His igitur duabus rebus res duae grandes sunt attributae, necessitudo et adfectio; quarum altera ex vi, altera ex re et personis consideratur. De utraque post apertius perscribemus; nunc honestatis rationes primum explicemus.

LIII. 159. Quod aut totum aut aliqua ex parte propter se petitur, honestum nominabimus. Quare, quum eius duae partes sint, quarum altera simplex, altera iuncta sit, simplicem prius consideremus. Est igitur in eo genere omnes res una vi atque uno nomine amplexa virtus. Nam virtus est animi habitus naturae modo atque rationi consentaneus. Quamobrem omnibus eius partibus cognitis tota vis erit simplicis honestatis consideranda. Habet igitur partes quatuor: prudentiam, iustitiam, fortitudinem, temperantiam. 160. Prudentia est rerum bonarum et malarum neutrarumque scientia. Partes eius: memoria, intelligentia, providentia. Memoria est, per quam animus repetit illa, quae fuerunt; intelligentia, per quam ea perspicit, quae sunt; providentia, per quam futurum aliquid videtur ante quam factum sit. Iustitia est habitus animi communi utilitate conservata suam cuique tribuens dignitatem. Eius initium est ab natura profectum; deinde quaedam in consuetudinem ex utilitatis ratione vene-

runt; postea res et ab natura profectas et ab consuetudine probatas legum metus et religio sanxit. 161. Natura ius est, quod non opinio genuit, sed quaedam innata vis inseruit, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. Religio est, quae superioris cuiusdam naturae, quam divinam vocant, curam caerimoniamque adfert; pietas, per quam sanguine coniunctis patriaeque incolis officium et diligens tribuitur cultus; gratia, in qua amicitiarum et officiorum alterius memoria et remunerandi voluntas continetur; vindicatio, per quam vis aut iniuria et omnino omne, quod obfuturum est, defendendo aut ulciscendo propulsatur; observantia, per quam homines aliqua dignitate antecedentes cultu quodam et honore dignantur; 162. veritas, per quam immutata ea, quae sunt aut ante fuerunt aut futura sunt, dicuntur. LIV. Consuetudine ius est, quod aut leviter a natura tractum aluit et maius fecit usus, ut religionem; aut si quid eorum, quae ante diximus, ab natura profectum maius factum propter consuetudinem videmus, aut quod in morem vetustas vulgi approbatione perduxit; quod genus pactum est, par, iudicatum. Pactum est, quod inter aliquos convenit; par, quod in omnes aequabile est; iudicatum, de quo alicuius aut aliquorum iam sententiis constitutum est. Lege ius est, quod in eo scripto, quod populo expositum est, ut observet, continetur. 163. Fortitudo est considerata periculorum susceptio et laborum perpressio. Eius partes, magnificentia, fidentia, patientia, perseverantia. Magnificentia est rerum magnarum et excelsarum cum animi ampla quadam et splendida propositione cogitatio atque administratio; fidentia est, per quam magnis et honestis in rebus multum ipse animus in se fiduciae certa cum spe collocavit; patientia est honestatis aut utilitatis causa rerum arduarum ac difficilium voluntaria ac diuturna perpressio; 164. perseverantia est in ratione bene considerata stabilis et perpetua permansio. Temperantia est rationis in libidinem atque in alios non rectos impetus animi firma et moderata dominatio. Eius partes, continentia, clementia, modestia. Continentia est, per quam cupiditas consilii gubernatione regitur; clementia, per quam animi temere in odium alicuius infestioris concitati comitate retinentur; modestia, per quam pudor

honesti curam et stabilem comparat auctoritatem. Atque haec omnia propter se solum, ut nihil adiungatur emolumentum, petenda sunt. Quod ut demonstraretur, neque ad hoc nostrum institutum pertinet et a brevitate praecipendi remotum est. 165. Propter se autem vitanda sunt non ea modo, quae his contraria sunt, ut fortitudini ignavia et iustitiae iniustitia; verum etiam illa, quae propinqua videntur et finitima esse, absunt autem longissime; quod genus, fidentiae contrarium est diffidentia et ea re vitium est; audacia non contrarium, sed appositum est ac propinquum et tamen vitium est. Sic uni cuique virtuti finitimum vitium reperietur, aut certo iam nomine appellatum, ut audacia, quae fidentiae, pertinacia, quae perseverantiae finitima est, superstitio, quae religioni propinqua est, aut sine ullo certo nomine. Quae omnia item uti contraria rerum bonarum in rebus vitandis reponentur. Ac de eo quidem genere honestatis, quod ex omni parte propter se petitur, satis dictum est.

LIV. 166. Nunc de eo, in quo utilitas quoque adiungitur, quod tamen honestum vocamus, dicendum videtur. Sunt igitur multa, quae nos quum dignitate tum fructu quoque suo ducunt; quo in genere est gloria, dignitas, amplitudo, amicitia. Gloria est frequens de aliquo fama cum laude; dignitas, alicuius honesta et cultu et honore et verecundia digna auctoritas; amplitudo potentiae aut maiestatis aut aliquarum copiarum magna abundantia; amicitia voluntas erga aliquem rerum bonarum illius ipsius causa, quem diligit, cum eius pari voluntate. 167. Hic, quia de civilibus causis loquimur, fructus ad amicitiam adiungimus, ut eorum quoque causa petenda videatur; ne forte qui nos de omni amicitia dicere existimans reprehendere incipiat. Quamquam sunt, qui propter utilitatem modo petendam putant amicitiam; sunt qui propter se solum; sunt qui propter se et utilitatem. Quorum quid verissime constituatur, alius locus erit considerandi. Nunc hoc sic ad usum oratorium relinquatur, utramque propter rem amicitiam esse expetendam. 168. Amicitiarum autem ratio, quoniam partim sunt religionibus iunctae, partim non sunt, et quia partim veteres sunt, partim novae, partim ab illorum, partim ab nostro beneficio profectae, partim utiliores, partim

minus utiles, ex causarum dignitatibus, ex temporum opportunitatibus, ex officiis, ex religionibus, ex vetustatibus habebitur. LVI. Utilitas autem aut in corpore posita est aut in extraneis rebus; quarum tamen rerum multo maxima pars ad corporis commodum revertitur, ut in re publica quaedam sunt, quae, ut sic dicam, ad corpus pertinent civitatis, ut agri, portus, pecunia, classis, nautae, milites, socii, quibus rebus incolumitatem ac libertatem retinent civitates, aliae vero, quae iam quiddam magis amplum et minus necessarium faciunt, ut urbis egregia exornatio atque amplitudo, ut quaedam excellens pecuniae magnitudo, amicitiarum ac societatum multitudo. 169. Quibus rebus non illud solum conficitur, ut salvae et incolumes, verum etiam, ut amplae atque potentes sint civitates. Quare utilitatis duae partes videntur esse, incolumitas et potentia. Incolumitas est salutis tuta atque integra conservatio; potentia est ad sua conservanda et alterius attenuanda idonearum rerum facultas. Atque in iis omnibus, quae ante dicta sunt, quid fieri et quid facile possit, oportet considerare. Facile id dicimus, quod sine magno aut sine ullo labore, sumptu, molestia quam brevissimo tempore confici potest; posse autem fieri, quod quamquam laboris, sumptus, molestiae, longinquitatis indiget atque aut omnes aut plurimas aut maximas causas habet difficultatis, tamen, his susceptis difficultatibus, confieri atque ad exitum perducere potest.

170. Quoniam ergo de honestate et de utilitate diximus, nunc restat, ut de iis rebus, quas his attributas esse dicebamus, necessitudine et adfectione perscribamus. LVII. Puto igitur esse hanc necessitudinem, cui nulla vi resisti potest, quo ea secius id, quod facere potest, perficiat, quae neque mutari neque leniri potest. Atque, ut apertius hoc sit, exemplo licet vim rei, qualis et quanta sit, cognoscamus. Uri posse flamma ligneam materiam necesse est. Corpus mortale aliquo tempore interire necesse est; atque ita necesse, ut vis postulat ea, quam modo describebamus, necessitudinis. Huiusmodi necessitudines quum in dicendi rationes incident, recte necessitudines appellabuntur; sin aliquae res accident difficiles, in illa superiore, possint fieri, quaestione considerabimus.

171. Atque etiam hoc mihi videor videre, esse quasdam cum adiunctione necessitudines, quasdam simplices et absolutas. Nam aliter dicere solemus: Necesse est Casilineses se dedere Hannibali; aliter autem: Necesse est Casilinum venire in Hannibalis potestatem. Illic, in superiore, adiunctio est haec: Nisi si malunt fame perire; si enim id malunt, non est necesse; hoc inferius non item, propterea quod, sive velint Casilineses se dedere, sive famem perpeti atque ita perire, necesse est Casilinum venire in Hannibalis potestatem. Quid igitur haec perficere potest necessitudinis distributio? Prope dicam, plurimum, quum locus necessitudinis videbitur incurere. Nam quum simplex erit necessitudo, nihil erit quod multa dicamus, quum eam nulla ratione lenire possimus; 172. quum autem ita necesse erit, si aliquid effugere aut adipisci velimus, tum adiunctio illa quid habeat utilitatis atque honestatis, erit considerandum. Nam si velis attendere, ita amen, ut id quaeras, quod conveniat ad usum civitatis, reperias nullam esse rem, quam facere necesse sit, nisi propter aliquam causam, quam adiunctionem nominamus; pariter autem esse multas res necessitatis, ad quas similis adiunctio non accedit; quod genus, ut omnes mortales necesse est interire, sine adiunctione: ut cibo utantur, non necesse est, nisi cum illa exceptione: Extra quam, si nolint fame perire. 173. Ergo, ut dico, illud, quod adiungitur, semper, cuiusmodi sit, erit considerandum. Nam omni tempore id pertinebit, ut aut ad honestatem hoc modo exponenda necessitudo sit: Necesse est, si honeste volumus vivere; aut ad incolumitatem, hoc modo: Necesse est, si incolumes volumus esse; aut ad commoditatem, hoc modo: Necesse est, si sine incommodo volumus vivere. LVIII. Ac summa quidem necessitudo videtur esse honestatis: huic proxima, incolumitatis; tertia ac levissima, commoditatis; quae cum his nunquam poterit duabus contendere. 174. Hasce autem inter se saepe necesse est comparari, ut, quamquam praestet honestas incolumitati, tamen, utri potissimum consulendum sit, deliberetur. Cuius rei certum quoddam praescriptum videtur in perpetuum dari posse. Nam, qua in re fieri poterit, ut, quum incolumitati consuluerimus, quod sit in praesentia de hone-

state delibatum, virtute aliquando et industria recuperetur, incolumitatis ratio videbitur habenda; quum autem id non potuerit, honestatis. Ita in huiusmodi quoque re, quum incolumitati videbimur consulere, vere poterimus dicere nos honestatis rationem habere, quoniam sine incolumitate eam nullo tempore possumus adipisci. Qua in re vel concedere alteri vel ad condicionem alterius descendere vel in praesentia quiescere atque aliud tempus expectare oportebit.

175. In commoditatis vero ratione modo illud attendatur, dignane causa videatur ea, quae ad utilitatem pertinebit, quare de magnificentia aut de honestate quiddam derogetur. Atque in hoc loco mihi caput illud videtur esse, ut quaeramus, quid sit illud, quod si adipisci aut effugere velimus aliqua res nobis sit necessaria, hoc est, quae sit adiunctio, ut proinde, uti quaeque res erit, elaboremus et gravissimam quamque causam vehementissime necessariam iudicemus.

176. Adfectio est quaedam ex tempore aut ex negotiorum eventu aut administratione aut hominum studio commutatio rerum, ut non tales, quales ante habitae sint aut plerumque haberi soleant, habendae videantur esse; ut, ad hostes transire turpe videtur esse; at non illo animo, quo Ulixes transiit; et pecuniam in mare deicere inutile; at non eo consilio, quo Aristippus fecit. Sunt igitur res quaedam ex tempore et ex consilio, non ex sua natura considerandae; quibus in omnibus, quid tempora petant aut quid personis dignum sit, considerandum est et non quid, sed quo quidque animo, quicum, quo tempore, quamdiu fiat, attendendum est. His ex partibus ad sententiam dicendam locos sumi oportere arbitramur. LIX. 177. Laudes autem et vituperationes ex iis locis sumentur, qui loci personis sunt attributi, de quibus ante dictum est. Sin distributius tractare qui volet, partiatur in animum et corpus et extraneas res licebit. Animi est virtus, cuius de partibus paullo ante dictum est; corporis valetudo, dignitas, vires, velocitas; extraneae, honos, pecunia, adfinitas, genus, amici, patria, potentia et caetera, quae simili esse in genere intelligentur. Atque in his id, quod in omnia valere oportebit: contraria quoque, quae et qualia sint, intelligentur. 178. Videre autem in laudando et in vitu-

perando oportebit non tam, quae in corpore aut in extraneis rebus habuerit is, de quo agetur, quam quo pacto his rebus usus sit. Nam fortunam quidem et laudare stultitia et vituperare superbia est; animi autem et laus honesta et vituperatio vehemens est. Nunc quoniam omne in causae genus argumentandi ratio tradita est, de inventione, prima ac maxima parte rhetoricae, satis dictum videtur. Quare, quoniam et una pars ad exitum hoc ac superiore libro perducta est et hic liber non parum continet litterarum, quae restant, in reliquis dicemus.